islâm
medeniyeti
araştırmaları

BİLGİ VE TOPLUM

Memlüklerin son asrında hadis

Kahire 1392-1517

HALİT ÖZKAN

KLASİK

Halit Özkan, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (1998). *Takrîrî Sünnet ve Sahîh-i Buhârî'deki Takrîrler* başlıklı master tezini (2000) ve *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* başlıklı doktora tezini (2006) aynı üniversitede tamamladı. 2009-2012 arasında TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nde Araştırma Uzmanı olarak çalıştı. Halen İstanbul Şehir Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Muvatta, Amel-i Ehl-i Medine, hicrî ikinci asırda ulemâü'l-emsârın amel anlayışları, teşekkül döneminde İslamî İlimler, hadis tarihinde Memlükler dönemi konularında çalışmalarını sürdürmektedir.

İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dizisi, İslâm medeniyetini tarihî sürekliliği içinde bir bütün olarak incelemektedir. Kültür havzaları arasında fark gözetmeden İslâm tarihinin tüm dönemlerini kuşatmayı amaçlayan bu dizi, hem Müslümanların kendi dünyalarını tartışmak için ihdas ettiği problem alanlarına hem de İslâm medeniyetinin diğer medeniyetlerle mukayesesi sonucunda ortaya çıkan sorulara ve bakış açılarına yer vermektedir. İslâm medeniyetini idrakin anahtarı olan İslâm ilimlerine ait meseleleri Müslümanların entelektüel gündeminin esaslı unsurları olarak yeniden kazanmayı hedefleyen dizi, aynı zamanda modernleşme sürecinde İslâm'a dair gerek Batı'da gerek İslâm dünyasında inşa edilen tasavvur ve bilgiyi tartışan çalışmalardan oluşmaktadır.

Editörler: Eyyüp Said Kaya (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Hızır Murat Köse (İstanbul Şehir Üniversitesi)

Alt-diziler

Siyaseti Yeniden Düşünmek
Editör: Özgür Kavak (İstanbul Şehir Üniversitesi)
- *Adl'e Boyun Eğmek,* Bedreddin İbn Cemâa
- *Sûfî Diliyle Siyaset,* Necmeddîn-i Dâye, Kâsım b. Mahmûd Karahisârî
- *Siyasî Nasihatnâme,* der. ve inceleme Özgür Kavak
- *Bilge Yöneticinin Elkitabı -Edebü'l-vezîr,* Ebü'l-Hasen el-Mâverdî

Bilgi ve Toplum
Editör: Halit Özkan (İstanbul Şehir Üniversitesi)
- *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim,* George Makdisi
- *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi,* Johannes Pedersen
- *Hukuk, Toplum ve Kültür: Kuzey Afrika (1300-1500),* David S. Powers
- *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam (1190-1350),* Michael Chamberlain

İslam Medeniyetinin Teşekkül Dönemi
Editör: Ali Hakan Çavuşoğlu (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)

Modernleşme Öncesi Tecdid Hareketleri
Editör: Eyyüp Said Kaya (İstanbul Şehir Üniversitesi)
- *Batı Gözüyle Tecdid,* haz. Nail Okuyucu

Modernleşme Sürecinde İslâmî İlimler ve İslâm Düşüncesi
Editör: Tuncay Başoğlu (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- *Modern İslâm Hukuk Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği,* Özgür Kavak
- *Meşrutiyetten Cumhuriyete, Makaleler,* Elmalılı M. Hamdi Yazır
- *Felsefe Makaleleri,* Babanzâde Ahmed Naim

Memlüklerin Son Asrında Hadis

Kahire 1392-1517

HALİT ÖZKAN

KLASİK

KLASİK
84. Kitap

İSLÂM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI 8
Dizi Editörleri **Eyyüp Said Kaya - Hızır Murat Köse**

Bilgi ve Toplum 3
Editör Halit Özkan

Memlüklerin Son Asrında Hadis
Kahire 1392-1517

Halit Özkan

Yayın Hazırlık
Bilge Özel İmanbeyli

Birinci Basım Ekim 2012
İkinci Basım Kasım 2014

ISBN 978-605-5245-05-4
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt Denizatı Ofset
Sertifika No: 15351
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi
2. Cad. No: 202/A
Bağcılar/İstanbul
Tel: 0212 325 71 25

KLASİK

Vefa Cad. No: 48 34134
Fatih İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42 Faks 0212 520 74 00
www.klasikyayinlari.com
klasik@klasikyayinlari.com
twitter.com/klasikyayinlari

Elif ve Ahmet İhsan için...

Önsöz

İslamî ilimlerin gerek bütün olarak gerek alt dallarının mufassal tarihinin günümüz okuyucularına hitap edecek biçimde henüz yazılamamış olması, bu ilimlerle meşgul olanların tarih bilgisi ve algısı açısından önemli bir sorundur. Geniş kapsamlı bir İslamî ilimler tarihinin yazılabilmesi için İslam dünyasında ve özellikle ülkemizde hâlâ katedilmesi gereken çok mesafe olduğu aşikardır. Bu mesafeyi bir an önce katedebilmek ve İslamî ilimler tarihinin kapsamlı resmine dair bir fikir edinebilmek için, öncelikle fıkıh, hadis, tefsir, kelam gibi ilimlerin -kendi iç bütünlükleri ve süreklilikleri gözden kaçırılmaksızın- çeşitli kesitlerinin tarihinin yazılması gerekmektedir.

Tarihinin yazımı açısından hadis ilmi diğer İslamî ilimlerle aynı kaderi paylaşmaktadır. Mevcut hadis tarihlerinde -yerleşik hale gelmiş ve yeterince sorgulanmamış bazı kabuller üzerine bina edilen bir kurgunun hakimiyetine ve birçok eksikliğin varlığına rağmen- ilk yüzyıllar hakkında nisbeten ayrıntılı sayılabilecek bir tarihî seyir verilirken, özellikle hicrî beşinci asırdan sonrası çok muhtasar, aynı zamanda yetersiz biçimde anlatılmaktadır. Bu durum, hadis ilminin tarihî kurgusunda geç dönemlerin hakikatte olduğundan farklı veya eksik algılanmasına yol açmaktadır. Örneğin, hadis ilminde en verimli faaliyetlerin gerçekleştirildiği zaman dilimlerinden biri olan Memlükler döneminin ilim tarihi hakkında bilinenler, bu açıdan hâlâ karanlık bir dönem olan Osmanlılar'a nisbetle daha fazla olmasına rağmen, iki yüz elli yıldan fazla süren bu dönemin ayrıntılı bir ilimler tarihi henüz yazılmış değildir.

İslam Medeniyeti Araştırmaları serisine bağlı Bilgi ve Toplum alt-dizisinin üçüncü eseri olan bu çalışmada, Memlükler'in son döneminde Kahire ve yakın çevresindeki ulemanın ve toplumun durumu, hadis ilmi merkeze alınarak incelenmektedir. Dokuzuncu/onbeşinci asrın başından Memlükler'in Osmanlılar'a yenilmesine (923/1517) kadar uzanan bu dönem yaklaşık 125 yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır. Hadisçiler indinde meşhur bazı isimler üzerinden söylenecek olursa bu dönem, en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhinin müellifi olan İbn Hacer el-Askalânî'nin hocası Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404) ve akranlarıyla başlayıp, Memlükler'de son *Sahîh-i Buhârî* şerhini yazan Ebü'l-Abbas Şihabeddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) mensup olduğu nesilde sona ermektedir.

Elinizdeki eserin ortaya çıkış sürecinde birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. İlk olarak, eser telifi hususunda beni daima teşvik eden muhterem hocam Prof. Dr. M. Yaşar Kandemir ile konuyu kendisine açtığımda zor ama heyecan verici bu alanda çalışmam için beni destekleyen ve eserin ilk halini okuyarak çok kıymetli tekliflerde bulunan Prof. Dr. Ahmet Yücel'e teşekkür ediyorum. Eserin taslağının ortaya çıkmasında Doç. Dr. Tuncay Başoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu görüş ve önerileriyle yol gösterdiler. Eserin tamamını okuyan Yrd. Doç. Dr. Özgür Kavak ile çeşitli kısımlarını okuyan Doç. Dr. Mehmet Özşenel, Doç. Dr. M. Cüneyt Kaya, Yrd. Doç. Dr. M. Macit Karagözoğlu ve Ar. Gör. Harun Yılmaz'ın önerileri sayesinde yeni açılımlar yapma imkanı buldum. Doç. Dr. Cengiz Tomar, kaynak tespiti ve tedariki hususunda her zaman başvurabildiğim bir isim oldu. Dizinin hazırlanması sırasında Yrd. Doç. Dr. Yunus Uğur'un büyük desteğini gördüm. Prof. Dr. Mustafa Ertürk, Prof. Dr. Abdullah Aydınlı, Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal, Prof. Dr. Yavuz Ünal ve Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin de doçentlik jürisi olarak değerlendirdikleri bu çalışma için çok kıymetli katkılar yaptılar. Kendilerine müteşekkirim.

Türkiye'de İslamî ilimler alanındaki araştırmaların en önemli merkezlerinden biri haline gelen ve kütüphanesindeki eserleri kullanmama izin veren İSAM yönetimine ve yayın hazırlık sürecinde sabır ve ihtimamla destek veren Klasik'in kıymetli mensuplarına da teşekkür ederim.

Halit ÖZKAN

Altunizade, Mayıs 2014

İÇİNDEKİLER

Giriş: Muhteva ve Kaynaklar

Muhteva

Elinizdeki eser, Giriş ve Sonuç kısımları haricinde yedi bölümden oluşmaktadır. Kendi içinde üçe ayrılan "Tarihî Arkaplan" başlıklı bölümün ilk kısmında Memlükler'in kuruluşu ve devlet idaresi ile, dönemin İslam dünyasındaki diğer devletlerle ilişkileri, yani siyasî ortam ele alınmaktadır. İkinci kısımda, dönemin ilim ve kültür merkezleri hakkında fikir vermesi açısından, Memlükler'in en büyük iki şehri olan Kahire ve Dımaşk hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Üçüncü kısımda ise çalışmanın esas konusu olan dokuzuncu asırda Kahire'de ilim tarihi bakımından önem taşıyan birtakım temel unsurlara temas edilmektedir. Özellikle bu kısım, elinizdeki esere dair bir tür umumî giriş mahiyetindedir.

Memlükler döneminin son asrı İslamî ilimlerin tedrisatının kurumsallaşmasında çok ileri bir safhaya ulaşılması açısından önem arz eden bir zaman dilimidir. Bu sebeple "Hadis Eğitim Kurumları ve Ders Mekanları" başlığı altında bu kurumların ilk basamağı olan mekteplerden en üst basamağı olan medreselere kadar dönemin Kahire'sinde görülen kurumsal eğitim merkezlerine değinilmektedir. Ayrıca o dönemde eğitimin tamamen kurumlardaki tedrisattan ibaret olmadığına işaret etmek maksadıyla, kurumsal statü kazanmadığı halde en az onlar kadar önemli olan (ulema evleri gibi) diğer eğitim mekanlarının durumu ele alınmaktadır.

Eğitimde kurumsallaşma olgusunun topluma nasıl yansıdığına dair veriler sunmayı amaçlayan "Muhaddisler ve Mansıplar" ve "Muhaddis Aileleri ve Önemli İsimler" başlıklı sonraki iki bölümde kurumlarda ortaya çıkan mansıplara, bunların maddî-manevî açından ne anlam ifade ettiğine ve bu mansıpların nasıl kazanıldığına işaret edilmekte, kurumlardaki mansıpları nesiller boyunca ellerinde tutmak suretiyle dokuzuncu asra damga vuran başlıca ailelerden ve önemli isimlerden örnekler zikredilmektedir.

"Hadis Dersleri" başlıklı bölümde ise dokuzuncu asırdaki hadis derslerine dair umumî bir tasvir sunulmaya çalışılmaktadır. Burada kurumlarda

işlenen dersler kadar, kurumların dışında veya umuma açık olarak yapılan, tabir caiz ise gayriresmî derslere de değinilmektedir.

İslamî ilimlerin eğitiminin tarihinde kurumsallaşmadan bahsedildiğinde daima gündeme gelen bir konu da, kurumsallaşma sebebiyle geri planda kaldığı düşünülen "rihleler"dir. Bu algı kısmen haklı olmakla birlikte gerçeği tam yansıtmamaktadır. Zira İslamî ilimler tarihinin başından sonuna kadar önemini hiç yitirmeyen ilim yolculukları, Memlükler döneminde de yoğun bir şekilde devam etmiştir. Dönemin ulemasının şahsî gayretleriyle yaptıkları yolculuklar kadar, bazen devlet adamlarının katkılarıyla gerçekleşen rihleler yahut ülkeleri düşman istilasına maruz kalmış alimlerin zorunlu olarak göç etmeleriyle ortaya çıkan seyahatler de bu dönemdeki ilmî etkileşime katkı sağlayan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. İslam tarihi boyunca olduğu gibi bu dönemde de birinci türe giren binlerce örnek bulunabileceğinden, "Rihleler" başlıklı bölümde şahsî rihlelerden bahsetmek yerine özellikle ikinci ve üçüncü türden örneklere ağırlık verilmiştir.

Son bölümde ise, dokuzuncu asırda Kahire'de yaşayan alimlerin gündemlerinde ne gibi konuların bulunduğunu görebilmek amacıyla, özellikle muhaddisleri ilgilendiren bazı tartışmalardan örnekler verilmektedir. Burada sadece ulemanın gündemiyle yetinilmemiş, sıradan insanların zihninde hadisin nasıl bir yer tuttuğuna işaret eden birtakım veriler de zikredilmiştir.

Kaynaklar

Hadis tarihi yazmanın şüphesiz birden fazla yolu vardır. Bu eserde, ele alınan dönemin mensubu olan alimlere ait tarih ve tabakatlar ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Yine o dönemde yazılmış ve İslam tarihinde örneği az görülen bir otobiyografi ile bazı hadis fetvalarına da başvurulmuştur.

Hadis usulündeki yerleşik prensibe göre, akranların birbirleri hakkında cerh ve tadil açısından yaptıkları değerlendirmelere daima ihtiyatla yaklaşılır. Dolayısıyla dokuzuncu asırda yaşayan alimlerin eserlerini esas alarak bu yüzyılın tarihini yazmak ilgili prensip açısından "malûl" bir yaklaşım gibi görülebilir. Ancak dönemin kaynaklarının çağdaşları hakkında söyledikleri klasik anlamda bir cerh-tadil ameliyesi sayılmamalıdır. Bunlar daha ziyade, olaylara ilk elden tanıklık etmiş kişilerin gözlemlerini aktarmalarından ibarettir. Herhangi bir olay hakkında ilk elden şahitliğin ne kadar önem taşıdığı, bu döneme ait eserlerde zikredilen ayrıntılar görüldükçe daha iyi anlaşılmıştır. Klasik anlamda cerh-tadil açısından sorunlu gibi görünen bu durum, geç dönemlerin tarihini yazmak isteyenler açısından bir hazine kıymetindedir. Ayrıca, mensubu oldukları bu dönemin tarihini yazan birden fazla kişinin bulunması, yani birinin zikrettiği veriyi diğerininkiyle kıyasla-

ma imkanı bulunması da söz konusu kaynakları kullanmayı haklı gösteren bir diğer unsurdur.

Dokuzuncu asır, günümüzde eserleri sık sık referans alınan birçok ismin yaşadığı bir dönemdir. Bunlar arasında tarih ve tabakat müellifleri önemli bir yer tutmaktadır. O dönemde bu kabil eserleri kaleme alanlar arasında Makrizî, İbn Tağriberdî ve İbn İyâs gibi meslekten tarihçiler bulunmakla birlikte İbn Hacer, İbn Fehd, Sehâvî ve Süyûtî gibi asıl ilgi alanları hadis ve fıkıh olup biyografi ve tarih yazımına önem vermiş isimler de vardır.

Makrizî'nin *Hitat*'ı dokuzuncu asırda Kahire'de bulunan eğitim kurumlarını en iyi gösteren kaynaklardandır. Medrese, darülhadis, cami ve hankah gibi kurumların isimlerini, kurucularını, içerdikleri mansıpları ve buralarda görev yapmış belli başlı kişilerin isimlerini *Hitat*'ta görmek mümkündür. Yine Makrizî'ye ait olan *Kitâbü's-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* ise -umumî tarihçilik açısından sahip olduğu ehemmiyetin yanında- özellikle sarayda yapılan hadis dersleri ile eğitim kurumlarındaki mansıplara yapılan atamalarda ehliyete riayet edilip edilmemesi hususlarında önemli veriler içermektedir.

Daha çok muhaddis yönüyle ön plana çıkan ve tarihte bu ilim dalındaki eserleriyle hatırlanan İbn Hacer el-Askalânî'nin *İnbâü'l-gumr bi ebnâi'l-umr*'u, cerh ve tadilin hadis ilmi içindeki yerini bilen ve çağdaşlarını bu esaslara riayet ederek değerlendiren bir muhaddis tarafından kaleme alınmış olması itibarıyla önemlidir. *İnbâü'l-gumr*'u önemli kılan bir diğer özelliği, meslekten tarihçilerin önem vermedikleri hadis ilmiyle ilgili bazı önemli ayrıntıları içermesidir.

Bedreddin el-Aynî'nin *Ikdü'l-cümân*'ı bugünkü dille söylenecek olursa bir nevî resmî tarih gibidir. İbn Hacer'in *İnbâü'l-gumr*'undaki detayların aksine bu eserde hadis ilmine dair ayrıntılara sık rastlanmaz. Ancak ulemanın da dahil olduğu idarî ve ilmî kurumlardaki mansıp değişimlerini çok iyi takip eden Aynî eserini bu malumatı kullanmak suretiyle zenginleştirmiştir. Ayrıca Makrizî'nin *es-Sülûk*'ü gibi bu eserde de mansıplara yapılan atamalarda ehliyet şartına riayet edilmesi konusuna dair değerlendirmeler ve şikayetler bulmak mümkündür.

İbn Tağriberdî'nin *el-Menhelü's-sâfî*'si özellikle devlet görevlilerini yakından tanıyabilmek için önemli bir kaynaktır. Necmeddin Ömer b. Fehd'in *Mu'cemü'ş-şüyûh*'u ise dokuzuncu asırda Kahire'ye gelip hadis tahsil eden bir yabancının, bu hususta kendilerinden yararlanmaya dikkat ettiği isimleri göstermesi açısından önemlidir. Başka bir deyişle, o dönemde Kahire'ye dışarıdan bakıldığında hadis ilmini kimlerin temsil ettiğini bu eser üzerinden görmek mümkündür.

Sehâvî'nin eserleri, dokuzuncu asrın tarihini yazmak için kullanılacak en faydalı kaynaklardandır. Kendisinin başlıca muarızlarından olan Süyûtî, Sehâvî'yi bir tarihçi olarak beğenmese ve onu "dedikoduları, insanların özel hayatlarını ve ailelerini ilgilendiren hususları tarih diye yazmakla" suçlasa da,[1] Sehâvî'nin bu türden bilgileri yazması sayesinde başka kaynaklarda sık rastlanılmayan son derece zengin bir birikim günümüze ulaşmıştır. Onun tarih alanındaki başyapıtı *ed-Dav'ü'l-lâmi'* eğitim kurumlarındaki mansıplar ve bu mansıplara gelen isimler hakkında dönemin en zengin kaynağıdır. Yine onun, İbn Hacer'in *Ref'u'l-isr an kudâti Mısr*'ına ek olarak yazdığı *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, Makrizî'nin yukarıda anılan *es-Sülûk*'üne zeyl yaptığı *et-Tibrü'l-mesbûk*, hocası İbn Hacer'in hayatını anlattığı *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* gibi eserleri, çağdaşı bazı tarihçi ve biyografların dikkat etmedikleri ayrıntılarla doludur.

Celaleddin es-Süyûtî'ye gelince; İslamî ilimlerin tamamına dair bini aşkın eser telif etmiş olan Süyûtî'nin eserlerinin birçoğu dönemin tarihi için kıymetli birer hazine gibidir. *Hüsnü'l-muhâdara fî ahbâri Mısr ve'l-Kâhira* muhtasar bir Mısır ve Kahire tarihidir. Ancak onun otobiyografisi olan ve İslam tarihi boyunca benzerlerine çok az rastlanan *et-Tehaddüs bi ni'metillâh*'ı, içtihad ve tecdid konularına tahsis ettiği *et-Tenbie bimen yeb'asuhullâhu alâ ra'si külli mie*, *er-Redd alâ men ahlede ile'l-ard ve cehile enne'l-ictihâd fî külli asrin fard* ve *Takrîru'l-istinâd fî tefsîri'l-ictihâd* gibi eserleri ve günümüzde Semir Mahmud ed-Derûbî tarafından *Şerhu Makâmâti's-Süyûtî* adlı derlemede biraraya getirilmiş olan çok sayıda makâmesi, dokuzuncu asırda ulema arasındaki bazı tartışmaları yansıtan canlı sahnelerle doludur. Yine onun *el-Hâvî li'l-fetâvî*'si o dönemde sıradan halkın hadisle ilgili gündemini takip etmek için kullanılacak başlıca kaynaklardan birisidir.

İbn İyâs'ın *Bedâiü'z-zuhûr fî vekâii'd-dühûr*'u özellikle dokuzuncu asrın ikinci yarısı hakkında önemli bir kaynaktır. Süyûtî'nin öğrencisi olan İbn İyâs, bu döneme ait vakaların ayrıntılarını neredeyse gün gün verecek kadar kapsamlı bir tarih kaleme almıştır. Ancak onun özellikle ilmî kurumları, mansıpları ve bu mansıplara gelebilmek için yapılan mücadeleleri tafsilatlı biçimde zikretme hususunda, yukarıda adları geçen çağdaşları kadar başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Süyûtî'ye ait *Tedrîbü'r-râvî* ile Sem'ânî'nin *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*'sı gibi hadis usulü ve hadis eğitim-öğretimiyle ilgili âdâb kitaplarında, bu ilimde önemli yer tutan imlâ meclisleri hakkında umumî bilgi bulmak mümkündür. Özellikle Sem'ânî'nin eseri dokuzuncu yüzyıldan çok önce yazılmış olmasına rağmen, onda zikredilen hususların bu yüzyıldaki imlâ meclislerinde hâlâ dikkate alındığı görülmektedir.

1 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 952 vd.

Dokuzuncu yüzyıldaki ilim ehlinin eğitim hayatını incelerken, o dönemde ilmî hayata başlangıç seviyesini teşkil eden, ilkokullar düzeyindeki küttâblara da göz atmak gerekmiştir. Küttâblarda görev yapanlar hakkında yukarıda isimleri zikredilen Makrizî ve Sehâvî gibi müelliflerin eserlerinde çokça bilgi bulunmaktadır. Bu seviyedeki eğitim kurumlarında dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında dokuzuncu yüzyıldan biraz önce İbnü'l-Hâc el-Abderî (*el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâl*), İbnü'l-Uhuvve (*Meâlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*) ve Taceddin es-Sübkî (*Muîdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*) gibi alimler tarafından kaleme alınan eserlere de başvurulmuştur. Bunların arasında özellikle İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin eseri sadece küttâblar hakkında değil, toplumu ilgilendiren birçok hususta yazıldığı dönemi başarıyla tasvir eden verilerle doludur.

Dokuzuncu asrın ilim tarihini yazmak isteyenlerin kaynak açısından şanslı olduğu bir başka nokta, o dönemde tesis edilen kurumlara ait bazı vakfiyelerin günümüzde varlığını muhafaza ediyor olmasıdır. Bu vakfiyelerin bir kısmı, Muhammed Muhammed Emin (*el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fî Mısr*; *Fihristü vesâiki'l-Kâhire*, "Vesîkatü vakfi's-sultân Kayıtbay"), Abdüllatif İbrahim Ali ("Nassâni cedîdâni min vesîkati'l-Emîr Sargatmış") ve Hüveydâ el-Hârisî (*Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalavun alâ medresetihî bi'r-Remliyye*) gibi çağdaş vesika tarihçilerinin gayretleriyle yayınlanmış durumdadır.

Memlükler hakkında yapılmış çağdaş araştırmalar arasında Donald P. Little, Carl F. Petry, Doris Behrens-Abouseif, Anne F. Broadbridge gibi bazı akademisyenlerin Chicago Üniversitesi'nin öncülüğünde The School of Mamluk Studies adıyla kurdukları araştırma birimi tarafından çıkarılan *Mamluk Studies Review* dergisinde yayımlanmış çok sayıda makale yer almaktadır. 1997'den beri yayında olan bu dergide neşredilen çalışmaların hepsi aynı derecede özenli ve başarılı olmasa da, dergi genel itibarıyla Türk okuyucusu için Memlükler dönemi hakkında yeni ufuklar açma potansiyeline sahiptir. Bunların dışında George Makdisi (*The Rise of Colleges*), Jonathan Berkey (*The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*) ve Carl F. Petry'nin (*The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*) çalışmaları dönemin eğitim tarihi açısından önem arzetmektedir. Makdisi ile Berkey'nin çalışmaları, bazı hususlarda birbirlerinden farklı düşünseler de, medrese ve benzeri kurumların İslamî ilimler tarihindeki yeri üzerine yaptıkları yorumlar açısından önemlidir. Petry'nin eseri ise Memlükler'in son döneminde Kahire'deki ulemanın mansıpları, Kahire dışında gidip geldikleri yerler, meslekleri, oturdukları bölgeler ve ders verdikleri kurumlar gibi hususlarda zengin veriler içermektedir. Seyyid Seyyid en-Neşşâr'ın *Târîhu'l-mektebât fî Mısr: el-Asru'l-Memlûkî* adlı eseri ise dönemin kütüphaneleri hakkında müracaat edilecek başlıca kaynaklardandır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarihî Arkaplan

Siyasî Ortam

Mısır'da hüküm sürmüş Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı azatlı emirler tarafından Eyyûbîler'e son verilmesiyle kurulan Memlükler devleti Bahrî Memlükler (648-784/1250-1382) ve Burcî Memlükler (784-923/1382-1517) şeklinde iki döneme ayrılır.

Memlükler'in ilk dönemine adını veren Bahrî Memlük birlikleri Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (ö. 647/1249) tarafından kurulmuştur. Necmeddin Eyyûb Mısır'da kardeşi II. Âdil'e karşı giriştiği iktidar mücadelesi sırasında özellikle Türk memlüklerin desteğini görmüştü. Bu mücadelede mağlup olup bir süre esir hayatı yaşamak zorunda kalan Necmeddin Eyyûb serbest kaldıktan sonra memlüklerin sadakatini unutmadı ve kendisini destekleyen bu gruba yenilerini eklemek suretiyle yaklaşık bin kişilik bir ordu oluşturdu.[1] Bunların da yardımıyla II. Âdil'i tahttan indirip Kahire'de sultan ilan edildi (637/1240).[2] Türk memlüklerine özel bir önem veren Necmeddin Eyyûb sonraki yıllarda bütün askerî birliklerini onlardan oluşturdu ve bu askerleri Nil nehri üzerindeki Ravza adasında bulunan kalesinin etrafına yerleştirdi. Bunların çoğu Moğollar tarafından istila edilmiş bölgelerden olup esir tüccarları tarafından Mısır'a getiriliyorlar, sultan tarafından satın alınıp özel bir dinî ve askerî eğitimden geçirildikten sonra askerî birlikler arasına katılıyorlardı.[3] Memlük sistemi İslam devlet geleneği içinde bilinen bir husustu ve genellikle bu birlikler savaş tecrübesi

1 Makrizî, *Hitat*, II, 236.
2 Yiğit, *İslam Tarihi*, VII, 15.
3 Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 22.

olan askerlerden oluşturulurdu. Ancak Necmeddin Eyyûb savaş tecrübesi olmayan gençleri satın alıp eğitmiştir.[4]

Necmeddin Eyyûb, babası ve kardeşi döneminde görev almış komutanları zamanla Türk memlükleriyle değiştirdi. Sayıları hızla artan bu memlükler, yaşadıkları Ravza adasını çevreleyen Nil nehrine (denizine) nisbetle "el-Memâlikü'l-Bahriyye/Bahrî Memlükler" olarak adlandırıldı.[5] Necmeddin Eyyûb döneminde devletin bütün kademelerinde istihdam edilen ve sayıları hızla artan Bahrî Memlükler zamanla devlet yönetiminde en güçlü unsur haline geldiler.

Fransa kralı IX. Louis'nin komutasındaki Haçlı ordusu 647/1249 yılında Mısır'a gelip stratejik bir yer olan Dimyat'ı ele geçirdiği sırada ölüm döşeğinde olan Necmeddin Eyyûb Haçlıları engellemek üzere Mansûra'ya geldi, ancak kısa bir süre sonra burada vefat etti.[6] Onun tek erkek çocuğu olan Turan Şah bu sırada Hısnı Keyfa'da idi ve böylesine kritik bir dönemde Mısır'a gelip idareyi devralması çok uzun zaman gerektirecekti. Bu şartlar altında Necmeddin Eyyûb'un eşi Şecerüddür ve önde gelen birkaç memlük emiri, Turan Şah gelene kadar sultanın vefat haberini askerden gizlediler ve devleti fiilen Şecerüddür idare etti. Ancak bir süre sonra sultanın vefat haberi askerler ve Haçlılar arasında duyulunca Haçlılar Mansûra üzerine şiddetli bir saldırı başlattılar. Birkaç ay süren ve özellikle Bahrî Memlükler'in büyük yararlık gösterdiği savaşın sonunda Haçlı ordusu yenilgiye uğratıldı. Bu durum Bahrî Memlükler'e büyük bir şöhret kazandırdı.[7]

Mısır'a ulaşan Turan Şah Haçlılarla yaptığı savaşı kazandıysa da zaferde büyük rol oynayan Bahrî Memlükler'le arasında bir süre sonra anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Turan Şah, Şecerüddür ve Bahrî Memlükler'i tasfiye edip yerlerine Hısnı Keyfa'dan getirdiği emirleri atamaya çalışıyordu. Bu yüzden, Mısır'a gitmek üzere Mansûra'dan ayrıldıktan sonra yolda Bahrî Memlükler tarafından bir suikast sonucu öldürüldü. Böylece Mısır'da Eyyûbî idaresi sona ermiş oldu (648/1250).[8]

Turan Şah'ın öldürülmesinin ardından önde gelen Bahrî Memlük emirleri Şecerüddür'ü sultan ilan ettiler. İslam tarihinin ilk kadın sultanı Şecerüddür 80 gün boyunca devleti yönetti,[9] para bastırdı, hutbe okuttu, Haçlılarla anlaşmalar yaptı ve iktisadî düzenlemelerde bulundu. Ancak Abbâsî

4 Çetin, *Memlük Devleti'nde Askerî Teşkilat*, s. 53.

5 Şeşen, *Sultan Baybars*, s. 11.

6 Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 218-219.

7 Makrizî, *Hitat*, II, 237; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s. 221-222; Ayalon, "Aspects of the Mamluk Phenomenon", Xb, s. 27.

8 Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 24.

9 Makrizî, *Hitat*, II, 237.

halifesi Musta'sım'ın Mısır'ın bir kadın tarafından idare edilmesini hoş görmediğine dair bir mektup göndermesi ve Şam Eyyûbîleri'nin Mısır'ı ele geçirmek için yeniden hazırlık yapmaya başlamaları üzerine Memlük emirleri Şecerüddür'den Emir İzzeddin Aybek'le evlenmesini ve saltanatı ona devretmesini istediler. Şecerüddür teklifi kabul edip İzzeddin'le evlendi ve kocası lehine saltanattan feragat etti.[10] Böylece Mısır'da yaklaşık 132 yıl sürecek olan Bahrî Memlükler dönemi resmen başlamış oldu (648/1250).

Memlük devlet teşkilatının başında mutlak hükümdar olan sultan bulunurdu. Ancak sultan çoğu zaman otoriteyi kendisi gibi memlük olan diğer emirlerin aracısı olarak temsil ettiğinden saltanatın babadan oğula geçmesini gerektiren mutlak bir kural yoktu. Bazen kuvvetli ve nüfuzlu emirler saltanatı ele geçirebiliyorlardı. Bahrî Memlükler döneminin yedinci sultanı olan Seyfeddin Kalavun (saltanatı: 678-689/1280-1290) tahtın kendi soyunda kalmasını sağlamak niyetiyle sadece kendisine ve evlatlarına bağlı kalacak ve bu hususta kendilerine yardımcı olacak yeni bir memlük grubu oluşturmuştu. Yeni grubun içinde Türk asıllılarla birlikte bulunan 3700 kadar Çerkez memlükü Kal'atü'l-Cebel'deki burçlara yerleştirilmişti. Bu sebeple, Kalavun'un yeni memlük grubuna "el-Memâlikü'l-Burciyye/Burcî Memlükler" veya Çerkez Memlükleri denilmiştir.[11]

Sayıları hızla artan Burcî Memlükler zamanla devletin en etkin askerî birliği haline geldiler. Bahrî Memlükler döneminde pek çok siyasî, askerî olay ve mücadelenin içinde aktif olarak yer alan Burcî Memlükler nihayet aralarından el-Melikü'z-Zâhir Berkûk'un 784/1382 yılında tahtı ele geçirmesiyle Mısır'da iktidara geldiler. Böylece Mısır'da Burcî Memlükler adıyla bilinen yeni bir dönem başlamış oldu.[12] Yirmibeş farklı sultanın tahta çıktığı ve 135 yıl süren bu dönem, Osmanlı sultanı Yavuz Selim'in Mercidabık (25 Receb 922/24 Ağustos 1516) ve Ridaniye (29 Zilhicce 922/23 Ocak 1517) savaşları sonunda Mısır'ı almasına kadar devam etti. Ridaniye savaşıyla Memlükler tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

İki döneme ayrılan ve toplamda 267 yıl süren Memlükler'de 48 ayrı isim sultanlık yapmış, bunlardan bazıları birkaç defa tahta çıkmıştır. Memlük sultanları arasında el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341), el-Melikü'l-Müeyyed (ö. 824/1421), el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay (ö. 841/1438), el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay (ö. 901/1496) gibi uzun süren saltanatları sırasında birçok şehri imar eden sultanların yanısıra, bütün saltanatı boyunca veba, kıtlık, pahalılık ve Timur saldırısı gibi sebeplerle

10 Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 24; Yiğit, *İslam Tarihi*, VII, 20.

11 Muir, *The Mameluke Dynasty*, s. 5; Yiğit, *İslam Tarihi*, VII, 95.

12 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 140; Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 92.

ülkenin tarumar olduğu el-Melikü'n-Nâsır Ferec (ö. 815/1412)[13] gibi sultanlar vardır.

Memlükler'de Devlet İdaresi

Memlükler bir merkez vilayeti ile eyaletlerde merkeze tâbi emirlik ve hükümdarlıklardan meydana gelen bir sultanlıktı. Devlet teşkilatının başında bulunan sultan, otoriteyi kendisi gibi memlük olan diğer emirlerin aracısı olarak temsil ederdi. Bu da Memlükler'de saltanatın veraset usulüyle devamı yönteminin takip edilmemesi demekti. Sultan iktidarı kendi evlatlarına bırakmak istese de pratikte bu her zaman mümkün olmazdı.[14] Bir sultan öldüğünde, emirler içinden muktedir bir tanesinin tahta geçmesi çokça rastlanan bir durumdu.

Memlükler döneminde Kahire aynı zamanda hilafet merkeziydi. Moğollar Bağdat'ı işgal edip buradaki Abbâsî hilafetine son verince kısa bir süre için hilafet makamı boş kalmıştı. Nihayet Memlük sultanı I. Baybars tarafından Kahire'ye davet edilen Mustansır Billah'ın (ö. 660/1261) halife ilan edilmesi üzerine (13 Receb 659/13 Haziran 1261) Abbâsî hilafetinin merkezi Kahire oldu. Bu durum Memlük devletine İslam dünyasında ayrı bir prestij kazandırdı. Memlük sultanları Mısır'daki Abbâsî halifesinin onayıyla göreve başlarlar, dinî meşruiyetlerini bu şekilde kazanırlardı. Ancak halifenin devlet idaresinde önemli bir etkisinden söz etmek mümkün değildi.

Memlükler'de üst düzey devlet idarecilerinin teşkilatlanmasında Moğollar ve Selçuklular örnek alınmıştır.[15] Memlük devletinde üç grup idareci kesimden söz etmek mümkündür: "Kılıç erbabı" denilen kesimin atandığı üst düzey idarî makamlar, silah emirliği, devâdarlık, hâciblik, üstâdârlık, mihmandarlık, ordu nakibliği gibi makamlardı. "Kalem erbabı"nın atandığı makamlar vezirlik, sır kâtipliği, ordu nazırlığı, hazine nazırlığı, beytülmal nazırlığı gibi görevlerdi. "İlim erbabı" ise kadılık, hatiplik, beytülmal vekaleti ve muhtesiblik gibi görevleri üstlenirdi.[16] İdarî, siyasî ve askerî görevlere esasen Memlük birliklerinden çıkan askerler, dinî ve adlî görevlere ise ulemadan isimler getirilirdi. Bu sebeple dönemin uleması ile ümerası daima iç içe olmuştur.

Eyalet ve vilayetler sultanın temsilcisi olan ve kendilerine "naibü's-sultan" denilen valiler tarafından yönetilirdi. Bu naibler idare ettikleri böl-

13 Makrizî, *Hitat*, II, 241.
14 Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 93-94.
15 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 116-117.
16 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 113.

gede sultanın otoritesini temsil ederlerdi ve birçok işte mutlak yetki sahibiydiler. İktaları dağıtır, emirlik ve vazifeleri tayin ederlerdi. Kahire'deki kâdılkudâtlık, vezirlik ve sır kâtipliği gibi üst düzey makamlara ise çoğu zaman onların teklif ettikleri kişiler sultan tarafından atanırlardı. Vezirlik de hakikatte sultandan hemen sonra gelen makam olmasına rağmen özellikle Memlükler döneminde naibü's-sultanlar kadar etkili değildi. Üstelik bir dönemden sonra vezirlik makamı iptal edilmiş ve yetkileri nazırulmal, nazırulhâs ve kâtibüssır adlı görevliler arasında paylaştırılmıştır.[17]

Memlükler döneminde adlî sistemin başında kâdılkudâtlar bulunuyordu. Her sünnî mezhebi ayrı bir kâdılkudât temsil ederdi. Dört sünnî mezhep için ayrı ayrı kâdılkudât atama sistemi İslam tarihinde ilk defa Memlükler döneminde uygulanmıştır.[18] Üstelik sadece Kahire'de değil Dımaşk'ta da dört kâdılkudât bulunuyordu. Dönemin tarih ve tabakat kitapları her yılın başlangıcında bu kâdılkudâtların isimlerini vermeyi adet haline getirmişlerdir. Bunlar bütün Memlük tarihi boyunca riayet edilen önem sırasına göre Şâfiî, Hanefî, Malikî ve Hanbelî şeklinde sıralanırlardı.[19] Bütün ülkedeki kadıların atamasından sorumlu olan kâdılkudâtlar sayıları yukarıdaki protokol sıralamasına göre değişen naibler çalıştırırlardı. Ulema adlî teşkilatın yanısıra camilerde hatiplik, beytülmal vekaleti ve hisbe teşkilatında da görev alırdı.[20] Ayrıca medreseler, hankahlar, zaviyeler ve camiler gibi vakıflara bağlı birçok kurumda idarî görevlere gelen ulema, özellikle bu yönüyle idareci kesim ve halk arasında bağlantıyı sağlayan önemli bir unsur olmuştur.

Memlüklerde Dîvânü'l-Ceyş'e bağlı olan ordu el-Memâlîkü's-sultâniyye, Ecnâdü'l-halka, Memâlîkü'l-ümera ve ihtiyaç anında yardıma çağırılan Ecnâdü'l-Arab (Ecnâdü't-Türkmân/Ecnâdü'l-Ekrâd) şeklinde dört kısımdan meydana gelirdi. Ordu içerisinde özellikle süvari birlikleri büyük öneme sahipti. Donanma ise güçlü değildi.[21]

Komşularla İlişkiler

Memlüklerin tarih sahnesindeki adları daha çok Eyyûbîler, Moğollar, Haçlılar ve Osmanlılar'la ilişkileri üzerinden duyulmuştur. Bunların dışında

17 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 113-114. Vezirlik makamının Memlükler dönemi boyunca geçirdiği safhalar, işleyişi ve bu dönemin vezirlerinin listesi hakkında bk. Ayaz, s. 33-160, 249-252.

18 Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 94.

19 Msl. bk. *Aynî, Ikdü'l-cümân*, s. 293-294; Makrizî, *es-Sülûk*, X, 172, 254, 298, 341.

20 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 113, 115.

21 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 112; Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 94.

Memlüklerle Dulkadiroğulları ve Karamanoğlu gibi beyliklerin de muhtelif konularda ilişkileri ve mücadeleleri olmuştur.

Turan Şah'ın 648/1250'de öldürülmesiyle Eyyûbî hakimiyeti Mısır'da sona ermiş ve Memlükler dönemi başlamış olsa da bu dönemde Şam'daki Dımaşk dahil birçok şehirde hâlâ Eyyûbîler hüküm sürüyordu. Halep meliki el-Melikü'n-Nâsır Yusuf önderliğinde birleşen Şam Eyyûbî melikleri ile Memlükler arasında 30 Ocak 1251'de (6 Zilkade 648) Kahire önlerinde yapılan savaşta Memlükler Eyyûbîleri yenilgiye uğrattılar ve Filistin'e kadar olan bölgenin kontrolünü ele geçirdiler. Bu savaştan sonra yapılan sulh ile iki taraf arasındaki mücadele sona erdi.[22]

Memlüklerle Eyyûbîler arasında barış ortamının hüküm sürdüğü sırada Moğolların Şam'a gelişi bölgedeki bütün dengeleri değiştirdi. 658/1260 yılında Halep ve Dımaşk'ı ele geçiren Moğollar birçok şehirdeki Eyyûbî hakimiyetine son verdiler.[23] Bu durum Memlükleri de Moğollarla karşı karşıya getirdi. İki taraf arasındaki ilk karşılaşma 658/1260 yılında Aynicâlût'ta meydana geldi ve Memlük ordusu Mısır'ı tehdit eden Hülagû'ya karşı büyük bir zafer kazandı. Moğolların batıya doğru ilerleyişine sekte vuran bu savaşın ardından Moğollar Fırat'ın doğusuna çekilmek zorunda kaldılar. Kısa süre sonra da başta Dımaşk olmak üzere Şam bölgesindeki pek çok şehir hızla Memlükler'in kontrolüne geçti.[24]

Aynicâlût savaşından sonra Memlük sultanı olan Rükneddin I. Baybars (ö. 676/1277) zamanında devletin sınırları süratle genişledi. Baybars Şam bölgesindeki Haçlı devletlerine birbiri ardına seferler düzenleyip onları güçsüz bıraktı ve Antakya Haçlı kontluğunu ortadan kaldırdı.[25] Kalavun zamanında Haçlıları bölgeden tamamen atmak için başlatılan sefer ise oğlu el-Eşref Halil tarafından başarıyla tamamlandı.[26] Kuzeydeki Ermeni krallıkları ise Baybars, Kalavun ve el-Eşref Halil'in gerçekleştirdikleri seferlerle bölgedeki nüfuzlarını kaybettiler.

Memlüklerle Moğollar arasındaki mücadele Aynicâlût'tan sonra da devam etti. Moğollar 679/1280'de bölgedeki Haçlı devletleriyle Memlükler'e karşı bir ittifak girişiminde bulundularsa da Kalavun erken davranıp Haçlılarla bir anlaşma yaparak bu ittifakı önlemeyi başardı. Bir yıl sonra Kalavun ile Moğol ordusu arasındaki savaş Moğolların tekrar Fırat'ın doğusuna çekilmeleriyle neticelendi.[27] Memlüklerle Moğollar arasındaki nihaî savaşlar ise

22 Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 23-24.

23 Bk. Amitai-Preiss, *Mongols*, s. 26-34.

24 Amitai-Preiss, *Mongols*, s. 45-46.

25 Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 91; Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 98.

26 Bk. Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 107; Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 70-72.

27 Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 67.

Moğol hükümdarı Gazan Han zamanında gerçekleşti. VII./XIII. asrın sonlarında iç çalkantılarla sarsılan Memlükler'in bu durumundan istifade etmek isteyen Gazan Han, Ermeni krallıklarıyla birlikte Şam bölgesinin üzerine yürüdü ve Memlükleri mağlup ederek bütün Şam bölgesinde hakimiyet kurdu. Ancak Gazan Han'ın çekilmesinden kısa bir süre sonra, yerine bıraktığı komutan Memlüklere bağlılık arzedince Memlükler yeniden Şam'a hakim oldular. Bunun üzerine Gazan Han kesin bir zafer için tekrar Şam'a doğru hareket etti. Bu seferden önce Haçlılarla anlaşma yaparak kendisine destek aramış, ancak umduğunu bulamamıştı. Gazan Han, 702/1303 yılında Sultan Nâsırüddin Muhammed'in idaresindeki Memlük ordusu tarafından kesin bir yenilgiye uğratıldı ve Moğolların Şam bölgesindeki seferleri tamamen sona erdirildi. Nâsırüddin Muhammed bu savaştan sonra iki yıl boyunca, Moğollara yardım eden Ermeniler üzerine seferler düzenleyerek Memlük hakimiyetini Malatya'ya kadar taşıdı.[28]

Memlükler Mısır'da iktidara gelmeden önce Moğol asıllı İlhanlılar 641/1243 Kösedağ savaşıyla Anadolu'da hakimiyet kurmuşlardı. Memlükler'in Anadolu coğrafyasına ilgileri ise bu saltanatın ilk büyük sultanı sayılan ve Abbâsî hilafetini Mısır'da yeniden tesis eden I. Baybars zamanında başlamıştır. I. Baybars Kayseri'ye kadar ilerleyerek şehri kısa süreliğine ele geçirip burada Anadolu sultanı unvanını almış olsa da[29] Memlükler'in bu hakimiyetleri uzun sürmemiş ve Anadolu'nun içlerinde kalıcı olamayan Memlükler ile Anadolu coğrafyası arasındaki doğal sınır Toroslar olarak kalmıştır. Eretna, Kadı Burhaneddin, Dulkadiroğulları gibi Anadolu'daki beylikler zaman zaman Memlükler'in hakimiyetini tanısalar da hiçbir zaman fiilî olarak Memlük hakimiyetine girmemişlerdir.

Memlükler'in yüzleşmek durumunda kaldıkları diğer bir ciddi tehdit Timur olmuştur. Dokuzuncu asrın başlarında batıya doğru düzenlediği "Yedi Yıllık Sefer" ile bölgeyi tehdit eden Timur'a karşı mücadelede Yıldırım Bayezid'in güvenilecek bir müttefik olmayacağını düşünen Memlükler Timur'la tek başlarına savaşmışlar, ancak 1400'de Halep'i, bir yıl sonra da Dımaşk'ı kaybetmişlerdir. Bu şehirlerin kaybedilmesi, Memlük hükümranlığı açısından çok büyük zararlara sebep olmuştur. Asıl hedefi Anadolu olan Timur'un birkaç yıl içinde buralardan çekilmesi üzerine Memlükler bölgeyi geri alsalar da,[30] Dımaşk gibi başlıca şehirlerde yaşanan yıkımın etkileri uzun yıllar sürmüştür.

28 Clot, *Kölelerin İmparatorluğu*, s. 77-78; Yiğit, *Memlükler*, s. 141.
29 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 99.
30 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 181.

Osmanlılar'ın Anadolu'daki hakimiyet alanını gittikçe genişletmesi, Memlük tarihinin en önemli siyasî-askerî ilişkilerinden birinin başlamasına neden olmuştur. İki taraf arasındaki ilk ilişkiler Yıldırım Bayezid zamanında kurulmuştur. Yıldırım Bayezid 794/1392'de Mısır'daki Abbâsî halifesinden kendisini Rum ülkesinin sultanı olarak tanımasını istemiş, bu vesileyle arada dostane ilişkiler kurulmuştu. Ancak Memlük tahtına küçük yaştaki el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in (ö. 815/1412) geçmesi üzerine Yıldırım'ın 801/1399'da Elbistan, Darende ve Malatya gibi şehirleri ele geçirmesi iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur.[31] Bu durum aynı zamanda, Yıldırım'ın Ankara savaşında Memlükler'in olası bir desteğinden mahrum kalmasına yol açmıştır. Nitekim Ankara savaşının ardından Memlükler kaybettikleri topraklarını geri almışlardır.[32]

Memlüklerle Osmanlılar arasındaki ilişkiler I. Mehmed ve II. Murad zamanında genellikle dostanedir. Zira iki taraf da Timur'un oğlu Şah Ruh'u ortak düşman kabul etmişlerdir. Anadolu'daki beylikler üzerinde hakimiyet kurma mücadeleleri bir kenara bırakılırsa bu dönemlerde mevcut barış hali sürdürülmeye çalışılmıştır.[33]

Fatih Sultan Mehmed dönemiyle birlikte Memlükler'in Osmanlılar'la ilişkileri başka bir safhaya taşınmıştır. Zira artık doğudaki Timur tehlikesi tamamen ortadan kalkmıştır. Bu dönemde Dulkadiroğulları üzerine sürdürülen mücadeleler iki devlet arasındaki ilişkilerin en hassas noktasıdır. Fatih'in, hac yollarının güvensizliği ve hacıların su ihtiyacının karşılanamaması gibi şikayetler üzerine, Memlük valisine hediyesiz ve yanında bu ihtiyaçları karşılamak üzere para bulunduran bir elçi göndermesi iki devlet arasındaki ilişkilerin iyice gerilmesine neden olmuştur.[34] II. Bayezid döneminde ise Cem Sultan'ın Memlükler tarafından himaye edilmesi ilişkileri daha da kötüleştirmiştir. İki taraf arasında 890-897 (1485-1492) yılları arasında devam eden savaşlar genellikle Osmanlılar'ın yenilgisiyle neticelenmiştir.[35] Ancak Yavuz Selim'in Safevîler'e karşı yürüttüğü mücadelede Memlük sultanı Kansu Gavri'nin Şah İsmail'i desteklemesi Memlükler'in sonunu getiren savaşlara neden olmuştur. 920/1514'te Şah İsmail'i yenilgiye uğratarak Safevî tehlikesini bertaraf eden Yavuz Selim Memlükler üzerine sefere çıkmış ve 922-923/1516-1517'deki Mercidabık ve Ridaniye savaşlarında Memlük ordusunu iki kez mağlup etmiştir. 1517'de başkent Kahire'ye gi-

31 Yiğit, *Memlükler*, s. 148.

32 Muslu, *Ottoman-Mamluk Relationship*, s. 37-38.

33 Muslu, *Ottoman-Mamluk Relationship*, s. 39-40.

34 Muslu, *Ottoman-Mamluk Relationship*, s. 42.

35 Muslu, *Ottoman-Mamluk Relationship*, s. 46.

ren Yavuz Selim'in Memlük sultanı Tomanbay'ı idam ettirmesiyle, yaklaşık iki buçuk asır devam eden Memlük devleti sona ermiştir.[36]

Kahire ve Dımaşk'ta Ticarî, İlmî ve Sosyal Hayat

Memlükler döneminde Kahire devletin siyasî, dinî ve ticarî merkeziydi. Memlük sultanı ile Abbâsî halifesi burada ikamet ediyorlardı. Abbâsî halifesinin Memlük siyasetine doğrudan etkisi bulunmamakla birlikte, İslam dünyasının dinî-manevî önderliğini temsil eden kurum olması itibarıyla hilafet merkezinin Kahire'de olması Memlükler açısından önem taşıyordu.

Memlükler dönemi ticaretinin en önemli merkezlerinden olan Kahire'de sultanlar, tüccarların konaklamaları için hanlar, ticarî hayatın kalbinin attığı açık ve kapalı çarşılar inşa ettirmişlerdir. Bu yapıların en meşhurları Sultan Kayıtbay tarafından 882/1477'de inşa ettirilen iki çarşı, Kansu Gavri'nin 906-922/1501-1516 yılları arasında inşa ettirdiği Nahle Hanı, tamir ettirdiği kapalı çarşı ve Hânü'l-Halîlî'dir.[37] Yabancı ülkelerle yapılan anlaşmalarla tüccarlara verilen geniş imkanlar sebebiyle Kahire doğu-batı ticaretinin kavşak noktalarından biri haline gelmiştir. Çin ve Hindistan'dan yüklenen Şark ürünleri Hint Okyanusu ve Kızıldeniz yoluyla Kızıldeniz'de Cidde'nin karşı istikametinde bulunan Ayzab liman şehrine getirilmiş, buradan deve kervanlarıyla Yukarı Mısır'ın merkezi Kûs'a, oradan da Nil nehri yoluyla Kahire'ye nakledilmiştir. Kahire'den ise yine Nil veya kervanlar vasıtasıyla İskenderiye ve Dimyat gibi sahil şehirlerine getirilen mallar Akdeniz üzerinden Avrupa'ya taşınmıştır. Aynı yollar Avrupa'dan gelen malların önce Kahire'ye ulaşması, oradan diğer bölgelere götürülmesi için kullanılmıştır.[38] Memlük sultanlarının bölgede ticarî hayatın gelişimi için gösterdikleri gayretler sayesinde Mısır ve Şam bölgesindeki büyük şehirler bu dönemde önemli ticaret merkezlerine dönüşmüşlerdir. Avrupa ve diğer komşu devletlerle yapılan birtakım anlaşmalar, güvenlik ve istikrarın sağlanması, şehirlerde tüccarlara sunulan imkanlar Memlük coğrafyasında son derece hareketli bir ticarî hayatın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Memlükler döneminde sınırları genişleyen ve nüfusu artan Kahire önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu dönemde sultanlar, emirler, tüccarlar ve alimler tarafından şehirde çok sayıda cami, medrese ve hankah inşa ettirilmiştir. İlerleyen bölümlerde ayrıntıları verileceği üzere bunların

36 Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 203-204; Yiğit, *Memlükler*, s. 150.

37 Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 175.

38 Yiğit, *İslam Tarihi*, VII, 231-232.

arasında medreseler önemli bir yer tutmaktadır.[39] Şehirdeki gelişme, özellikle kırk yıldan fazla tahtta kalan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341) döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Fustat ve Kahire birleşerek nüfusu 600.000'e yaklaşan tek bir şehir haline gelmiştir. Ancak 749/1348 ve 776/1374'te görülen ve uzun yıllar devam eden veba salgınları nedeniyle şehirde pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Dokuzuncu asrın başında Timur'un Şam bölgesini istila etmesi de Kahire için bir yıkım olmuştur. el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in tahtta olduğu bu dönemde, Kahire ve çevresini de etkileyen Timur'un Şam bölgesindeki yıkıcı faaliyetlerine ilave olarak, 806/1403'te başlayıp birkaç yıl süren kıtlık, aşırı pahalılık ve salgın hastalıklar nedeniyle şehirde görülen kaos sırasında birçok vakıf, cami, medrese ve hankah yağmaya ve yıkıma maruz kalmıştır.[40] Dokuzuncu asrın sonlarına doğru, özellikle el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay zamanında bazı imar faaliyetleri görülse de şehir eski günlerdeki ihtişamına bir daha kavuşamamıştır. Osmanlı hakimiyetine girdiğinde Kahire'nin nüfusu neredeyse üçte bir oranında azalarak 385.000'e inmiştir.[41]

Memlükler zamanında Şam ve Mısır bölgelerinin şehirleri İslam coğrafyasının en önemli ilim merkezleri haline gelmişlerdir. Buralarda kurulan müesseseler, yerli ve yabancı çok sayıda ismi kendilerine çekmiş ve binlerce talebe buralarda eğitim görmüştür. Eğitim kurumlarının tesisi açısından en şanslı şehirlerden olan Kahire, Memlükler döneminde kaydedilen ilmî inkişafın tezahür ettiği başlıca merkezlerden birisidir. Memlükler döneminin son asrında Kahire ve civarında görülen bu ilmî inkişafın birtakım temel saikleri vardır. Bu bağlamda, ulemanın toplum içindeki öneminin ve saygınlığının her zaman olduğu gibi bu dönemde de korunmuş olması, idareci ve varlıklı kesimin ilme ve ulemaya atfettikleri ihtimam, yine idarecilerin neredeyse tamamının Memlük asıllı olmaları, yani şehrin yabancısı olmaları sebebiyle kendilerinden sonraki nesillerin iktisadî açıdan güvenliğini sağlamak amacıyla tesis ettikleri vakıflara bağlı kurumların ve diğer ilim merkezlerinin yaygınlaşması, rihlelerin canlı biçimde devam etmesine bağlı olarak görülen hareketlilik, Bağdat ve Endülüs bölgelerinde ortaya çıkan siyasî karışıklıklar sebebiyle buralardaki alimlerin daha güvenli buldukları Kahire-Şam hattına göçmeleri gibi birtakım olgular, bu ilmî inkişafın sebepleri arasında görülebilir. O dönemde İslam dünyasının birçok bölgesini gez-

39 Memlükler döneminde Kahire'de kurulan medreseler hakkında bk. Makrizî, *Hitat*, II, 362-405; Nüveysir, *el-İmârâtü'l-İslâmiyye*, s. 118-538.

40 Bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 690-727, 769-770. Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174. Makrizî'nin Kahire medreselerinin birçoğu hakkında "bugün harap vaziyettedir" ve benzeri ifadeler kullanması özellikle bu dönemde yaşanan yıkıma bir işarettir.

41 Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174-175.

miş olan İbn Haldun, yaşadığı günlerde Kahire'nin ilim dünyasında niçin ön plana çıktığını izah ederken şu hususlara temas etmektedir:

> Biz şimdi ilim ve eğitimin zirve noktasını Kahire'de buluyoruz. Zira birkaç bin seneden beri orada bayındırlık ve medeniyet muhkem bir şekilde sürdüğünden muhtelif alanlardaki sanatlar da sağlam ve müstahkem durumdadır. İlimlerin öğretimi de bu sanatlardan birisi olduğu için onun da kemal noktasında olması gerekmiştir. Kahire'nin eğitimde bu derece ihtisaslaşmasında, Mısır sultanlarının önderi Selahaddin-i Eyyûbî döneminden beri, yani yaklaşık iki yüz yıldır görülen bazı hususların da etkisi olmuştur. Şöyle ki: Türk asıllı idareciler -Mısır sultanlarının kölesi veya azatlısı olduklarından- terekelerini sultan alır yahut hayatta iken mallarına el konulur da kendi nesillerinden gelenlere bir şey kalmaz diye endişe taşırlardı. Bu cihetle pek çok medreseler ve zaviyeler yaptırdılar ve buralardaki mansıpların ücretini ve vakfiyelerde zikredilen diğer giderleri karşılamak üzere birçok taşınır taşınmaz mallar vakfettiler. Sonra da bunlara ait nazırlık ve mütevellilik görevlerini ve gelirlerin fazlasını kendi neslinden gelen çocuklar için şart ettiler. Bununla birlikte Türk asıllı idareciler zaten hayırsever kişilerdi. Bu sebepten Mısır'da vakıflar çoğaldı ve buralarda üstlenilecek olan görevlerin sınırı genişledi. Medreselerdeki görevler ve harcama kalemleri bu şekilde çoğalınca sanat ve ilime olan ilgi arttı, ilim kıymet kazandı. Bu da Mısır medreselerinin bahçelerinde ilim ve marifet ırmaklarının akıp coşmasına, avlularının ise her konuda mütehassıs alimler ile dolmasına yol açtı. Bundan dolayı, ilim tahsili için Irak'tan bile talebeler oraya gelir gider oldu.[42]

İbn Haldun'un bahsettiği bu ilmî inkişafı gösteren birtakım veriler mevcuttur. Mesela Makrizî'nin *Hitat*'ını esas almak suretiyle, dokuzuncu asrın ilk yarısında Kahire'de eğitim verilen kurumların sayısı hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Buna göre o dönemde şehirde yaklaşık 130 Cuma namazı kılınan cami (bunlara küçük mahalle mescidleri ile Karâfe bölgesindeki 40'a yakın mescid dahil değildir), 80'e yakın medrese, 23 hankah, 12 ribat, 26 zaviye ve 6 hastane bulunmaktadır. Neredeyse her medresenin ve birçok caminin yanında bulunan ilkokul seviyesindeki mektepler (küttâb) ile çok sayıdaki kütüphane de bunlara ilave edilmelidir. Zikredilen kurumların her birinde vâkıfın veya kurucunun işaret ettiği ilim dallarında az ya da çok eğitim verildiği ve bu sürecin birçok kişinin ilmî, idarî ve eğitsel mansıplarda istihdam edilmesini gerektirdiği gerçeği göz önüne alındığında şehirdeki ilmî faaliyetlerin ne büyük boyutlara ulaştığı anlaşılabilir. Ayrıca o dönemde ilmî faaliyetlerin kurumlarla sınırlı olmadığı, ulemanın evlerinde, dükkanların-

42 Şu kaynaktan sadeleştirilerek alınmıştır: İbn Haldun, *Mukaddime, Osmanlı Tercümesi*, III, 29-30.

da yahut çarşılarda ders yapabildikleri göz ardı edilmemeli, bu tür faaliyetler de büyük resme dahil edilmelidir.

Memlükler'in başkenti olması itibarıyla Kahire en önemli merkezdir, ancak Dımaşk da her hususta Kahire ile yarışacak derecede önemli bir şehirdir. Aynicâlût savaşında Moğolların mağlup edilmesinin ardından Memlükler'in hakimiyetine girmiş olan şehir, Memlük tarihi boyunca siyasî açıdan Kahire'ye tâbi olmuştur.

Memlükler'in bütün şehirleri gibi Dımaşk da bir naib tarafından yönetilmiştir. Ancak bu şehrin naibi tüm saltanat naiblerinin üstünde yer almıştır. Memlük siyasî hayatında önemli bir yere sahip olan Dımaşk naibi, elinde bulundurduğu güçle Kahire'deki sultana her an isyan edebilecek durumda olduğundan, şehirdeki iç kalede oturan ve doğrudan sultana bağlı olan ikinci bir naibin (*nâibü'l-kal'a*: kale naibi) merkezden görevlendirilmesi gerekmiştir.[43]

Dımaşk 699/1300 yılında İlhanlılar ve 803/1401 yılında Timur tarafından kısa süreliğine işgal edilmiş olsa da Osmanlılar'ın bölgeye gelişine kadar Memlükler'in en önemli şehirlerinden biri olarak kalmıştır. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341) döneminde şehrin iktisadî hayatında büyük gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle kağıt, cam, ıtriyat ve silah endüstrisi bu dönemde büyük gelişim göstermiştir. Kahire gibi Dımaşk da doğu-batı arasındaki önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Özellikle VII./XIII. asırdan itibaren şehirde gayrimüslim tüccarlar yoğun olarak görülmüştür. Ayrıca Memlükler döneminde şehirde tüccarlar için çok sayıda han ve çarşı inşa edilmiştir.[44]

Memlükler döneminde Dımaşk pek çok açıdan imar edilmiştir. Bu dönemde şehirde cami, medrese, hankah, zaviye ve mescid gibi vakıflara bağlı yüzlerce kurum inşa edilmiştir. İlmî kurumlar bakımından Kahire'yi geride bırakan şehirde yalnızca medrese sayısı 150'yi bulmuştur.[45] Ancak 749/1348 yılındaki veba salgını şehri olumsuz etkilemiş ve bu dönemde şehrin nüfusu yarıya inmiştir. Ayrıca değişen ticaret yolları nedeniyle bir süre sonra Halep iktisadî açıdan ön plana çıkarken Dımaşk gerilemeye başlamıştır. Veba salgınından yaklaşık elli yıl sonra, dokuzuncu asrın başında bu defa Timur istilası şehri vurmuş, şehri yakıp yıkan ve yağmalayan Timur, birçok ilim ve sanat erbabını da yanında götürdüğünden, bütün Şam bölgesi şehirleriyle birlikte ilmî ve kültürel açıdan büyük darbe alan Dımaşk dokuzuncu

43 Tomar, "Şam", *DİA*, XXVIII, 313-314.

44 Tomar, "Şam", *DİA*, XXVIII, 314.

45 Eyyûbîler ve Memlükler döneminde Dımaşk'ta kurulan medreseler için bk. Şümeysânî, *Medârisü Dımaşk*, s. 53-257; Ulebî, *Dımaşk beyne asri'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyîn*, s. 173-176; Yılmaz, *el-Melikü'l-Muazzam*, s. 76-92.

asır boyunca eski parlak günlerinden biraz uzak kalmıştır.[46] Bu yüzden, Memlükler'in ilk dönemlerinde Dımaşk ile Kahire her açıdan birbirlerine benzemekteyken, son yüzyılda Timur istilasından doğrudan etkilenmeyen Kahire, Dımaşk'a göre biraz daha ön plana çıkmıştır.

Hadis İlmi Açısından Dönemin Temel Özellikleri

Hicrî dokuzuncu asır bütün İslamî ilimler için birçok açıdan önem arz etmektedir. İslamî ilimler tedrisatının önceki üç yüzyıla nisbetle çok daha büyük oranda kurumlara taşınması, yedinci asrın ilk yarısındaki Moğol istilası ile dokuzuncu asrın başındaki Timur istilası gibi yıkıcı etkiler sebebiyle başlıca şehirlerde görülen karışıklıklara bağlı olarak birçok ilim merkezinin ve kütüphanenin yağmalanması, bu süreçte kaybolan eserlerin dokuzuncu asırda derlemeci karakteri ağır basan alimler tarafından oluşturulan eserlerde tekrar toplanmaya çalışılması, dönemle ilgili en önemli tarih ve tabakat eserlerinin yine bu dönemin mensupları tarafından yazılmış olması gibi hususlar bu asrın ilim tarihinin umumunu ilgilendiren başlıca özellikler arasında zikredilebilir.[47]

Dokuzuncu asırda, bütün İslamî ilimleri ilgilendiren yukarıdaki hususların yanında, hadis ilmiyle ilgili birtakım önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Medrese ve darülhadislerdeki kurumsal hadis eğitiminin yaygınlaşması ve buna bağlı olarak uzun yıllar boyunca etkilerini sürdürecek olan muhaddis ailelerinin devreye girmesi, kurumlarda yapılan derslerin yanısıra büyük kalabalıkların katılımıyla gerçekleştirilen umuma açık derslerin çok rağbet görmesi, bu meyanda önceki iki asır boyunca unutulmaya yüz tutmuş olan imlâ derslerinin yeniden eski günlerine kavuşturulması, saraydaki ve ulema evlerindeki Ramazan dersleri gibi özel zaman ve mekanlara mahsus derslerin birer gelenek haline gelip yaygınlaşması, bir muhaddis için ulaşılabilecek en üst mertebe olan hadiste hafızlık makamının son temsilcilerinin bu dönemde görülmüş olması, bugün ağırlıklı olarak hadis alimi gibi telakkî edilen birçok ismin aynı zamanda devletin en üst kademelerine gelmiş idareciler olması ve hadis literatürünün şerh, câmi, zevâid ve fetâvâ gibi tür-

46 Timur'un Şam bölgesini işgali sırasında gerçekleşen yıkımlar ve bu olaylar sırasında ölen alimlerden örnekler hakkında bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 591-618, 635-638. Ayrıca bk. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, XXVIII, 314.

47 Memlük dönemi ilmî hayatının en önemli veçhelerinden birisi olarak "ansiklopedik eserlerin telifi" olgusu hakkında bir değerlendirme için bk. Elias Ibrahim Muhanna, *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī's (d. 1333) Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, Doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge 2012, özellikle s. 10-38.

lerine giren eserlerin en önemli örneklerinin bu dönemde üretilmiş olması gibi hususlar, hadis tarihi açısından dokuzuncu asrın en fazla dikkat çeken unsurlarıdır.

Memlükler'in son yüzyılı, kurucuları tarafından vakfedilen gelirlerle idare edilen eğitim kurumlarının iyice yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu sebeple, Memlükler döneminin son asrında hadis ilmi söz konusu olduğunda öncelikle kurumlar üzerinde durmak gerekir. Bu dönem, bütün İslamî ilimler gibi hadis eğitiminin de farklı mahiyette ve çok sayıda kurumda gerçekleştirildiği bir zaman dilimidir. Burada kastedilen kurumlar, özellikle yaygınlık açısından zirve dönemini yaşamakta olan medreseler ve darülhadisler ile içinde müderrislik yahut hadis şeyhliği, ismâı veya kârîliği gibi daha alt seviyeden mansıpların bulunduğu camiler, hankahlar ve zaviyelerdir. Bunlar kadar ön plana çıkmasalar da bazen benzer mansıpların verildiği kütüphaneler ile ulemanın buluşma noktası olan kitapçılar gibi mekanlar da hadis ilminin yaygınlaşması açısından önemlidir.

Hadis eğitiminin önemli bir kısmının kurumlar üzerinden gerçekleştiriliyor olması, dokuzuncu asırda bir geçim kapısı olarak görülen çok sayıda idarî ya da ilmî mansıbın varlığı anlamına gelmektedir. Dönemin medrese, darülhadis, cami, hankah ve zaviye gibi kurumlarında çok sayıda muhaddis bugünün tabiriyle "kadrolu" olarak görev yapmıştır. Büyüklü küçüklü bu mansıpların isimleri, hangi yollarla elde edildikleri ve devredildikleri gibi hususlar, dönemi anlamak açısından üzerinde önemle durulması gereken konulardır. Diğer yandan, hadis eğitiminin tamamının kurumlarda gerçekleştirildiğini söylemek, bu kurumların sayısal bakımdan zirveye ulaştığı dönemlerden olan dokuzuncu asır için dahi mümkün değildir. Bu sebeple, dönemin Kahire'sinde muhaddislerin ne kadarının bir mansıba bağlı olarak tedris faaliyetlerinin içinde yer aldığı ne kadarının bağımsız olarak hadis eğitimini sürdürdüğü hususu hassasiyetle ele alınması gereken bir konudur. İslamî ilimler tarihinde medresenin yeri hakkında hadis ilmi özelinde bir fikir vermesi açısından bu nokta önemlidir.

Memlükler döneminin sonunda hadis ilmi alanındaki faaliyetleriyle ön plana çıkan belli başlı isimler vardır. Ancak yine kurumlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan bir durum, bu dönemi ayrı bir gözle değerlendirmeyi gerektirmektedir. Zira dokuzuncu asırda, özellikle kurumsal anlamda hadis eğitimi söz konusu olduğunda tek tek isimlerden çok muhaddis ailelerinin önem kazandığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük etken, kurumlarda edinilen mansıpların sonraki nesiller için bir meşguliyet sahası, toplum içinde statü kazanma aracı ya da en kötü ihtimalle bir gelir kapısı olarak görülüp aile içinde muhafaza edilmesi için gayret gösterilmesidir. Dokuzuncu asırda Kahire'deki eğitim kurumlarında herhangi bir göreve getiri-

len muhaddislerin bu mansıbı ailesi içinde nesilden nesile aktarılan bir hak haline getirmeye çalıştıkları sık görülen bir durumdur. Bu aynı zamanda tabii bir sonuçtur, zira bir kurumda görev yapan ve çoğu zaman bu medresede kendisine sağlanan barınma vb. imkanlardan faydalanan bir hadis aliminin, aynı ortamda büyüyen çocuklarının da ilimle iştigal edecek şekilde yetişmesi beklenir. Ancak bu şekilde gelişmesi beklenen süreç, bazı durumlarda umulmadık sonuçlar vermiş ve bulundukları ortamdan yeterince istifade etmeyen ehliyetsiz kişilerin atalarından kalan mansıpları ellerinde tutmaları gibi bir durumla karşılaşılmıştır. Elinizdeki eserin ileriki bölümlerinde, bahsedilen olgunun belli başlı isimler üzerinden nasıl geliştiğini görebilmek maksadıyla, medreseler ve darülhadislerde uzun süreler boyunca varlığını ve etkisini sürdüren aileler ve çevrelere değinilecektir.

Dokuzuncu asırda Kahire'de hadis ilmiyle alakalı hususların tamamına burada yer vermek mümkün değildir. Örneğin o dönemdeki bir muhaddisin yetişme şartlarını, okuduğu ve okuttuğu dersleri tek tek saymaya, ürettiği eserleri ismen zikredip tanıtmaya elinizdeki gibi dar hacimli bir eserde imkan yoktur. Bu belki, dönemin ilmî ortamı hakkında umumî bir fikir edindikten sonra atılması gereken ikinci bir adımdır. Bunun yerine, o dönemde hadis ilmi açısından yukarıda zikredilen kurumlarda ve diğer mekanlarda yapılan dersleri anahatlarıyla tanıtmaya ağırlık verilmiştir. Söz konusu dersleri en genel itibarıyla ikiye ayırmak mümkündür: İlk grupta kurumlarda yapılan müfredat dersleri yer almaktadır (müfredat kelimesinin bugünkü anlamından farklı kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır). Bunlar ya vakıfların kurucuları tarafından vakfiyelerde isimleri zikredilen bazı meşhur eserlerin okunduğu ya da kitap/konu seçiminde müderris-muhaddise büyük serbestiyet tanınan derslerden ibarettir. İkinci grupta ise kurumlardan bağımsız veya halka açık olarak yapılan dersler yer almaktadır. Bunlar herhangi bir kuruma hiçbir zaman girmemiş, girse bile görevden ayrılmış muhaddislerin camilerde veya evlerde kendiliklerinden yaptıkları dersler, bir kurumda görevli muhaddisin görevli olduğu yer dışında kendiliğinden yaptığı dersler ya da kurum bünyesinde yapıldığı halde talebe sayısı sınırlandırılmış müfredat derslerinin aksine herkese açık olan derslerden ibarettir. Halka açık derslerin bu dönemdeki en dikkat çekici örneği uzun bir aradan sonra dokuzuncu yüzyılın başında canlandırılan ve bütün bir yüzyıl boyunca şevkle sürdürülen imlâ dersleridir. Ayrıca çoğunlukla Ramazanda yapılan saray dersleri ve ulema evlerindeki hadis hatimleri gibi yılın belirli dönemlerine veya kabristan dersleri gibi belirli mekanlara mahsus dersler de söz konusudur.

Hadis ilminin tarihinde rihlelerin ayrı bir önemi vardır. Medreselerin ve darülhadislerin kurulmasından sonra rihlenin önemini yitirdiği gibi yay-

gın bir kanaat bulunmakla birlikte, dokuzuncu asrın Kahire'si göz önüne alındığında, kurumlaşma zirveye ulaşmış olmasına rağmen rihlelerin hâlâ devam ettiği görülmektedir. Eskiden olduğu gibi bu dönemde de, gençliklerinde en fazla rihle yapanlar olgunluk çağlarında en büyük muhaddisler haline gelmişlerdir. Ancak bu yüzyılda muhaddislerin tahsil hayatlarının başında kendiliklerinden yaptıkları geleneksel rihleler kadar, sultanların ve emirlerin davetleri üzerine bir şehirden başka bir şehire gidip hadis rivayet edenlere de sıkça rastlanmaktadır. Başka bir deyişle önceden ilim öğrenmek için yapılan rihlelerin bu asırda ilim öğretmek için yapıldığı görülmektedir. Ayrıca, ilmî seyahatler bağlamında bu döneme mahsus unsurlardan birisi, Timur istilası gibi bir yıkımın etkilerinden kendilerini kurtarmak isteyen alimlerin yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirdikleri zorunlu seyahatlerdir.

Memlükler döneminin sonu, İslamî ilimler açısından çok canlı bir dönemdir. Günümüzde eserleri ve görüşleri referans alınan birçok isim bu dönemde birarada yaşamışlardır. Çok sayıda büyük ismin birarada bulunması birçok meselenin de tartışılması anlamına gelmektedir. Hadis ve fıkıh ilimlerinin teknik meseleleri kadar, itikadî ve kelamî birçok mesele de gündemdedir ve muhaddisler de bu tartışmalara bîgâne kalmamışlardır. Hadisçilerin kendi aralarındaki tartışmalar bu ilmin hem usulüne hem furûuna dairdir. Özellikle o dönem için yeni bir gündem olan hadis ilminde mutlak müçtehidlik tartışması bu bağlamda çok canlı bir örnektir. Benzer şekilde muteber hadis kitaplarının sıhhati, hakkında daha önce hüküm verilmemiş hadislerin tashihinin mümkün olup olmadığı, hadis usulüne yeni meselelerin eklenmesi gibi konulardaki tartışmalar da önemlidir. İntihal tartışmaları ise, dönemin muhaddislerinin şahsî husumetlerinin en iyi takip edilebileceği alandır. Ayrıca, hicrî 1000 yılına doğru gidilirken kıyametin artık iyice yaklaştığı düşüncesine bağlı olarak, İslam ümmetinin ömrü üzerine yapılan tartışmaların hadisler ve rivayetler üzerinden şekillendirilmesi, bu bağlamda Hz. İsa'nın nüzulü, Mehdî'nin zuhuru ve kıyametin kopuşu üzerine gerçekleşen tartışmalar da dönemin dikkat çeken meselelerindendir. Ulemanın gündeminin yanısıra, sıradan halkın hadislere yaklaşımı da önemlidir ve dokuzuncu asır söz konusu olduğunda bu konuda ilginç veriler elde etmek mümkündür. Zira o döneme ait hadis fetvalarını derleyen eserler, halkın hadislerle ilgili sorularını zengin biçimde içermektedir.

Dokuzuncu asır aynı zamanda hadis ilminde bazı şeylerin sonu demektir. Bir muhaddisin hadis ilminde ulaşabileceği zirve noktası olan "hafız"lık bu dönemle birlikte sona ermiştir. Bu durum, Kahire söz konusu olduğunda ayrı bir önem taşır, zira son hafızların neredeyse tamamı Kahire'de yaşamışlardır.

Dokuzuncu asrın önde gelen birçok alimi gibi muhaddisleri de aynı zamanda Memlük devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde görev almış isimlerden oluşmaktadır. O dönemin başlıca alimlerinin en çok dikkat çeken özelliği, kendilerini tamamen ilme adamaktan ziyade, ömürleri boyunca birçok adlî ve idarî mansıplara gelmiş kişiler olmalarıdır. Bugün o dönemin en büyük muhaddisleri diye tanınan isimlerin birçoğu aynı zamanda kâdılkudâtlık gibi bütün ülkeyi ilgilendiren en yüksek dereceden mevkiler ile evkaf nazırlığı, çeşitli kurumlarda mütevellilik, muhtesiblik ve benzeri etkili makamlara gelmişlerdir. Bu muhaddislerin böylesine meşguliyet gerektiren görevlere sahip oldukları sıralarda muhalled eserler yazabilmiş olmaları ise ayrıca dikkat çekici bir husustur.

Hadis literatürü açısından da dokuzuncu asır en önemli dönemlerden birisidir. Hadis tarihinin en velud müelliflerinden bazıları bu dönemin mensuplarıdır. Mesela İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî gibi en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin sahipleri, sadece hadis alanının yahut bu dönemin değil bütün İslam tarihinin tartışmasız en üretken müellifi olan Süyûtî, zevâid literatürünün en tanınmış örneklerinin sahipleri Heysemî ve Bûsirî bu dönemde Kahire'de yaşamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

Hadis Eğitim Kurumları ve Ders Mekanları

Vakıf esası üzerine kurulmuş eğitim müesseseleri, Memlükler dönemi ilim ve eğitim tarihinde en belirgin unsurlardandır. Eğitim öğretim amaçlı vakıf kurma açısından önceki dönemlere nisbetle bu dönemde çok daha büyük gelişmeler kaydedilmiş, eğitim kurumlarının büyük çoğunluğu, kendi kendine yeterek varlıklarını sürdürecek biçimde gelir getiren vakıflara bağlı hale gelmiştir. Eğitim kurumları sadece yüksek eğitime yahut ihtisasa yönelik hizmet vermek üzere değil, hayatın bütün kademelerine hitap edecek biçimde geniş bir perspektifle kurulmuştur. Dolayısıyla çocuklara temel eğitimin verildiği ilkokul seviyesindeki mekteplerden (*küttâb* veya *mekteb*) ihtisas eğitiminin zirvesi olan medrese ve darülhadislere kadar her aşamada eğitim kurumu vakıflar tarafından desteklenmiştir. Aşağıda verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere Memlükler söz konusu olduğunda bu olgunun en iyi görülebileceği dönem ve mekanlardan birisi IX./XV. asrın Kahire'sidir.

Mektepler

Memlükler'den çok önce ortaya çıkan ve günümüzün ilkokullarına tekabül eden, Kur'an okuma, akaid, yazı yazma, dört işlem ve yazışma (*kitâbet* ve *inşâ*) kuralları gibi temel bilgilerin verildiği, küttâb veya mektep adıyla bilinen eğitim kurumları, IX./XV. asırda Kahire'de yaygın biçimde varlıklarını sürdürmekteydi. O dönemde bunlar, çoğunluğu sultanlar ve ümera gibi nüfuzlu yahut varlıklı kimseler tarafından tesis edilen hayır amaçlı vakıflara bağlı olarak hizmet verenler ile münferit şahıslar tarafından işletilen hususî mektepler olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Hususî mektepler ücretli olup

kurucuları tarafından bir geçim kapısı olarak işletilirken,[1] çoğunlukla muhtaçlara, yetimlere, emekliye ayrılmış asker çocuklarına ve kimsesizlere hizmet veren ikinci grup mekteplerde öğrencilerin her türlü ihtiyacı ücretsiz karşılanıyordu.[2]

İslam toplumunun en küçük üyelerinin mümkün olan en iyi biçimde yetiştirilmesi amacıyla kurulan mekteplerin, genellikle şehrin içinde meskun mahallerde ve özellikle çarşı pazara yakın yol üstü yerlerde olması tercih edilirdi. Bu yüzden de mekteplere genellikle *mektebü's-sebîl* denirdi.[3] Çarşıda yer bulunamaması halinde müslümanların oturduğu mahalleler yahut cami ve medreselerin yakınları mekan olarak seçilirdi. Mekteplerin birçoğu aynı zamanda medrese, hankah, bimaristan gibi unsurların birarada bulunduğu büyük külliyelerin içinde yer alıyordu. Böylece hem çocukların güvenli bir ortamda eğitim almaları hem de İslam toplumunu yakından tanımaları sağlanıyordu. Çocukların kontrol edilmesi genellikle zor olduğundan ve yakışıksız davranışlar sergilemeleri ihtimali bulunduğundan, mescid ve camilerin içinde mektep hizmetinin verilmesi uygun bulunmazdı.[4]

Mekteplerin büyüklüğü kurucusunun imkanına göre değişirdi. Ücretli eğitimin verildiği hususî mekteplerde çoğu zaman öğrenci sayısı daha az olurdu. Genellikle sultanlar tarafından kurulan mektepler diğerlerine göre daha büyük olurdu. Mesela Sultan Hasan b. Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından inşa ettirilen medrese bünyesinde bulunan mektep, sekizinci asırda Kahire'nin en büyük mekteplerindendi. Bu mektebin bulunduğu kül-

1 Fakir birisi olarak tanınan ve çocuklara ücret karşılığında Kur'an dersi veren Şeyh Sa'd isimli bir şahıs, bu işten (ve muhtemelen sadaka gibi diğer bazı kaynaklardan) elde ettiği geliri bir gün Ezher Camii'nde fakirlere dağıtmış ve insanlar bunu büyük bir şaşkınlıkla karşılamışlardı, bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 602. Sehâvî'nin hocalarından Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Amnmar es-Suûdî (ö. 849/1445) tarafından idare edilen bir hususî mektep örneği için bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 131. Yine Sehâvî'nin hocası olan ve İbn Enes olarak tanınan Şemseddin Muhammed b. Salah er-Reşîdî de (ö. 855/1451) geçimini çocukların eğitimiyle sağlıyordu, bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 364-365. Çocuk eğitimini meslek edinmiş diğer muallim örnekleri için bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 736; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, II, 331, VII, 78; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 208-209; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 24. Hususî mekteplerin hocalarının geçim gailesiyle yaptıkları bazı davranışlar tenkit konusu olmuştur. Mesela öğrenci sayısı azaldığında, mektebin duvarına birtakım yazıların asılarak öğrenci celbedilmeye çalışılması hoş karşılanmazdı, bk. İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 321-322.

2 İzzeddin, *el-Hareketü'l-ilmiyye*, s. 29-30. Yetimlere ücretsiz hizmet veren vakıflara bağlı mektep örnekleri için bk. Makrizî, *Hitat*, II, 276 (Ezher Camii), II, 278 (Hâkim Camii), II, 316 (Sultan Hasan Medresesi) II, 388 (Karasunguriyye Medresesi), II, 394 (Sâbıkiyye Medresesi), II, 401 (Müslimiyye Medresesi), II, 421 (Ceyboğa el-Muzafferî Hankahı); Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 176 (Zeyniyye Medresesi).

3 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 189; Emin, *el-Evkâf*, s. 262.

4 İbnü'l-Uhuvve, *Meâlimü'l-kurbe*, s. 260; İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 313.

liyedeki minarelerden birisi 762/1361'de mektebin üzerine yıkıldığında yaklaşık üç yüz yetim çocuk enkaz altında kalıp hayatını kaybetmişti.[5]

Mektebin baş hocasına *müeddib* veya *muallim*, yardımcılarına ise *arîf* denirdi.[6] Mektepte görev yapan hocaların salih, iyi ahlaklı, hafız, hat ve hesabı iyi bilen, evli ve yaşını başını almış kişiler olması tercih edilirdi.[7] Müeddib tarafından arîflere gönderilen öğrenciler düzenli aralıklarla değiştirilir, bir arîfe sürekli aynı öğrencilerin gitmemesine dikkat edilirdi.[8] Hocaların öğrencileri çarşı pazar alışverişi yahut getir götür işleri gibi şahsî ihtiyaçlarında kullanmaları hoş karşılanmaz, bu konuda ailelerinden izin alınması istenir, yetim öğrencilerin şahsî işlere koşturulmasına ise hiçbir şekilde izin verilmezdi.

Çocuklar umumiyetle evlerine en yakın mektebe gönderilirdi. Ancak velilerin, akidesine güvendikleri hocaları seçmeye öncelik vermeleri gerektiği düşünülür,[9] uzak mekteplerde olsa dahi bulabildikleri en iyi ve en bilgili hocaya çocuklarını göndermeleri de hoş karşılanırdı.[10] Uzak yerlerden mektebe gelen çocuklara geliş gidişlerinde yardımcı olan "sâik" denilen görevliler bulunurdu.[11] Öğrencilerin maddi durumlarındaki farklılık sebebiyle mektebe yiyecek getirmelerine izin verilmez, günün ortasında verilen uzunca arada herkes evine gidip yemeğini yer ve istirahat ederdi.[12] Evleri uzak olup gitme imkanı bulamayanlar ise diğerleri yemek için evlerine gittiğinde mektepte karınlarını doyururdu.[13]

Çocuklar yedi yaş civarında mektebe kabul edilir, bundan daha küçük yaştaki çocuklarını başlarından savmak maksadıyla mektebe göndermek isteyen ailelerin çocuklarına izin verilmezdi.[14] Ancak yetenekli öğrencilerin yedi yaşından önce mektebe başlamaları mümkün olabiliyordu. Mesela İbn

5 Makrizî, *Hitat*, II, 316; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 245.

6 Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 152-153; Emin, *el-Evkâf*, s. 264-265. Bedreddin el-Aynî'den önce Kahire'nin Hanefî kâdılkudâtı olan Zeynüddin Abdurrahman b. Ali et-Tefehnî (ö. 835/1432), gençlik yıllarında Kahire'ye ilk geldiğinde Sargatmışiyye Medresesi'ndeki mektebe yerleşmiş ve burada arîf olarak çalışmıştı, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 252, 267; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 422-423.

7 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 319.

8 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 315.

9 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 101.

10 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 323, 325.

11 İbnü'l-Uhuvve, *Meâlimü'l-kurbe*, s. 261.

12 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 313-314, 322.

13 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 318. İdeal uygulama bu şekilde olmakla birlikte, bazı dönemlerde, öğrencilerin evlerinden yiyecek getirmelerine müsaade edilmesi ve müeddiblerin bunlardan yemesi tepkilere sebep olmuştur, bk. İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 320.

14 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 315-316.

Hacer mektebe başladığında beş yaşını yeni bitirmişti.[15] Mektepte eğitim süresi her çocuğun kendi istidadına göre belirlenirdi. Eğitim umumiyetle büluğ çağına ulaşınca sona ermekle birlikte, büluğ çağına ulaştıklarında hıfzlarını bitirmeye yaklaşanların bir süre daha eğitime devam etmelerine izin verilirdi.[16] Eğer mektep bir vakfa bağlı ise, vakfiyede belirtilenden fazla öğrenci almak mümkün olmazdı. Cuma günleri, bir iki gün öncesi ve sonrasıyla bayram günleri tam gün, tercihe göre Salı veya Perşembe günleri yarım gün tatil olurdu. Kimi zaman Salı ve Perşembe günlerinin ikisinde de öğleye kadar ders yapılırdı.[17] Tatil günleri dışında sabahtan ikindiye kadar eğitim verilirdi.

Mekteplerde her ders için hususî bir zaman ayırılırdı. Örneğin Kur'an okumak, yazı yazmak, yazıdaki hataları düzeltmek ve yazıyı hocaya arz etmek için kullanılacak vakitler önceden belirlenmiş olurdu.[18] Öğrencilerin yazı ve okuma malzemelerini temiz kullanmaya özen göstermeleri istenirdi.

Mekteplerde eğitimini başarıyla tamamlayan ve özellikle hıfzını ikmal edenler için hususî merasimler düzenlenir, hem çocuğa hem hocasına hediyeler verilirdi.[19] Bu merasimlerin muhtevası öğrencinin ailesinin ilmî, maddî ve sosyal durumuna göre değişiklik gösterirdi. Ulema ailelerine mensup çocukların hafızlık merasimlerine ileri gelen alim ve yöneticiler de katılırdı. Mesela Necmeddin Yahya b. Bahaeddin İbn Hiccî'nin hafızlık merasimine aralarında İbn Hacer'in de bulunduğu birçok alim katılmıştır.[20] İbn Hacer de kendi oğlu Bedreddin Muhammed hafızlığını tamamlayınca Baybarsiyye Hankahı'nda bir merasim tertip etmiş, dönemin önde gelen birçok alimi merasime katılıp İbn Hacer'e ve oğluna çeşitli hediyeler vermişlerdir.[21] O dönemde hafızlık merasimlerinde sade kutlamalar ve eğlenceler hoş karşılanmakla birlikte, bazı zengin ailelerin çocukları için tertip edilen merasimlerde aşırıya kaçıldığı ve kutlamaların maksadını aşacak raddeye vardığı da anlaşılmaktadır.[22] Eğer hafızlığını tamamlayan çocuk bâliğ olmuş ise merasimin yapıldığı ortamda bulunan cemaate teberrüken namaz (Ramazanda olursa teravih) kıldırırdı.

Mektepler için standart bir müfredattan bahsetmek mümkün olmamakla birlikte bu ilk eğitim kurumlarında Kur'an, hadis, akaid, temel matema-

15 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 71.
16 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 274.
17 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 271.
18 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 316.
19 Bazı mekteplerin vakfiyelerinde bu merasimlerde verilecek hediyelerin miktarları dahi belirtilmektedir. Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 273.
20 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 98.
21 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 194.
22 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 331-333.

tik ve bugünkü anlamıyla âdâb-ı muaşerete karşılık gelen derslerin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Mesela Sübkî'ye göre bir muallim öğrencilere ilk olarak Kur'an, ardından hadis öğretmelidir.[23] İbn Haldun mekteplerde okutulan derslerin bölgelere göre değişiminden bahsederken, Mağrib ve Endülüs'teki mekteplerde sadece Kur'an öğretildiğini, İfrîkıyye'de buna ilaveten hadis derslerinin verildiğini, Kahire-Şam bölgesindeki mekteplerde ise Kur'an'ın yanısıra başka bilgilerin de verildiğini söylemekte ancak bunlardan hangisine ağırlık verildiğini bilmediğini anlatmaktadır.[24]

Yukarıdaki bilgiler ışığında, mekteplerin müfredatında hadisin yer aldığında şüphe bulunmamakla birlikte, buralarda okutulan hadisler için belirli bir kitabın takip edildiğini söylemek zordur. Bunun yerine muhtemelen, İslam'ın temel öğretilerini temsil eden belli başlı hadisler öğrencilere ezberletiliyordu. Hadis alanında daha fazlasını isteyen küçük öğrencilerin talepleri ise ailelerinin ilgisi sayesinde karşılanıyordu. Mesela İbn Hacer, oğlu Bedreddin Muhammed'in ezberlemesi için bir ahkâm hadisleri derlemesi oluşturmuştu.[25] Ayrıca, hadisle alakadar olmuş bir baba, çocuğunu erken yaşlarda muhaddislerin ders meclislerine götürüyor, onun adının ders kayıtlarında "huzur kaydı" şeklinde yer almasını sağlıyor ve çocuğu için hocalardan icazet talep edebiliyordu.[26] Meşhur muhaddislerin birçoğunun daha küçük yaşlarda bu şekilde semâ meclislerine katılıp icazet almış olmaları bunun yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mektepte temel hadis eğitimini alan bir çocuğun hadis bilgisi esasen medrese ve camilerdeki hadis halkalarında şekilleniyordu.

Medreseler

Dokuzuncu asırda Kahire'deki hadis eğitiminin önemli bir kısmı medreselerde gerçekleştiriliyordu. O dönemde darülhadisleriyle ön plana çıkan Dımaşk'ın[27] aksine, Kahire'de çok fazla darülhadis kurulmamış, buradaki hadis eğitimi medrese, cami, hankah ve kütüphane gibi kurumlarda ve muhaddislerin evlerinde gerçekleştirilmiştir.

23 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 101.

24 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 536; ayrıca bk. a.mlf. *Mukaddime (Osmanlı Tercümesi)*, III, 211-212.

25 Bu derleme, sonradan ahkâm hadisleri literatürünün en meşhur örneklerinden biri haline gelecek olan *Bülûgu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*'dır.

26 Örnekler için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 98, 104, 129, 329, 363 (zeyl), 367 (zeyl), 400 (zeyl); İbn Tağriberdî, *el-Menhel*, I, 408; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 227.

27 Dımaşk'ta dokuzuncu asırda faal olan darülhadisler için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 19-128.

Dokuzuncu asır Kahire'sinde sayıları seksene[28] yaklaşan irili ufaklı birçok medrese içinde hadis müderrisliği kadrosu bulunanlar yirmiden biraz fazladır. Bunlardan bazıları dokuzuncu asırda yeni kurulmuş medreselerdi. Bazıları ise önceden beri hizmet veriyordu. Kahire'de içinde hadis müderrisliği ve ilgili kadroları bulunduran ve dokuzuncu asırda faaliyette olan başlıca medreseler şunlardır:[29]

Selâhiyye Medresesi: Kahire medreselerinin en önemlilerinden sayılan bu kurum Selahaddin Eyyûbî tarafından 572/1176'da yaptırılmıştır. Kuruluşundan itibaren birçok önemli ismin hocalık yaptığı bu medresenin dokuzuncu asırdaki başlıca müderrisleri arasında Siraceddin el-Bulkînî, Ahmed b. İsa el-Kerekî, Nureddin el-Kumünnî,[30] Celaleddin Muhammed es-Sübkî, Şemseddin el-Bîrî, Nureddin Ali b. Ömer et-Tilvânî, Alaeddin el-Kalkaşendî, İbn Hacer el-Askalânî, Şemseddin el-Venâî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kâyâtî, Veliyyüddin es-Seftî, Şerefüddin el-Münâvî, Siraceddin el-Hımsî, Zeynelabidin el-Münâvî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Üşbûlî (ö. 854/1451) gibi isimler yer almaktadır.[31] İbn Hacer buradaki müderrislik görevini 8 Cemaziyelahir 847'de (3 Ekim 1443) yaptığı ve Sehâvî'nin de dinlediği son ders ile tamamlamıştır.[32]

Fâzıliyye Medresesi: Kadı Abdürrahim b. Ali el-Beysânî (ö. 596/1199) tarafından 580/1184'te inşa ettirilmiştir. Şâfiî ve Malikî fıkhı tedrisine tahsis edilmiş iki müderrisliğin yanısıra bir mektebin ve çok büyük bir kütüphanenin bulunduğu bu medresede hadis müderrisliği kadrosu bulunmamasına rağmen dokuzuncu yüzyılda bazı isimler burada hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır. Bu durum, medresenin vakfiyesindeki şartların gerektiği gibi dikkate alınmadığını ya da burada istihdam edilen müderrisler için başka bir yerden kaynak temin edildiğini göstermektedir. Ömer b. Abdülmuhsin İbn Rezîn (ö. 793/1391) ile onun yerine geçen Zeynüddin el-Irâkî bu medresenin hadis müderrisleridir.[33] Fâzıliyye Medresesi, dokuzuncu asrın hadis tarihi açısından özellikle Zeynüddin el-Irâkî'nin imlâ derslerini yaptığı mekanlardan birisi olması itibarıyla önemlidir.[34] Sehâvî'ye de Şerefüddin Yahya b. Muhammed el-Münâvî tarafından burada hadis müderrisliği teklif edilmiş, ancak o, medresenin vakfiyesinde hadis müderrisliği kadrosu bulunmadığı için bu teklifi kabul etmemiştir.[35] Medrese ilk kurulduğu yıllarda,

28 Bk. Makrizî, *Hitat*, II, 362-405.

29 Medreselerin sıralamasında kuruluş tarihleri esas alınmıştır.

30 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 81.

31 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 233-234.

32 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 67.

33 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, III, 92-93.

34 Irâkî, *Emâlî*, s. 45.

35 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

bânîsinin uzun yıllar boyunca biriktirdiği, uğruna sayısız mücellit ve müstensih çalıştırdığı 124.000 ciltlik bir kütüphanesi vardı. Ancak bu kütüphane sonraki kıtlık yıllarında burada kalan talebeler tarafından ekmek satın almak maksadıyla birer birer satılarak, kalan kısmı da bazı müderrisler tarafından ödünç alınıp geri getirilmemek suretiyle yok edilmiştir.[36]

Sâlihiyye Medresesi: Mısır'da dört mezhebe göre fıkıh dersi verilen ilk medrese[37] olan bu kurum, el-Melikü'l-Kâmil'in oğlu Necmeddin Eyyûb tarafından inşa ettirilmiş olup 641/1243 yılında eğitime başlamıştır. Dokuzuncu asırda faaliyetlerine devam etmekte olan[38] bu medresede bir hadis müderrisliği bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ancak medresenin hadis müderrisliği dışındaki bazı mansıblarında görev alan kişilerin burada hadis rivayet ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur. Mesela Cemaleddin Abdullah b. Ahmed el-Kumünnî (ö. 856/1452) burada imamlık yaparken aynı zamanda hadis rivayet etmiştir.[39] Muhtemelen ondan önce de bir başka isim burada hadis hocalığı yapmıştı. Zira İbn Hacer bu medresede hadis tahsil etmiş, sonraki yıllarda birçok defa müderris olarak görev yapmıştır.[40] Bu medrese aynı zamanda, müderrislerin ikametine imkan veren bir kurumdu. Mesela Bedreddin Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Emâne (ö. 839/1435) Mansûriyye Medresesi'nde hadis müderrisi olduğu halde burada ikamet ediyordu.[41] Kendisine böyle bir imkan verildiğine göre muhtemelen Mansûriyye'deki müderrisliğinin yanısıra bu medresede de bir görevi vardı.

(Eski) Zâhiriyye Medresesi: el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin I. Baybars el-Bundükdârî (saltanatı: 658-676/1260-1277) tarafından inşa ettirilen ve 5 Safer 662'de (8 Aralık 1263) ilk dersin yapıldığı bu medresede Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre fıkıh okutuluyor, bir de hadis müderrisliği bulunuyordu. Medresenin ilk hadis müderrisi Şerefüddin Abdülmünim b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) idi.[42] Sekizinci asırda Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ile Ömer b. Abdülmuhsin İbn Rezîn (ö. 793/1391), onların ardından Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404) burada hadis müderrisi olmuşlardır.[43] Bu medresenin aynı zamanda büyük bir kütüphanesi ve yetim çocuklara hizmet veren bir mektebi vardı. Makrizî tarafından zamanla eski ihtişamını kaybettiği söylenmesine rağmen[44] dokuzuncu asırda burada hâlâ yoğun bir eğitim veriliyordu. Irâkî

36 Makrizî, *Hitat*, II, 366-367.
37 Makrizî, *Hitat*, II, 374.
38 Makrizî, *Hitat*, II, 374 ; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 239.
39 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 403.
40 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 41; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 219-220.
41 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 406; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 206.
42 Makrizî, *Hitat*, II, 378; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 240.
43 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, III, 92-93; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 224.
44 Makrizî, *Hitat*, II, 379.

ailesinin bütün fertleri burada hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[45] Bu görev ailenin son temsilcisi Ali b. Abdülvehhab el-Irâkî'nin (ö. 833/1430) ölümüne kadar kendilerinde kalmıştır.[46]

Dokuzuncu yüzyılın ortalarında bu medrese Kahire'nin en önemli ilim merkezlerinden biriydi. 854 yılının Muharrem ayında (Şubat 1450) burada yapılan bir *Sahîh-i Buhârî* hatmine kırk kadar meşhur muhaddis, hoca sıfatıyla katılmış, bunlardan on iki tanesine eserin tamamı arz edilmiştir. O dönemde ileri gelen muhaddislerin topluca katılımıyla yapılan *Sahîh-i Buhârî* hatimleri önem verilen bir gelenek idi.[47] Bu meclislerde bir kârî *Sahîh-i Buhârî*'yi bütün hocalara arz eder ve onların icazetleri alınırdı. Bahsi geçen derste *Sahîh-i Buhârî* Şemseddin İbnü'l-Fâlâtî tarafından okunmuştur. Kırka yakın hocanın varlığına mukabil, öğrencilerin sayısı bilinmemektedir. Ancak hocaların bu kadar rağbet gösterdikleri bir derse öğrencilerden büyük bir katılımın olduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim Sehâvî bu hadis dersini "Öncesinde ve sonrasında gördüğüm en kalabalık meclisti" şeklinde tavsif etmektedir. Hatta dersin büyük ilgi görmesi üzerine birkaç gün sonra bu defa Ezher Camii yakınlarındaki Cellâviyye Medresesi'nde, yukarıdaki *Sahîh-i Buhârî* dersinde hazır bulunanlardan Takiyyüddin el-Kalkaşendî (ö. 871/1467) tarafından bir *Sahîh-i Müslim* dersi akdedilmiş, ancak bu meclis ilki kadar büyük alakaya mazhar olmamıştır.[48] Bu *Sahîh-i Buhârî* hatmi, yüzyılın ortalarında genç yaşta olup da bu derse katılan muhaddislerin biyografilerinde daima zikredilen bir unsur olmuştur.[49] Sözgelimi gençlik çağlarında bu derse katılan Sehâvî, sonrasında aynı medresede hadis müderrisi naibi olarak görev yapmıştır.[50]

Mansûriyye Medresesi: el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun (ö. 689/1290) tarafından yaptırılan büyük bir külliyenin parçası olan bu medresenin yanında bir hastane (bimaristan) ve karşısında hadis derslerine tahsis edilmiş bir bina (kubbe) bulunuyordu. Medresede dört mezhebe göre fıkıh, hastanede tıp, bazı Memlük sultanlarının türbelerinin de bulunduğu el-Kubbetü'l-Mansûriyye adıyla bilinen kısımda ise hadis ve tefsir dersleri yapılıyordu. Burada hadis müderrisliği yapan isimler arasında Cemaleddin Muhammed b. Ali el-Acemî (ö. 799/1397),[51] Bedreddin Muhammed b. Mu-

45 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 211; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 338; IV, 174.

46 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 257.

47 794 yılı Cemaziyelevvel ayında (Nisan 1392) yapılan ve Selahaddin ez-Zeftâvî, el-Halâvî, es-Süveydâvî, el-Ebnâsî, el-Merâğî ve İbnü'ş-Şeyha gibi hocaların katıldığı bir hatim merasimi hakkında bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 364.

48 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 299-300.

49 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 121, IV, 268, 282, V, 176, VI, 106, IX, 25.

50 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31, 135.

51 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, III, 362-364.

hammed İbn Ebi'l-Bekâ (ö. 803/1400),[52] İbn Hacer'in damadı Muhammed b. Osman el-Kerâdî'nin babası Osman b. Süleyman el-Eşkar el-Kerâdî, İbn Hacer,[53] Kadı Bedreddin Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Emâne (ö. 839/1436), oğlu Takiyyüddin Abdüllatif b. Muhammed İbnü'l-Emâne (ö. 843/1440) ve Sıbt İbn Hacer vardı.[54] Baba oğul İbnü'l-Emâne'lerden sonra göreve gelen Sıbt İbn Hacer bu medresedeki hadis müderrisliğini para karşılığında Muhyiddin Abdülkâdir İbn Muslih'e devretmiştir.[55] Türbelerin olduğu kısımda aynı zamanda büyük bir kütüphane yer alıyordu. Ancak zamanla bu kütüphanedeki kitapların büyük çoğunluğu elden çıkmış, önceleri yalnızca kâdılkudâtların veya en tanınmış müderrislerin ders verdiği mansıplar ehil olmayan kişilerin eline geçmişti.[56]

Mengütimuriyye Medresesi: Emir Seyfeddin Mengütimur el-Hüsâmî (ö. 698/1298) tarafından yaptırılan ve onun ölümünden birkaç ay önce tamamlanan bu medrese,[57] dokuzuncu asırda hâlâ ayaktaydı ve içinde hadis dersleri de yapılıyordu. İbn Hacer burada Şerefüddin Muhammed b. İzzeddin Muhammed İbnü'l-Küveyk'ten *Sahîh-i Müslim*'i dört mecliste okumuştur.[58] İbn Hacer'in kendisi de, ömrünün son günlerinde evine çok yakın olan bu medresede hadis dersi vermiştir.[59] 852/1448 yılı Şaban ayında burada İbn Hacer'in huzurunda gerçekleştirilen bir *Sahîh-i Buhârî* hatmi vesilesiyle düzenlenen merasime dönemin ileri gelen kadı, mübaşir ve âyânı katılmıştı. Bunlar arasında kâdılkudât Alemüddin el-Bulkînî de vardı. Tören sırasında medrese süslenmiş, envai çeşit yiyecekler hazırlanmış ve çeşitli konularda sohbetler gerçekleştirilmişti.[60] Yine Mengütimuriyye'de hadis müderrisi olan Burhaneddin b. Hızır el-Osmânî 852/1448'de vefat edince İbn Hacer bu görevi Sehâvî'ye teklif etmiş, ancak Sehâvî medresede hadis müderrisliğine tahsis edilmiş bir kadro bulunmadığı gerekçesiyle teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Takiyyüddin el-Kalkaşendî buraya hadis müderrisi olmuştur. Takiyyüddin'in vefatından sonra Emir Yaşbek ed-Devâdâr o sırada hac için Mekke'de bulunan Sehâvî'yi buraya hadis müderrisi olarak atamış, o da bu defa görevi kabul etmiştir.[61]

52 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 89.

53 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39, X, 316; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 85.

54 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 406; IX, 115; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 205-206; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281, VI, 320, X, 316.

55 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.

56 Makrizî, *Hitat*, II, 379-381; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 240.

57 Makrizî, *Hitat*, II, 387.

58 Bu aynı zamanda İbn Hacer'in en hızlı okumalarından sayılmıştır. Bk. Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 103.

59 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 217, 233.

60 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 216-217.

61 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

Karasunguriyye Medresesi: Emir Şemseddin Karasungur el-Mansûrî (ö. 728/1328) tarafından 700/1301 yılında yaptırılmıştır.[62] Bu medresede, dokuzuncu yüzyılda Zeynüddin el-Irâkî ve Veliyyüddin el-Irâkî hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[63] Sehâvî de burada hadis kıraatı yapmıştır.[64]

Taybersiyye Medresesi: Emir Alaeddin Taybers el-Hâzindârî'nin 709'da (1309) inşa ettirdiği bu medresede İbn Hacer el-Askalânî, Necmeddin Muhammed b. Ali el-Bâlisî'den (ö. 804/1401) hadis dersi almıştır.[65] İbn Hacer'in öğrencilerinden olup bu medresenin önce imamlığını ardından meşihatini üstlenen Şihabeddin Ahmed b. Sadaka İbnü's-Sayrafî de burada hadis rivayet etmiştir.[66]

Cemâliyye Medresesi: Horoz lakabıyla tanınan Emir Alaeddin Moğultay b. Abdullah el-Cemâlî tarafından 730/1329 yılında inşa ettirilen medresede Hanefî mezhebine göre fıkıh eğitimi veriliyordu. Burada aynı zamanda bir de hankah bulunuyordu. Medresede müderrislik ve hankahta meşihat görevi uzun yıllar boyunca İbnü't-Türkmânî ailesinden gelen fakih ve şeyhler tarafından üstlenilmiştir. Makrizî, dokuzuncu yüzyılda bu medresenin önemini yitirdiğini ve ehliyetsiz kimselerin elinde yıkılmaya yüz tuttuğunu söylese de[67] burada görev yapan isimlerin vefat tarihlerine bakılırsa medrese yüzyılın sonlarına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Veliyyüddin el-Irâkî, onun vefatıyla görevin kendisine intikal ettiği torunu Ali b. Abdülvehhab'a vekaleten önce Nâsırüddin el-Bârinbârî (ö. 832/1429), ondan sonra dört ciltlik bir *Sahîh-i Buhârî* şerhi telif eden Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî (ö. 831/1428) burada hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[68] Daha sonra Kemaleddin eş-Şümünnî, onun ölümünü takiben İzzeddin Abdüsselam b. Davud el-Kudsî (ö. 850/1446), İzzeddin'in memleketi Dımaşk'a dönmesinden sonra da İbn Hacer'in talebelerinden Nureddin Ali b. Salim el-Mardinî (ö. 852/1448) burada hadis müderrisi olarak görev yapmış kişilerdir.[69] el-Mardinî'den sonra İbnü'n-Nevâcî ve yüzyılın sonlarına doğru Şemseddin Muhammed b. Kâsım el-Maksî de (ö. 893/1488) bu mansıba sahip olmuş hadis müderrisleridir.[70] Medresenin en dikkat çekici hadis müderrisi ise İbnü'n-Nakîb olarak da tanınan Muhyiddin

62 Makrizî, *Hitat*, II, 388.

63 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 338; IV, 174.

64 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 145.

65 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 49.

66 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 318.

67 Makrizî, *Hitat*, II, 392.

68 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 163-164; ayrıca bk. Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 341.

69 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 165, 245; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 205; ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 777.

70 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 245; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 283.

Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih'tir. O, birçok medresede yaptığı gibi buranın hadis müderrisliği kadrosunu da para karşılığında satın almıştır. Mansıbı yukarıda adı geçen Şemseddin Muhammed b. Kâsım'dan satın alan İbn Muslih'in buradaki faaliyetleri Sehâvî tarafından zayıf bulunmuş, derslerinde kayda değer bir şey olmadığı zikredilmiştir.[71] Belli ki İbn Muslih ilimde çok derinleşmemiş olmakla birlikte medrese ve diğer kurumlardaki mansıpları toplamaya meraklı biriydi, belki de neslinden gelecek müstakbel üyeler için bu mansıpları elinde tutuyordu.

Sargatmışiyye Medresesi: Ahmed b. Tolun Camii'yle Kal'atü'l-Cebel arasında bulunan medrese 751/1350'de hizmete açılmıştır. Bânîsi Emir Seyfeddin Sargatmış en-Nâsırî'dir (ö. 759/1358). Bu medrese mimarî açıdan en güzel yapılardan sayılıyordu. Hanefî mezhebine göre fıkıh eğitimi verilen medresede bir de hadis müderrisliği bulunuyordu.[72] Bir hadis hocası ile on beş öğrencisine tahsis edilen bu ders haftada dört gün öğle ile ikindi namazları arasında yapılıyordu.[73] Sekizinci yüzyılda burada hadis müderrisi olarak meşhur muhaddis Alaeddin Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) görev yapmıştı. Daha sonra Celaleddin Nasrullah et-Tüsterî, İbn Haldun, Zeynüddin Abdurrahman b. Ali et-Tefehnî ile oğlu Şemseddin Muhammed bu mansıba sahip oldular.[74] İbn Haldun buradaki görevini Zeynüddin et-Tefehnî'ye para karşılığında devretmiştir.[75] Dokuzuncu asrın ortalarında ise buranın hadis müderrisi İbn Şeyhzade olarak tanınan Muhibbüddin b. Ahmed idi.[76] Aynî, vaktiyle Moğultay b. Kılıç gibi büyük bir muhaddisin görev yaptığı bu kuruma, 849/1445'te İbn Şeyhzâde'nin müderris olarak atanmasını "zamanın insanlar üzerindeki bir oyunu" olarak görmektedir.[77] Belli ki İbn Şeyhzâde hadis tedrisine ehil birisi değildi. Burada Eminüddin el-Aksarâyî ve yüzyılın sonlarında Sehâvî de hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[78]

Sultan Nâsır Hasan Medresesi (Haseniyye): Yapımına 757-758'de (1355-1356) başlanan ve üç yılda tamamlanan büyük bir külliyenin içinde yer alan bu medrese, Kahire'nin en büyük ve en güzel medreselerinden biriydi. Dokuzuncu asırda faal olan medresede[79] bir hadis müderrisliği mansıbı bulunuyordu. İbn Hacer el-Askalânî ve ondan sonra talebesi Nureddin Ali

71 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.

72 Makrizî, *Hitat*, II, 403-404; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 244; Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 149.

73 Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 149.

74 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, II, 347-348; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 98.

75 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 98.

76 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 122.

77 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 642.

78 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

79 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 245-246.

b. Salim el-Mardinî (ö. 852/1448) burada hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[80] Hadis müderrisinin derslerinde kitapları okumakla görevli bir kârînin yanısıra, ders için otuz öğrenci, ayrıca yoklamaları takip etmekle görevli bir nakib tayin edilmişti.[81] Sehâvî, ehil olmadığı halde bu mansıba atanan bir kişiden bahsetmektedir.[82] Hadis alanında İbn Hacer'den çok istif'ade edip birçok hadis kitabına zevaidler yazan Şihabeddin Ahmed b. Ebubekir el-Bûsirî (ö. 840/1436) bu medresede ikamet ediyordu.[83] Bu medrese, ilginç biçimde, Memlük emirleri arasındaki çekişmelerin kurbanı olmuştur. Zira sultana isyan eden bazı grupların, sarayın karşısında stratejik bir noktada bulunan bu medreseyi kullanmaları üzerine, ulemanın da onayı alınarak 842/1438 yılında medresenin bazı kısımları yıktırılmıştır.[84]

Bakariyye Medresesi: Şemseddin Şakir b. Guzeyl İbnü'l-Bakarî (ö. 776/1374) tarafından inşa ettirilen bu medresede hadis müderrisliğinin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ancak burada hadis derslerinin yapıldığında şüphe yoktur. Zira medreseye tahsis edilmiş bir mîâd[85] bulunuyordu ve mîâdın sahibi *Hayâtü'l-hayevân* müellifi muhaddis Kemaleddin ed-Demîrî (ö. 808/1405) idi.[86]

Harrûbiyye Medresesi: Tacüddin Muhammed b. Ahmed el-Harrûbî (ö. 785/1383) tarafından yaptırılan bu medrese Nil nehrinin kenarında olup ağırlıklı olarak hadis derslerine tahsis edilmişti. Yanında bir de mektep bulunuyordu.[87] Makrizî, mektebin ve darülhadisin dokuzuncu asırdaki durumu hakkında bilgi vermemektedir. Ancak o dönemin bazı meşhur isimlerinin burada görev yapmış olmaları, medresenin dokuzuncu yüzyılda faaliyette olduğunu göstermektedir. Mesela Siraceddin el-Bulkînî gençlik yıllarında burada muîd olarak çalışmıştır.[88] Şemseddin Muhammed el-Habetî el-Hanbelî (ö. 825/1422) ve onun ölümünden sonra Ahmed b. Nasrullah el-Mervezî'nin (ö. 844/1440)[89] burada hadis müderrisi olarak görev

80 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 245; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 85. Sehâvî'nin *et-Tibrü'l-mesbûk*'unda adı geçen kişilerin görev yaptığı medresenin adı el-Hüseyniyye olarak gösterilmekle birlikte, Kahire'de bu adla bir medresenin varlığı bilinmediğinden, bunu el-Haseniyye olarak anlamayı doğru bulduk. Kahire'de el-Hüseyniyye olarak bilinen yer, büyükçe bir mahalledir. Bk. Makrizî, *Hitat*, II, 20-22.

81 Hârisî, *Kitâbü vakfi's-sultân en-Nâsır*, s. 153-154.

82 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 301.

83 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 431-432. Ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 1013; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 56.

84 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 203

85 Mîâd hakkında bilgi için "Hadis Dersleri" başlıklı bölüme bakınız.

86 Makrizî, *Hitat*, II, 391.

87 Makrizî, *Hitat*, II, 368. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 48.

88 Makrizî, *Hitat*, II, 369.

89 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 189.

yaptıkları bilinmektedir. Adı geçen el-Habetî aynı zamanda saraydaki derslerde *Sahîh-i Buhârî* kârîi olarak görev yapıyordu.[90] Dımaşk'tan gelip bir süre Kahire'deki çeşitli mansıplara atanan İzzeddin Abdüsselam b. Davud el-Kudsî (ö. 850/1446) ise Kahire'de bulunduğu dönemde Cemâliyye Medresesi'ndeki hadis müderrisliğinin yanısıra burada fıkıh müderrisi olarak görev yapmıştır.[91] Bikâî de Harrûbiyye Medresesi'nde ikamet eden Ahmed b. Muhammed el-İslîmî'den hadis okuduğunu zikretmektedir.[92] Yine onun hocalarından olan Şihabeddin Ahmed b. Ali el-Benbî bu medresenin mektebinde müeddib olarak çalışmıştır.[93]

Yeni Zâhiriyye Medresesi (Berkûkiyye): Memlük sultanı Zâhir Berkûk (ö. 801/1396) tarafından 788'de (1386) yaptırılan bu medresede dört mezhebe göre fıkıh derslerinin yanısıra tefsir, hadis ve kıraat müderrislikleri bulunuyordu.[94] Buranın ilk hadis müderrisi Ahmedzâde el-Acemî idi.[95] Ondan sonra yerine Ahmed b. Nasrullah et-Tüsterî (ö. 844/1440) geçti.[96] Tüsterî'nin babası olup Bağdat'taki Yanis Camii, Mustansıriyye ve Mücahidiyye gibi Hanbelî medreselerinde hadis müderrisi iken, Timur'un Bağdat'a saldırmak üzere olduğu şayiası üzerine önce Dımaşk'a ardından Kahire'ye gelen meşhur muhaddis Celaleddin Nasrullah b. Ahmed et-Tüsterî de (ö. 812/1409) burada Hanbelî fıkhı müderrisi olarak görev yapmış, aynı zamanda İbnü'l-Cevzî'nin *Câmiu'l-mesânîd*'ini rivayet etmiştir.[97] Bu isimlerden sonra Nureddin (Zeynüddin) el-Kumünnî (ö. 830/1427) ve Şemseddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kâyâtî (ö. 850/1446) gibi alimler burada hadis müderrisliği yapmışlardır.[98] Bunlar kadar meşhur olmamakla birlikte Abdullah b. Şirin el-Hindî de (ö. 809/1406) burada hadis dersi vermiştir.[99] Kâdılkudât Celaleddin el-Bulkînî bu medresede sahip olduğu mîâd mansıbını kardeşi Alemüddin el-Bulkînî'ye devretmiştir.[100] Ayrıca bu medresede kıraat hocası olarak görev yapan Fahreddin Osman b. İbrahim el-Birmâvî de (ö. 816/1413) kıraatın yanısıra fıkıh ve hadisten de anlayan biri olarak

90 Makrizî, *Sülûk*, XI, 627.
91 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 205.
92 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 209.
93 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 107.
94 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IV, 53; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 533.
95 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, II, 347, ayrıca bk. V, 321-322; IX, 139; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 247.
96 Makrizî, *Sülûk*, XI, 680; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, II, 347-348, IX, 139; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 97.
97 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 196-197.
98 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 159; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 193, 281-282; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 197.
99 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 32.
100 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 159.

tanıtılmaktadır.[101] Sehâvî de Bahaeddin el-Meşhedî'den sonra burada hadis müderrisi olarak görev yapmıştır.[102] Fahreddin ed-Dimyâtî'nin de burada hadis müderrisi olduğu kaydedilmektedir.[103] Bu medrese *Sahîh-i Buhârî* şârihi Bedreddin Aynî'nin hayatında da önemli bir yere sahiptir. Zira kendisi Kahire'ye ilk geldiğinde, yeni açılan bu medreseye yerleşmiştir.[104] Bu medresede, esasen muhaddis olmadıkları halde hadis rivayet edenler de bulunurdu. Mesela Şemseddin Muhammed b. Ali ez-Zerâtîtî (ö. 825/1422) aslında kıraat hocası olduğu halde vaktiyle dinlemiş olduğu hadisleri de rivayet ettiğinden, İbn Hacer burada kendisinden az miktarda hadis dinlemiş ve çocukları için icazet almıştır.[105]

Mahmûdiyye Medresesi: Emir Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Üstâdâr (ö. 799/1396) tarafından 797/1394'te inşa ettirilen bu medresenin en önemli vasfı büyük bir kütüphaneye sahip olmasıydı.[106] Dokuzuncu asırda Kahire'nin en önemli kütüphanelerinden sayılan Mahmûdiyye Kütüphanesi'nin en meşhur hâzin-i kütübü İbn Hacer'di ve o aynı zamanda burada hadis dersleri yapıyordu.[107] Selâhaddin el-Mekînî'nin de burada hadis müderrisi olduğu ve para karşılığında bu görevi İbnü'n-Nakîb olarak bilinen Muhyiddin Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih'e devrettiği bilinmektedir.[108]

Nâsıriyye Medresesi: Dokuzuncu asırda Kahire'de Nâsıriyye adıyla bilinen üç medrese vardı. Bunlardan ilki aynı zamanda Kahire'nin en eski medresesiydi. Dokuzuncu yüzyılda daha çok Şerîfiyye adıyla biliniyordu ve burada hadis müderrisliği bulunmuyordu.[109]

Yapımına sultan el-Melikü'l-Âdil Zeynüddin Ketbuğa (ö. 696/1297) tarafından başlanan ancak 703/1303 yılında sultan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341) tarafından tamamlanan ikinci Nâsıriyye Medresesi'nde ise hadis müderrisliğinin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Burada dört mezhebe göre fıkıh eğitimi veriliyordu. Dokuzuncu asırda hâlâ mamur olan medresenin özellikle kapısı çok büyük bir sanat eseri olarak kabul ediliyordu.[110] Aynı zamanda büyük bir kütüphanesi bulunan med-

101 Makrizî, *Sülûk*, X, 276.
102 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.
103 Bk. Rızk, *Hankâvât*, II, 497.
104 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 376. Yeni Zâhiriyye Medresesi'ne gelir getiren vakıflar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rızk, *Hankâvât*, II, 486-489.
105 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 482-483.
106 Makrizî, *Hitat*, II, 395.
107 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.
108 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.
109 Makrizî, *Hitat*, II, 363.
110 Makrizî, *Hitat*, II, 382.

resenin kapısında bekleyen görevliler yabancıları içeri almıyordu.[111] Başka bir ifadeyle burada sadece kayıtlı öğrenciler ders yapabiliyordu.

Kahire'de üçüncü bir Nâsıriyye Medresesi daha vardı. Bu, Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec tarafından 801-813 arasında inşa ettirilmiş olup el-Medresetü'n-Nâsıriyye Ferec adıyla tanınıyordu. Bu medresede bir hadis müderrisliği mansıbı bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[112]

Bulkîniyye Medresesi: Şâfiî fakihi ve hadis alimi Siraceddin el-Bulkînî (ö. 805/1403) tarafından kendi evinin yakınında inşa ettirilen bu cami/medrese, özellikle bu ailenin önde gelen üyeleri tarafından yapılan hadis ve tefsirin birlikte işlendiği mîâd dersleriyle meşhurdur. Siraceddin el-Bulkînî mîâdlarını bazen burada akdediyordu. Kendisinden sonra oğulları Celaleddin ve Alemüddin de burada mîâdlar yapmışlardır.[113]

Üstâdâriyye (Cemâliyye el-Müstecidde) Medresesi: Nâsır Ferec döneminin en önemli devlet ricalinden Cemaleddin el-Üstâdâr (ö. 812/1409)[114] tarafından 5 Cemaziyelevvel 810-3 Receb 811 arasında inşa ettirilen[115] bu medresede dört mezhebe göre fıkıh dersleri veriliyor, ayrıca hadis ve tefsir müderrislikleri bulunuyordu. Bu altı müderrisin her birine yirmi civarında öğrenci tahsis edilmişti. Öğrencilere günlük yiyecekleri tedarik ediliyor, aylık harcamaları için burs veriliyordu. Medresede eğitim haftada altı gün olup her gün bir müderris ders yapıyordu.[116] Yaklaşık 120 öğrencinin eğitim gördüğü medresenin ilk hadis müderrisi İbn Hacer el-Askalânî idi.[117] İbn Hacer 819/1416'da bu görevi Kemaleddin Muhammed b. Hasan eş-Şümünnî'ye (ö. 821/1418) bırakmıştır.[118] Sehâvî'nin hocalarından olup İbnü'l-Vecîzî diye tanınan Celaleddin Abdurrahman b. Ahmed el-Mahallî de (ö. 852/1448) burada hadis müderrisi olarak görev yapmıştır.[119]

Medrese ilk açıldığında bânîsi Cemaleddin el-Üstâdâr'a nisbetle biliniyordu. Ancak Cemaleddin medresesinin açılışından kısa bir süre sonra Nâsır Ferec tarafından görevden alınıp öldürüldü ve bütün malvarlığı ile vakıflarına el konuldu. Nâsır Ferec bu arada medreseyi de yıkıp çıkan inşaat malzemesini başka bir yerde kullanmak istedi. Bunun üzerine sır katibi Fethullah

111 Makrizî, *Hitat*, II, 382; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 241.

112 Rızk, *Hankâvât*, II, 545.

113 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 170.

114 Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 198-202.

115 Makrizî, *Sülûk*, X, 61, 78; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 71, 95-96; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 792.

116 Makrizî, *Sülûk*, X, 78.

117 Makrizî, *Hitat*, II, 402; a.mlf., *Sülûk*, X, 78; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 95-96; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.

118 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 339-340.

119 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 242; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 56.

b. Mu'tasım et-Tebrizî (ö. 816/1413) medreseyi yıkımdan kurtarmak maksadıyla başka bir çözüm tavsiye etti. Buna göre medresenin ilk kuruluşunun gayrimeşru olduğuna hükmedilecek ve vakfiyesi değiştirilecekti. Nâsır Ferec bunu uygun gördü ve kendi adına yeni bir vakfiye yazdırıp medresenin ismini Nâsıriyye olarak değiştirdi, kütüphanesinde bulunan birçok kitabı da Kal'atü'l-Cebel'e götürdü. Ancak buradaki derslere ve müderrisliklere dokunmadı.[120] Birkaç yıl sonra ise Cemaleddin el-Üstâdâr'ın varisleri dava açıp medreseyi ve vakıflarını geri aldılar.[121]

Kanbay Medresesi: Şam naibi ve devâdâr Kanbay (ö. 818/1415) tarafından inşa ettirilen bu medresede hadis dersleri için tahsis edilmiş bir müderris kadrosu bulunuyordu. Veliyyüddin el-Irâkî imlâ derslerinden bir kısmını hadis müderrisi olduğu bu medresede yapmıştır.[122] Onun vefatı üzerine, diğer vazifeleri gibi bu görev de henüz büluğ çağına yeni ermiş olan torunu Alaeddin Ali b. Abdülvehhab el-Irâkî'ye geçmiştir.[123] Alaeddin 833/1429'daki veba salgınında ölene dek bu görevler niyabeten başkaları tarafından ifa edilmiştir. O tarihten itibaren ise Alemüddin el-Bulkînî buraya hadis müderrisi olarak atanmıştır.[124] Alemüddin el-Bulkînî *el-Gaysü'l-cârî alâ Sahîhi'l-Buhârî* adlı dört ciltlik şerhi bu görevi sırasında yazmıştır. Adı geçen eser, Veliyyüddin el-Irâkî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhinin tekmilesi mahiyetinde olup İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer'in şerhlerinden ziyadesiyle istifade edilerek kaleme alınmıştır.[125] Alemüddin'in vefatı üzerine en büyük oğlu Fethüddin üç bin dinar ödeyerek bu vazifenin ailede kalmasını sağlamıştır.[126] Ancak Fethüddin ve onun akrabası olan Ebü's-Saâdât el-Bulkînî burada hadis müderrisi olarak görev yaparlarken İbnü'l-Mukrî et-Tarablusî olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Yusuf'a (d. 833/1430) vazifelerini devretmek zorunda kalmışlardır.[127] Zeynüddin Abdurrahman b. Anber el-Bûtîcî de (ö. 864/1461) bu medresede hadis dersi vermiştir.[128]

Müeyyediyye Medresesi: el-Melikü'l-Müeyyed (ö. 824/1421) tarafından 817-819 arasında inşa ettirilmiştir.[129] Bu medresede fıkıh derslerinin yanısı-

120 Makrizî, *Hitat*, II, 402; Makrizî, *Sülûk*, X, 175-176; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 3, 5-6.

121 Makrizî, *Sülûk*, X, 241-242; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 69; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 811.

122 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 338, IV, 255, IX, 192, X, 328.

123 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 211; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 257.

124 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 202, a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 161, 163, 180; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 313.

125 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 171.

126 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 180.

127 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 31.

128 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 117.

129 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 170; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 108, 115; a.mlf., *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 272; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 248; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 20.

ra hadis dersleri de yapılıyordu. 823/1420 yılında el-Melikü'l-Müeyyed medreseyi ziyaret ettiğinde, biri hadis halkası olmak üzere ders yapan yedi halkanın her birinde kısa süre oturup dersleri dinlemiştir.[130] Açılışından dokuzuncu asrın ortalarına kadar burada hadis müderrisi olarak Bedreddin Aynî görev yapmış,[131] onun vefatından sonra yerine Alaeddin el-Kalkaşendî'nin kardeşi Takiyyüddin el-Kalkaşendî 4 Zilhicce 855'te (28 Aralık 1451) atanmıştır.[132] Salih b. Muhammed ez-Zevâvî de (ö. 839/1435) burada hadis müderrisi olarak görevlendirilmesine rağmen Cevvâliyye Medresesi'nde kendisine verilen yeni bir kadro karşılığında bu görevinden vazgeçmiştir.[133] Ebü'l-Fazl Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne (890/1485) ile ömrünün son yıllarında ona niyabet eden oğlu Seriyyüddin Abdülber İbnü'ş-Şihne (ö. 921/1515) dokuzuncu asırda buranın son hadis müderrislerindendi.[134] Meşhur tarihçi Makrizî (ö. 845/1442) burada hadis kârîi olarak, İbn Hacer ise Şâfiî fıkhı müderrisi olarak görev yapmışlardır.[135] Medresenin bir de kütüphanesi bulunuyordu. Burada hâzin-i kütüb olarak Muhibbüddin el-Kal'î ve Şemseddin Muhammed b. Ömer ed-Dencâvî'nin (ö. 845) görev yaptıkları bilinmektedir.[136]

Müeyyediyye Medresesi dokuzuncu asır tarihi açısından farklı bir yönüyle de önemlidir. Medrese açıldıktan bir yıl sonra, kuzey burcunun üzerine inşa edilen minarenin yan tarafa meyil vermesi üzerine ulema ve şairler tarafından külliyenin mimarı ve nazırı İbnü'l-Burcî (ö. 824/1421)[137] hakkında birçok hiciv yazılmıştır. Mimarın adının İbnü'l-Burcî oluşu ve minarenin kuzey burcu üzerine dikilmiş olması, alimlere kelime oyunu yapmaları için iyi bir fırsat vermiştir. Ancak hicivler külliyenin burcu ve İbnü'l-Burcî ile sınırlı kalmamış, bu olayı fırsat bilen ve aralarında husumet bulunan bazı alimler birbirlerini de hicvetmişlerdir. Bunlar arasında dönemin en önemli iki muhaddisi İbn Hacer ile Bedreddin Aynî'nin birbirlerine tarizlerde bulundukları iki beyit de yer almaktadır.[138] Hatta başka isimler de onların arasındaki

130 Makrizî, *Sülûk*, X, 526.

131 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 361; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 377; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 132.

132 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 354; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 46-47.

133 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 397-398; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem* (zeyl), s. 358-359; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 316.

134 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 33, IX, 300.

135 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 350; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 22.

136 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 179-180; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 296; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 68, V, 140.

137 İbnü'l-Burcî hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 447-448.

138 Buna göre Aynî hakkında İbn Hacer:
Müeyyed Camii'ni eyledin mi temâşâ,
Minaresi parlardı güzellik ve süsüyle;
Yazık şimdi yan yatmış, der "neler geldi başa" ➾

bu tartışmaya katılmış, yerine göre İbn Hacer'i veya Aynî'yi destekleyen şiirler söylemişlerdir.[139]

Ayniyye Medresesi: Meşhur *Sahîh-i Buhârî* şârihi Bedreddin Aynî (ö. 855/1451) tarafından Ezher Camii yakınında kurulan bu medrese, aynı zamanda onun şahsî kitaplarına ev sahipliği yapmaktaydı. Aynî'nin ve aile fertlerinin kabirleri de buradadır.[140] Medresede cuma namazları da kılınırdı, zira Aynî Ezher Camii'nde cuma namazı kılmaktan hoşlanmadığı için kendi medresesinde cuma namazı kılınması için izin almıştı.[141] Şemseddin Muhammed İbnü'l-Acemî medresenin imamıydı. Aynî kendi medresesinde hadis dersi verdiği gibi, onun vefatından sonra da buradaki hadis müderrisliği kadrosu devam ettirilmiştir. Sultan Hoşkadem zamanında ileri gelen devlet idarecilerinden biri haline gelen Aynî'nin torunu Ahmed b. Abdurrahim İbnü'l-Aynî 870/1465 yılında medreseyi tamir ettirmiş ve Takiyyüddin eş-Şümünnî, Aksarâyî, Hısnî, Abbâdî gibi dönemin önde gelen alimlerini burada müderris olarak, Nizameddin Muhammed b. Ürkmez el-Hüseynî'yi ise hâzin-i kütüb olarak görevlendirmiştir.[142]

Zeyniyye Medresesi: Zeynüddin Yahya el-Üstâdâr tarafından 851-853 (1447-1449) arasında inşa ettirilen bu medresenin yanında sufilerin ikamet ettikleri bir mekan, bir cami, bir sebil ve bir de yetimlere tahsis edilmiş mektep bulunuyordu. İbn Hacer el-Askalânî burada hadis şeyhi olarak görev yapmıştır.[143] İbn Hacer'in haftada bir gün yaptığı bu derste Sıbt İbn Hacer şeklinde meşhur olan torunu, Bikâî ve Sehâvî de hazır bulunuyordu.[144] Sehâvî'nin hadis hocalarından olup bu medresede görev yapan isimlerden birisi de meşhur dil alimi İbn Hişam en-Nahvî'nin (ö. 761/1360) torunu Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hanbelî (ö. 855/1451)

"çektiğim nazardandır, yıktı beni 'göz'üyle!" (Göz = ayn = Aynî)
demiş; Aynî de İbn Hacer'e şöyle cevap vermiştir:
Işıl ışıl minare, gelin gibi süslenir,
Yıkarsa onu bir tek yazılmış kader yıkar.
Göz değmiş diyenlere, hemen şöyle seslenir:
"Bozuk 'taş'tan minare ancak bu kadar çıkar!" (Taş = hacer = İbn Hacer)
Bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 248. İbn Hacer'e göre Aynî'nin ona cevap vermek üzere yazdığı beyit, Aynî'nin kendisine ait olmayıp başkalarına yazdırılmıştır, bk. *İnbâü'l-gumr*, VII, 280-281. Makrizî ise ikisine ait beyitleri de beğenmemektedir. Bk. *Hitat*, II, 329-330. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 35-36.

139 Mesela Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Cevcerî İbn Hacer'i destekleyen bir beyit yazmıştır, bk. Makrizî, *Hitat*, II, 329-330.

140 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 397, 649; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 128, 378.

141 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 378.

142 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 345, VII, 131-132, IX, 174, X, 105, XI, 110.

143 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 260.

144 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 182; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.

idi.[145] Şeyhûniyye Hankahı hadis müderrisi olan Fahreddin Osman el-Maksî (ö. 877/1472), Zeyniyye Medresesi kütüphanesinin hâzin-i kütüblüğünü de deruhte ediyordu.[146] Buradaki imamlık ve tasavvuf meşihati görevleri ise, medresenin bânîsi Yahya el-Üstâdâr'a Ramazan aylarında hadis okuyan ve onun çocuklarını eğiten Şemseddin Muhammed b. Kâsım el-Maksî'ye (ö. 893/1488) verilmiştir.[147] Yüzyılın sonlarında Bahaeddin el-Meşhedî ve Seriyyüddin Abdülber İbnü'ş-Şihne (ö. 921/1515) burada hadis muîdi olarak görev yapmışlardır.[148]

Kayıtbay Medresesi: Kayıtbay tarafından 877-879 (1472-1474) arasında yaptırılmıştır. Günümüzde bir kısmı hâlâ ayakta olan bu medresede hadis müderrisliği mansıbı bulunmamakla birlikte bir hadis kârîi istihdam ediliyordu.[149]

Gavriyye Medresesi: Memlükler döneminin son sultanlarından Kansu Gavri (ö. 922/1516) tarafından 910/1504'te yaptırılan bu medresede hadis müderrisliği mansıbı yoktu, ancak *Sahîhayn* kıraatı yapmak üzere tahsis edilmiş bir şeyhlik bulunuyordu.[150]

Darülhadisler

Darülhadisler umumî eğitim verilen medreselerde belirli bir seviyeye geldikten sonra hadis alanında ilerlemek isteyen öğrenciler için kurulmuş ihtisas medreseleridir. Darülhadislerin ilk örneği dördüncü yüzyılın başlarında Nişabur'da görülmüştür. Nişaburlu muhaddis Ebu Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbğî (ö. 342/954) "darüssünne" adıyla anılan bir müessese kurmuş ve bunun idaresi için vakıflar tesis etmiştir. Sıbğî'nin kurduğu bu darüssünnenin idaresi onun vefatından sonra vasiyeti gereği talebesi meşhur muhaddis Hâkim en-Nisâbûrî'ye geçmiştir.

Sıbğî'nin darüssünnesinden sonra, darülhadis adıyla bilinen kurumlar açısından en verimli zaman dilimi ve coğrafya Zengîler-Eyyûbîler-Memlükler döneminde Şam-Mısır bölgesidir. Darülhadis olarak anılan ilk kurum Dımaşk ve Haleb atabegi Nureddin Mahmud Zengî (ö. 569/1174) ta-

145 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 361.
146 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 132.
147 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 283.
148 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 33.
149 Rızk, *Hankâvât*, II, 686-687. Medresenin içinde bulunduğu külliye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doris Behrens-Abouseif, "Kayıtbay Külliyesi", *DİA*, XXV, 81-82.
150 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 203; Rızk, *Hankâvât*, II, 749.

rafından altıncı/on ikinci asrın ikinci yarısında Dımaşk'ta kurulan Nûriyye Darülhadisi'dir. Bu ilk örneğin kuruluşunu takip eden birkaç yüzyıl boyunca Dımaşk, Halep ve Kahire gibi şehirlerde birçok darülhadis tesis edilmiştir.[151]

Kahire'de dokuzuncu asırda hadis eğitimi çok yaygın olmakla birlikte bu şehir darülhadisler açısından Dımaşk kadar zengin değildir. Dımaşk'taki on dokuz[152] darülhadise karşılık Kahire'deki darülhadislerin sayısı sadece ikidir.[153] Bunlara üçüncü bir darülhadis olarak yukarıda medreseler arasında zikredilen Harrûbiyye'yi eklemek mümkündür. Zira Kâmiliyye Darülhadisi gibi bu medresenin de asıl fonksiyonu hadis dersleri olup, buradaki fıkıh müderrisliği tâlî bir mansıb idi.[154]

Kâmiliyye Darülhadisi: Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin Muhammed (ö. 635/1238) tarafından 622/1225'te yaptırılan bu darülhadis[155] İslam tarihinde ilk olarak Nureddin Mahmud Zengî (ö. 569/1174) tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilen Nûriyye Darülhadisi'nin ardından türünün ikinci örneğidir. Ayrıca Süyûtî'ye göre Şeyhûniyye Medresesi bünyesindeki darülhadisle birlikte Kahire'nin iki darülhadisinden birisidir.[156] Ebü'l-Hattâb İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235), onun kardeşi Ebu Amr Osman İbn Dihye el-Kelbî, Abdülazim el-Münzirî (ö. 656/1258), Reşid el-Attâr (ö. 662/1264), Abdüllatif b. Abdülmunim en-Nümeyrî (ö. 772/1370) gibi birçok önemli isim burada müderrislik yapmışlardır.[157] Siraceddin el-Bulkînî 738/1337'de Kahire'ye yerleşmek üzere geldiğinde bir süre bu medrese bünyesinde kendisine tahsis edilen evde ikamet etmiştir.[158] Memlükler'in son asrında burada hadis müderrisi olarak görev yapanlar arasında Zey-

151 Darülhadisler hakkında daha fazla bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *DİA*, VIII, 527; Abdullah Hikmet Atan, *Darulhadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Darulhadisleri*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1993. Osmanlı dönemi darülhadisleri için bk. Ekrem Yücel, *Osmanlı Devri Dârulhadisleri ve Hadis Eğitimi*, Doktora tezi, Ankara 2012; Mehdin Çiftçi, *Süleymaniye Darulhadisi*, Kitabevi, İstanbul 2013.

152 Dımaşk'taki darülhadisler şunlardır: Eşrefiyye (Cevvâniyye), Eşrefiyye (Berrâniyye), Bahâiyye, Hımsiyye, Devâdâriyye, Sâmiriyye, Sükkeriyye, Şukayşıkiyye, Urviyye, Fâzıliyye, Kalânisiyye, Kûsiyye, Kürûsiyye, Nûriyye, Nefîsiyye, Nâsıriyye, Tengiziyye, Sabâbiyye, Ma'bediyye. Bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 19-128. Bunlardan son üçü aynı zamanda darü'l-Kur'an'dır.

153 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 238.

154 Kâmiliyye Darülhadisi'nde Şâfiî fıkhı tedrisine tahsis edilmiş bir müderrislik bulunuyordu, bk. Makrizî, *Hitat*, II, 375.

155 Makrizî, *Hitat*, II, 375.

156 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 238.

157 Makrizî, *Hitat*, II, 375; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 238; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 224.

158 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 207.

nüddin el-Irâkî,[159] Siraceddin İbnü'l-Mülakkın,[160] Veliyyüddin el-Irâkî,[161] İbn Hacer el-Askalânî,[162] İmâmü'l-Kâmiliyye olarak bilinen Kemaleddin Muhammed b. Muhammed el-Kâhirî[163] ile oğlu Ahmed[164] ve Sehâvî[165] gibi isimler yer almaktadır. Zeynüddin el-Irâkî Medine kadısı olarak Hicaz'a gittiğinde buradaki hadis müderrisliği görevini oğlu Veliyyüddin'e bırakmıştı. Ancak Siraceddin İbnü'l-Mülakkın, Veliyyüddin'in elinden bu makamı kendisi adına almış ve bu sebeple ikisi arasında bir süre çekişme yaşanmıştır.[166] İbn Hacer, uzun zaman boyunca imlâ meclisi akdettiği Baybarsiyye Hankahı'ndaki nazırlık ve şeyhlik görevi 849/1445'te bittikten sonra imlâ derslerini Kâmiliyye Darülhadisi'nde devam ettirmiştir.[167] İmâmü'l-Kâmiliyye'nin oğlu Ahmed buradaki görevini para karşılığında Muhyiddin Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih'e devretmiştir. Sehâvî aslen kendisine ait olan ve haksız yollarla bu mansıbı eline geçiren İbn Muslih'in derslerini yetersiz bulmaktadır.[168] Şemseddin Muhammed b. Abdülmunim el-Cevcerî de (ö. 889/1484) burada bir hadis müderrisine (muhtemelen İmâmü'l-Kâmiliyye'nin oğlu Ahmed'e) niyabeten görev yapmıştır.[169]

Şeyhûniyye Darülhadisi: Süyûtî'ye göre burası Kâmiliyye'den sonra Kahire'nin ikinci darülhadisi olmakla birlikte bu kurum daha çok Şeyhûniyye Hankahı olarak bilindiğinden, aşağıda hankahların ele alındığı kısımda incelenecektir.

Camiler

Dokuzuncu asırda Kahire'de medreselerden sonra muhaddislerin en fazla kullandıkları mekanlar arasında camiler geliyordu. Bu asırda Kahire'deki

159 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174.

160 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 238.

161 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 338.

162 İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 271.

163 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 165, 183-184, 338; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 181.

164 İmâmü'l-Kâmiliyye'den sonra bu darülhadiste müderrislik görevine getirilen Sehâvî, İmâmü'l-Kâmiliyye'nin oğlu Ahmed ve kardeşlerinin -başkalarının da yardımıyla- bu görevi kendisinden gasp ettiklerini söylemektedir. Adı geçen Ahmed burada hadis müderrisliği kadrosuna atandığında muhtemelen yaşı küçüktü, zira Muhammed b. Muhammed el-Mürrî bu görevi ona vekaleten yürütmüştür. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 181, III, 85, IX, 66.

165 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

166 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 104.

167 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 286; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 119-120, 208, 221.

168 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.

169 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 126.

camilerin sayısı tam olarak bilinmemektedir, ancak Makrizî'ye göre cuma namazı kılınan cami sayısı 130'dur.[170] Bunlara mahalle mescidi şeklindeki küçük camiler de eklendiğinde ortaya büyük bir sayı çıkmaktadır. İrili ufaklı bu camilerin büyük bir çoğunluğunda hadis dersi de yapıldığında şüphe yoktur. Zira bütün İslam tarihi boyunca camiler ders mekanı olarak kullanılmıştır.

Dokuzuncu asırda Kahire camilerinde yapılan hadis derslerinin hocaları esasen iki gruba ayrılıyordu. Bunlardan bir kısmı camilerin bağlı olduğu vakıflar tarafından tahsis edilmiş mansıplara atanmış muhaddislerdi. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere, o dönemin birçok meşhur ismi, medrese ve darülhadislerin yanısıra camilerde de hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır. Camilere tahsis edilen ikinci bir mansıp ise özellikle üç aylarda meşhur hadis kitaplarının halka okunması amacıyla kullanılan şeyhlik (*meşyeha*) ya da kârîlikti. Diğer yandan bu mansıpları işgal eden muhaddis-müderrisler ve şeyhler/kârîler kadar, herhangi bir görevi olmaksızın halka veya yakın çevrelerindeki öğrencilerine hadis okutan muhaddisler de bulunuyordu. Örneğin İbn Hacer'in çocuklarına icazetler veren, aynı zamanda yarım kalmış bir *Sahîh-i Buhârî* şerhi bulunan Şemseddin Muhammed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 828/1424) medrese talebesi olmayan halka camilerde *Sahîh-i Buhârî* rivayet eden birisi olarak tanınıyordu.[171] İbnü'l-Âdemî olarak tanınan Zeynüddin Abdurrahim b. Ali el-Hamevî de (ö. 848/1444) çeşitli camilerde halka *Sahîh-i Buhârî* okuyan meşhur bir isimdi.[172]

Aşağıda örnekleri görüleceği üzere, özellikle Kahire'nin yüzyıllardır ayakta olan belli başlı camileri, medreseler kadar yoğun biçimde eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü mekanlardı. Camilerdeki hadis dersleri dönemin eğitim faaliyetlerinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Bu dersler camilere tahsis edilmiş mansıpları kullanan hadis müderrislerinin rutin dersleri, imlâ meclisleri, dışarıdan gelen veya Kahire'nin yerlisi bir hocanın serbest hadis rivayeti, özellikle muhaddisler tarafından yapıldığı takdirde haftalık sohbetler anlamında mîâdlar, meşhur kitapların hatim meclisleri vb. şekillerde görülüyordu. Aşağıda zikredilecek olan belli başlı camiler, dokuzuncu yüzyıl Kahire'sinde içlerinde hadis dersi yapılan önemli mekanlardı.

Amr b. As Camii: Eski Kahire'nin (Fustat) en eski camisidir. Yüzyıllar boyunca burada birçok ilim dalında dersler yapılmıştır. Camide, dört mezhebe göre yapılacak fıkıh derslerinin her biri için ayrı bir zaviye tahsis edilmişti.[173] İki zaviye de mîâd olarak adlandırılan derslere/sohbetlere ayrılmıştı ki bunlar

170 Makrizî, *Hitat*, II, 245.
171 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 93.
172 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 229.
173 Makrizî, *Hitat*, II, 255-256.

bazen hadis sohbeti şeklinde gerçekleştiriliyordu.[174] Sekizinci yüzyılın ortasındaki (749/1348) büyük veba salgınından hemen önce bu camide aynı anda ders yapan halkaların sayısı kırkı geçiyordu.[175] Dokuzuncu asırda, buradaki diğer dersler gibi hadis dersleri de devam etmiştir. İbn Hacer, hocası Şihabeddin Ahmed b. Ömer el-Cevherî'den (ö. 809/1406) İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini burada okumuştur.[176] Yine onun akranlarından olan Sıbt İbnü'l-Lebbân sıfatıyla maruf Şemseddin Muhammed b. Abdurrahim el-Minhâcî (ö. 836/1433) ömrünün son yıllarını bu camide hadis okutmakla geçirmiştir.[177] 3 Rebiülahir 853 (26 Mayıs 1449) tarihinde Alemüddin Salih b. Ömer el-Bulkînî'nin burada yaptığı bir hadis dersinin ayrıntıları Sehâvî tarafından kaydedilmiştir.[178] Muhammed b. Ahmed b. Sencer el-Feyyûmî de (ö. 873/1468) burada uzun yıllar boyunca umuma açık hadis dersleri yapmıştır.[179]

Ezher Camii: Kahire'nin en eski camisidir. Bu camiyi yedinci asırda tamir ettiren Emir İzzeddin Aydemir ve Emir Bilbek el-Hâzindâr, caminin bir revakında hadis rivayet etmesi için bir muhaddisin görevlendirilmesini emretmişlerdi.[180] Dokuzuncu asrın başında bu camide çok sayıda öğrenci fıkıh, hadis, tefsir gibi alanlarda ders alıyordu. Bu öğrenciler içinde Kahire'nin yerlisi olup da kalacak yeri bulunmayan yahut şehre dışarıdan gelmiş olan 750 tanesi Ezher Camii'nde ikamet ediyordu.[181] Caminin imamet görevini üstlenmiş olan Fahreddin Osman b. Abdurrahman el-Mahzûmî (ö. 804/1401) aynı zamanda burada hadis rivayet ediyordu.[182] Nureddin Ali b. Halil el-Hukrî (ö. 806/1403) burada mîâdlar akdetmiş,[183] Nureddin Ali b. Hasan et-Tilvânî de (ö. 844/1441) *Sahîh-i Buhârî* okutmuştur.[184] Dokuzuncu asrın ortalarında bu camide Sehâvî'nin de aralarında bulunduğu talebelere hadis okutan muhaddisler arasında Şemseddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kâyâtî (ö. 850/1446) ve Şemseddin Muhammed b. Abdullah er-Reşîdî (ö. 854/1450) gibi isimler bulunmaktaydı.[185] Takiyyüddin el-Kalkaşendî İbn

174 Makrizî, *Hitat*, II, 256.
175 Makrizî, *Hitat*, II, 256.
176 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 18.
177 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 292.
178 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 258-259.
179 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 313.
180 Makrizî, *Hitat*, II, 275.
181 Makrizî, *Hitat*, II, 276; Makrizî, *Sülûk*, X, 323.
182 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 36.
183 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 177.
184 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 148-149.
185 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 164, 338-339, a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 289. Adı geçen er-Reşîdî aynı zamanda Canbekiyye'de ve Memlük sarayında hadis okumakla görevliydi, bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 339.

Hacer'in vefatından sonra bu camide birkaç ay imlâ meclisleri akdetmiştir.[186] Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Şeyhûniyye Hankahı'nın hadis müderrisi olan Fahreddin Osman el-Maksî de (ö. 877/1472) bu camide hadis okutmakla görevlendirilmiştir.[187]

İbn Tolun Camii: Mısır'ın en eski camilerinden olan bu yapıda gerek herhangi bir kuruma bağlı olmayan müderrisler gerekse sultan veya emirlerin isteği üzerine görevlendirilmiş kişiler hadis dersleri veriyorlardı. Mesela yedinci asrın sonlarına doğru harap durumda bulunan camiyi tamir ettiren Sultan Hüsameddin Laçin burada ders vermeleri için ulemanın görevlendirilmesini emretmişti. Onun verilmesini istediği dersler dört mezhebe göre fıkıh, tefsir, tıp ve hadisti.[188] Sekizinci asırda kâdılkudât Bahaeddin es-Sübkî burada hadis şeyhi idi.[189] Dokuzuncu asırda bu camide hadis okutan meşhur isimler arasında Zeynüddin el-Irâkî,[190] Veliyyüddin el-Irâkî[191] ve İbn Hacer el-Askalânî[192] bulunuyordu. İbn Hacer aynı zamanda bu caminin nazırıydı.[193] İbn Hacer'in vefatından sonra sırasıyla Alaeddin Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 856/1452), kardeşi Takiyyüddin el-Kalkaşendî[194] ve Alaeddin'in oğlu İbrahim (d. 831/1428) buranın hadis müderrisi olmuşlardır.[195] Şeyhûniyye Hankahı'nın hadis müderrislerinden Muhammed b. İbrahim eş-Şettanûfî (ö. 832/1429) gençliğinde bu camide hadis mütesaddiri[196] olarak görev yapmıştır.[197]

Zâhir Camii: Sultan I. Baybars tarafından 656/1258'de inşa edilen cami dokuzuncu yüzyılda hâlâ ayakta olup içinde hadis dersleri yapılıyordu. İbn Hacer el-Askalânî burada şeyhu'l-mîâd olarak hadis meclisleri akdetmiş, onun vefatıyla yerine Veliyyüddin el-Asyûtî geçmiştir.[198]

Hâkim Camii: İbnü'l-Muiz Aziz Billah tarafından inşasına başlanan ve Hâkim Biemrillah tarafından tamamlanan bu cami, 702/1299'da meydana gelen depremde yıkıldıktan sonra II. Baybars tarafından yenilenmiş ve

186 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 47.
187 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 132.
188 Makrizî, *Hitat*, II, 268.
189 Bk. İbn Tağriberdî, *el-Menhel*, I, 408-409.
190 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174.
191 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 22; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 211; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 338-339.
192 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.
193 Makrizî, *Sülûk*, XI, 1020.
194 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 47.
195 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221, 382, 405-406; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 77.
196 Mütesaddirin anlamı için "Muhaddislere Ait Mansıplar" başlıklı bölüme bakınız.
197 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 256.
198 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221.

burada dört mezhebe göre fıkıh dersi verecek müderrislerin yanısıra hadis, nahiv ve kıraat müderrisleri tayin edilmişti.[199] Onun tayin ettiği hadis müderrisi Sadeddin Mesud el-Hârisî idi. Mîâd dersinin başında ise Mecdüddin İsa İbnü'l-Haşşâb (ö. 714/1314) bulunuyordu.[200] Dokuzuncu asırda caminin eski ihtişamını kaybettiği ve bakıma muhtaç hale geldiği zikredilmiş olmakla birlikte[201] buradaki dersler devam ediyordu. Mesela İbn Hacer'in en yakın talebelerinden olan Abdurrahman b. Muhammed es-Sindbîsî (ö. 852/1448) ve onun ardından Muhyiddin et-Tûhî burada hadis müderrisi olarak görev yapmışlardır.[202] Yine Kadı Alemüddin el-Bulkînî 854 yılı Ramazan ayında itikafa girdiği bu camide *Sahîh-i Buhârî* okutmuştur.[203] Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Bedrânî de (ö. 856/1452) burada hadis okutuyordu.[204] Muhammed b. Ali İbn Kamer el-Hüseynî'nin (ö. 876/1471) hadis okuttuğu birçok mekandan birisi bu camiydi.[205]

Müeyyedî Camii: Sultan el-Melikü'l-Müeyyed (ö. 824/1421) tarafından inşa ettirilen bu cami, içinde yer aldığı külliyeyle birlikte dönemin en güzel eserlerinden biri sayılıyordu. 819/1416'da inşa ettirilen camide dönemin önde gelen alimlerinden birçoğu ders vermiştir. Mesela İbn Hacer 3 Cemaziyelevvel 822'de burada Şâfiî fıkhı tedrisiyle görevlendirilmiştir. Aynı ayın 17'sinde, o dönemde vakıflar nazırı olarak görev yapan Bedreddin el-Aynî burada hadis müderrisi olmuştur. O dönemde bu camide Şemseddin İbnü'd-Deyrî Hanefî,[206] Yahya b. Muhammed el-Mağribî Malikî ve İzzeddin Abdülaziz b. Ali el-Bağdâdî Hanbelî fıkhı müderrisi olmuşlardır.[207] Kıraat hocası ise Şemseddin Muhammed b. Yahya'dır. Caminin imamı olarak ise Ahmed b. Hasan b. Ali el-Ezru'î (ö. 851) görevlendirilmiştir.[208]

Fahrî Câmii: Emir Fahreddin Abdülgani b. Abdürrezzak el-Üstâdâr (ö. 821/1418) tarafından 821'de inşa ettirilen bu cami, dokuzuncu asırda Şâfiî, Malikî ve Hanefî mezheplerine göre fıkıh derslerinin yanısıra tasavvuf eğitiminin verildiği bir ilim merkeziydi ve aynı zamanda bir medrese olarak biliniyordu. Burada ders veren müderrisler arasında fakih ve muhaddis Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî (ö. 831/1428), Kâdılkudât

199 Makrizî, *Hitat*, II, 278; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 229.
200 Makrizî, *Hitat*, II, 278.
201 Makrizî, *Hitat*, II, 280.
202 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 243.
203 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 323.
204 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 416.
205 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 177.
206 Şemseddin İbnü'd-Deyrî 11 Şevval 822'de buraya Hanefî fıkhı müderrisi olarak atanmıştır. Bk. Makrizî, *Hitat*, II, 330.
207 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 47.
208 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 188.

Şemseddin Muhammed İbnü'd-Deyrî (ö. 827/1424), Kâdılkudât Cemaleddin Abdullah b. Mikdad el-Akfehsî el-Malikî (ö. 823/1421) gibi önde gelen isimler yer alıyordu.[209]

Tuleyhî Camii: Yukarıdakiler kadar büyük bir cami olmamakla birlikte burada da hadis dersleri yapılıyordu. 851/1447 yılında Melkîlere ait bir kilisenin yıkılması ve enkazından çıkan malların satılmasıyla elde edilen gelir, burada aynı adla bulunan mescidin yıkılıp yerine cami yapılması için harcanmıştı. Cami tamamlandıktan sonra buraya bir imam, bir hatip, bir kârî, bir de hadis hocası tayin edilmişti. Hadis hocasının adı Şihabeddin el-Medenî idi.[210]

Zeynî Camii: Üstâdâr Zeynî tarafından Bulak'ta Nil nehrinin kenarına inşa edilen bu cami 851/1447'de ibadete açılmıştır. Buraya Cuma namazları için bir hatip, vakit namazları için bir imam, tasavvuf meclisleri ve hadis dersleri (mîâd) için bir hoca ve bir de hadis kârîi tayin edilmiştir. Zikredilen mîâda atanan hadis hocası Nureddin İbnü'l-Mülakkın'ın torunu Nureddin Ali el-Münâvî (ö. 877/1472), hadis kârîi ise Ebu Hâmid el-Kudsî'dir.[211]

Dokuzuncu asırda, yukarıda zikredilenlerin dışındaki büyüklü küçüklü birçok camide mansıp sahibi muhaddis/müderrisler yahut daha alt seviyeden muhaddisler tarafından hadis derslerinin yapıldığını gösteren bilgiler bulunmaktadır. Mesela 813/1410'da tamir edilen bir camiye Ezruat kadısının yeğeni Şihabeddin el-Ezruî imam olarak atanırken, Kemaleddin ez-Zâbihî de hadis mütesaddiri olarak tayin edilmiştir.[212] ez-Zâbihî muhtemelen başka bir medresede hadis eğitimi alan öğrencilerin derslerine yardımcı oluyordu. Benzer şekilde Kadı İzzeddin Ahmed b. İbrahim el-Kinânî (ö. 876/1471), İbnü'l-Bâbâ Camii'nde hadis müderrisliği yapmıştır.[213] Fükkâhîn Camii'nde de hadis dersi veriliyordu ve burada Sıbt İbn Hacer (ö. 899/1493) hadis kârîi olarak görevliydi.[214]

Camiler dışında Kahire'de çok sayıda mescid bulunuyordu ve bunların bazılarında hadis dersleri yapılıyordu. Mesela Reşîd ve Kutuz adlı iki ayrı mescidde birer hadis müderrisliği kadrosu bulunuyordu. Muhammed b. Muhammed es-Sidrişî (d. 836/1432) bu iki mescidde hadis müderrisiydi.[215] Bundükâniyyîn Mescidi'nde ise Veliyyüddin el-Irâkî'nin talebelerinden olup Şerârîbî nisbesiyle tanınan Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Harîrî

209 Makrizî, *Hitat*, II, 328; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 326.
210 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 182.
211 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 217.
212 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 235.
213 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 206.
214 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 316.
215 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 59.

Sahîh-i Buhârî okutuyordu. Ondan sonra bu görevi Tahir isimli bir talebesi üstlenmiştir.[216]

Hankahlar, Ribatlar ve Zaviyeler

Sufi ve dervişlerin zikir ve sohbet için biraraya geldikleri, ikamet ettikleri ve muhtelif ilim dallarında dersler yaptıkları hususî mekanları ifade etmek üzere kullanılan hankah terimi Türkçe'de daha çok dergâh olarak adlandırılan kurumlara tekabül etmektedir. Selahaddin Eyyûbî tarafından 569'da (1173-1174) yaptırılan Saîdü's-süedâ Hankahı ile Kahire'deki ilk örneği[217] görülen hankahlarda sadece tasavvufî terbiye verilmekle kalmamış, aynı zamanda çeşitli alanlarda ilim tahsiline imkan verecek şartlar da hazırlanmıştır. Bu meyanda birçoğunun bünyesinde kütüphaneler kurulmuş, sadece mutasavvıflar değil, muhtelif ilim dallarından hocalar buralarda ders vermişlerdir.

Dokuzuncu yüzyıldaki hankahların hadis ilmi ve tarihi açısından da önemi büyüktür. Zira bu mekanlarda hadis dersleri de yapılmıştır ve dönemin başlıca muhaddislerinin bu derslerde görev aldıkları bilinmektedir. Süyûtî'nin ilk hadis hocası Ahmed b. Muhammed eş-Şümünnî, Habeş asıllı bir memlük emiri olan Cevher Lala'nın inşa ettirdiği ve aynı adla anılan hankahında şeyh olup aynı zamanda hadis dersi veriyordu.[218] Kansu Gavri tarafından inşa ettirilen Gavriyye Medresesi'ndeki hankahta ise Receb, Şaban ve Ramazan aylarında *Sahîhayn* kıraatıyla görevli bir şeyh için üç yüz dirhem maaş tahsis edilmişti.[219] Memlük döneminin son hankahlarından olan Korkmasiyye Hankahı'nda da aylık 150 dirhem ücret alan bir *Sahîh-i Buhârî* kârîi bulunuyordu.[220]

Hankahlar dokuzuncu asırda sadece buralarda yapılan hadis dersleri açısından değil, o dönemin başlıca muhaddisleri olarak bilinen bazı isimlerin bu kurumlarda üstlendikleri idarî görevler açısından da önemlidir. İbn Hacer el-Askalânî, II. Baybars adına 707/1307'de inşa edilen ve Kahire'deki en büyük hankahlardan olan Baybarsiyye'de vâkıf Baybars'ın şartı uyarınca imlâ meclisleri yapmakla kalmıyor, aynı zamanda buranın nazırı ve şeyhi olarak görev yapıyordu. Başka bir deyişle bu hankahın ilmî ve idarî açıdan bütün sorumluluğu ona aitti. Yine İbn Hacer, hadis ve fıkıh dersleri verdi-

216 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 103.
217 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 235.
218 Rızk, *Hankâvât*, II, 587.
219 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 203; Rızk, *Hankâvât*, II, 748.
220 Rızk, *Hankâvât*, II, 773.

ği Şeyhûniyye Hankahı'nda da meşihat görevini üstlenmişti.[221] Süyûtî de hem Baybarsiyye Hankahı'nda meşihat görevini üstlenmiş hem Şeyhûniyye Hankahı'nda hadis dersleri vermiştir.[222]

Benzer şekilde zaviyelerde de mümkün oldukça fıkıh ve hadis dersleri yapılmıştır. Mesela meşhur muhaddis Zeynüddin el-Irâkî'nin oğlu Veliyyüddin el-Irâkî, Burhaneddin el-Enbâsî'nin Kahire'deki zaviyesinde eğitim görmüştür.[223] Aşağıda, dokuzuncu asırda faaliyetlerine devam etmekte olan hankah, ribat ve zaviyelerden, içinde hadis dersleri yapılan bazıları hakkında daha fazla malumat verilecektir:

Saîdü's-süedâ Hankahı: Kahire'deki ilk hankah olan bu kurumda, dokuzuncu asırda bazı muhaddisler de ders yapmışlardır. Mesela Burhaneddin İbrahim b. Musa el-Kerekî (ö. 853/1449), 826/1423 yılında Cemaleddin el-Bedrânî'ye burada *Sahîh-i Buhârî*'yi okutmuştur.[224] Hankahın bevvâbı (giriş çıkışları kontrol eden görevli) olan ve İbnü'ş-Şeyh olarak tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Ali el-Mahbezî (ö. 856/1452) İbn Hacer'in talebelerindendi ve üç aylarda burada hadis okuturdu.[225] Sehâvî de iki döneme ayrılan imlâ derslerinin ilk döneminde bazı haftalar burada hadis imlâ etmiştir.[226] Buranın şeyhlerinden Şemseddin Muhammed b. Ali el-Belâlî (ö. 820/1417) gençliğinde hadis tahsil etmiş bir isimdi, aynı zamanda Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını ihtisar etmişti.[227] Baybarsiyye Hankahı'nın imamı ve hadis kârîi olup İbn Hacer'in en yakın on talebesi içinde yer alan Muhammed b. Ali İbn Kamer el-Hüseynî (ö. 876/1471), Saîdü's-süedâ Hankahı'nda hadis kıraatı yapmıştır.[228]

Baybarsiyye Hankahı: II. Baybars olarak bilinen el-Melikü'l-Muzaffer Rükneddin Baybars el-Çâşnigîr (ö. 709/1310) tarafından 706-709 yıllarında inşa ettirilen bu hankah, dört yüzden fazla sufiye hizmet verecek kapasitesiye sahip olup Kahire'nin en önemli kurumlarından biriydi. II. Baybars, hankahın yanında kendisi için bir türbe inşa ettirmiş ve burada hadis dersi vermek üzere 709/1310'da bir muhaddisi görevlendirmişti.[229] Aynı yıl II. Baybars tahttan indirilip öldürülünce hankah uzun süre kapalı kalmış, yirmi yıl sonra tekrar faaliyetlerine devam etmiştir. Kahire ve çevresinde kendisine tahsis edilen birçok gayrimenkul geliri bulunan hankah, mimarî açı-

221 Makrizî, *Hitat*, II, 416; Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 85; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 241.

222 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 69.

223 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 173.

224 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 274.

225 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 414.

226 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 13.

227 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 290.

228 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 176-177.

229 Makrizî, *Hitat*, II, 417.

dan çok sağlam yapılmıştı ve dokuzuncu asra gelindiğinde hâlâ ayakta olup,[230] bânîsinin isteğine uygun biçimde faaliyetlerini sürdürmekteydi.[231] *Hayâtü'l-hayevân* müellifi Kemaleddin Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Musa ed-Demîrî (ö. 808/1406),[232] çok büyük bir şahsî kütüphanesi bulunan ve eline geçen bütün parayı kitap satın almaya harcayan Nureddin Ali b. Seyfeddin el-Ebyârî (ö. 814/1412),[233] Veliyyüddin el-Irâkî, Celaleddin Abdurrahman b. Ahmed el-Mahallî İbnü'l-Vecîzî (ö. 852/1448),[234] İbn Hacer el-Askalânî,[235] Muhammed b. Muhammed İbn Hassân el-Mevsılî (ö. 855/1451),[236] Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474),[237] Muhammed b. Ali İbn Kamer el-Hüseynî (ö. 876/1471) ve Sıbt İbn Hacer dokuzuncu asırda burada hadis dersi veren müderrislerdendi.

Baybarsiyye Hankahı'nda hadis müderrisi olarak ismi zikredilenler içinde en meşhuru hiç şüphesiz İbn Hacer el-Askalânî'dir. İbn Hacer, 818/1415'te bu hankahın meşihat makamına atanmıştır.[238] Bu görevi sırasında, hankahın vâkıfı olan II. Baybars'ın şartı uyarınca 1 Safer 827'den (4 Ocak 1424) itibaren hadis imlâ meclisleri akdetmiş, ömrünün son yıllarına kadar bu derslerini sürdürmüştür.[239] İbn Hacer'in ders yapamadığı zamanlarda yerine talebesi Burhaneddin Ebu İshak İbrahim b. Hızır (ö. 852/1448) vekalet ederdi.[240] İbn Hızır'ın ölümünden sonra İbn Hacer'e burada Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Hassân el-Mevsılî vekalet etmiş, İbn Hacer'in vefatından sonra bu göreve asaleten atanmıştır.[241] İbn Hassân'dan sonra sırasıyla Kâsım b. Kutluboğa[242] ve Sıbt İbn Hacer[243] buranın hadis müderrisi olmuşlardır. Alaeddin Ali b. Muhammed el-Bulkînî (ö. 883/1478) ve Abdülhak b. Muhammed İbn Abdülhak es-Sinbâtî ise dokuzuncu asırda buranın

230 Hankah bugün de ayakta olup Kahire'de türünün günümüze ulaşan en eski örneği olarak bilinmektedir, bk. Doris Behrens Abouseif, "Baybars II Hankahı", *DİA*, V, 224.

231 Makrizî, *Hitat*, II, 416-417. Meşhur tarihçi İbn Haldun bu hankahta meşihat makamını üstlenenlerden biridir, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 332.

232 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 347; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 147.

233 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 38-39. Aynı yerde bildirildiğine göre Ebyârî'nin kitapları ölümünden sonra çeşitli yerlere dağılmış ve zayi olmuştur. Ayrıca bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 248-249.

234 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 242; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 56.

235 Makrizî, *Hitat*, II, 416; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 241.

236 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 152-153.

237 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 188.

238 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 69.

239 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 40; Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 85; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 119, 207-208, 221.

240 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 224-225; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 46.

241 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221, 225, 371-372.

242 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 373.

243 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 316.

son hadis müderrislerindendir.[244] Sehâvî'nin kardeşi Zeynüddin de burada hadis muîdi olarak görev yapıyordu.[245]

Baybarsiyye Hankahı'nda hadis müderrisliğinden başka bir görevle bulunanlar da hadis dersi vermişlerdir. Mesela Muhammed b. Ahmed el-Minşâvî (ö. 852/1448) burada sufi şeyhi olarak bulunuyor, ancak hadis dersleri de yapıyordu.[246] Yine bu hankahta ikamet eden sufilerden olan Ahmed b. Muhammed el-Hinnâvî (ö. 848/1444),[247] Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Üşbûlî (ö. 854/1450)[248] gibi isimler de burada veya başka mekanlarda hadis dersleri vermişlerdir. Süyûtî de 891-906 (1486/1501) arasında Baybarsiyye Hankahı'nda meşihat görevini üstlenmiştir.[249]

Arslan Hankahı: Arslan olarak bilinen Emir Bahaeddin ed-Devâdâr en-Nâsırî (ö. 717/1317) tarafından inşa ettirilen bir hankahtır. Hankahın ilk şeyhi olan Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Cafer eş-Şerif el-Hüseynî aynı zamanda bir muhaddis olup hadis rivayet etmiştir. Dokuzuncu yüzyılda ise hankahın başında Şemseddin Muhammed İbnü's-Sâhib bulunmaktadır.[250]

Siryakos Hankahı: el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından 723-725 (1323-1325) arasında adını aldığı bölgede inşa ettirilen bu hankah, bir cuma mescidi, bir hamam ve aşhaneyi de içeren, yüz kişinin ayrı ayrı hücrelerde ikamet edebileceği kadar büyük bir kurumdu. Sehâvî'nin hocalarından olup bir dönem kendisine Mısır Şâfiî kâdılkudâtlığı teklif edildiği halde reddeden Nureddin Ali b. Ahmed el-Bûşî (ö. 856/1452) burada ikamet ediyordu.[251] İnşası tamamlandıktan sonra, Sultan Muhammed b. Kalavun'un da hazır bulunduğu ilk hadis dersini kâdılkudât Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333) vermiştir. Bu derste İbn Cemâa'nın oğlu İzzeddin, tüsâî isnadlı yani sadece dokuz ravi ile Hz. Peygamber'e ulaşan yirmi hadisi babasına arz etmiş, Bedreddin İbn Cemâa da -sultan dahil- o mecliste hazır bulunan herkese umumî icazet vermiştir. İnşa edildiği yüzyılda gelirleriyle ve mensuplarına yapılan cömert harcamalarıyla Kahire'nin en çok rağbet gören hankahlarından olan bu kurum, dokuzuncu yüzyılda eski ihtişamını

244 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 37-38, V, 310.

245 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XI, 45.

246 Sehâvî burada kendisinden hadis dersi almıştır, bk. *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 246.

247 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 80-81.

248 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 341.

249 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 69. Süyûtî'nin bu hankahtaki yolsuzlukları engellemek için giriştiği bazı faaliyetler burada kalanların tepkisini çektiğinden, bu görevindeki son yılları sıkıntılı geçmiştir. Ayrıntılar için bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, IV, 5-6; Hammûde, *Celâlüddin es-Süyûtî*, s. 113.

250 Makrizî, *Hitat*, II, 423.

251 Bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 406.

kaybetmiş olmasına rağmen faaliyetlerine devam ediyordu.[252] Mesela 851 yılı Safer ayında (Nisan 1447) Sehâvî ile Sıbt İbn Hacer yanlarına birkaç arkadaşlarını da alarak Siryakos Hankahı'na gelmişler ve buradaki müsnidlerden hadis dinlemişlerdi.[253]

Şeyhûniyye Hankahı: Emir Seyfeddin Şeyhû en-Nâsırî (ö. 758/1357) tarafından 756/1355'te inşa ettirilen bir hankah/medresedir. Yanında bir hamam, dükkanlar ve yabancıların ikametine tahsis edilmiş meskenlerin bulunduğu bu yapıda aynı zamanda çeşitli ilimlerde dersler veriliyordu. Bunlar arasında dört mezhebe göre fıkıh ve kıraat-ı seba derslerinin yanısıra bir hadis müderrisliği, ayrıca *Sahîhayn* ve *eş-Şifâ* kıraatı için bir *meşyehatü'l-ismâ'* mansıbı bulunduğu bilinmektedir.[254] Buranın ilk hadis müderrisi Cemaleddin Abdullah b. ez-Zûlî idi. Zehebî'nin öğrencilerinden İmadüddin Ebubekir b. Ebi'l-Mecd es-Sa'dî de (ö. 804/1402) hankahın ilk hadis müderrislerindendi.[255] Dokuzuncu asırda burada birçok muhaddis hadis dersi vermiştir. Şemseddin Muhammed b. Ali el-Medenî (ö. 819/1416),[256] İbn Hacer el-Askalânî,[257] "Hidâye kârîi" olarak tanınan ve saray derslerinde kıraat yapan Siraceddin Ömer b. Ali (ö. 829/1426),[258] Şemseddin Muhammed b. İbrahim eş-Şettanûfî (ö. 832/1429)[259] ve onun oğlu Şihabeddin Ahmed b. Muhammed eş-Şettanûfî (ö. 855/1450) ile torunu Bedreddin Muhammed,[260] daha sonra sırasıyla Şerefüddin el-Münâvî'nin oğlu Zeynelabidin, Fahreddin Osman b. Abdullah el-Maksî (ö. 877/1472) ve Celaleddin es-Süyûtî bu göreve getirilmişlerdir.[261] Ay-

252 Makrizî, *Hitat*, II, 422.

253 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 174.

254 Makrizî, *Hitat*, II, 421; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 411; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 242. Makrizî bu medresede ilk olarak görev yapan fıkıh müderrisleri hakkında bilgi verdiği halde hadis müderrislerinin ismini vermemektedir. Buradaki *Sahîhayn* ve *eş-Şifâ* derslerinin dokuzuncu asrın ortalarında hâlâ devam ettiğini gösteren bir ifade için bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 411.

255 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 32; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 243.

256 İbn Hacer, bu şahsın hadis ilmindeki behresinin az olduğunu, Şeyhûniyye'deki hadis müderrisliği görevinin uzun sürmediğini zikretmektedir, bk. *İnbâü'l-gumr*, VII, 244-245, ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 220.

257 İbn Hacer burada, Şemseddin el-Medenî'den sonra Şevval 808/Mart 1406'dan itibaren görev yapmıştır, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 296. Ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.

258 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 231. Hidâye Kârîi Sirâceddin, vezir Yelboğa es-Sâlimî'nin atâ ve vazife vaad etmesi üzerine Şâfiî mezhebinden ayrılıp Hanefiliğe geçen isimlerdendir. Bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, III, 170.

259 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 365; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 123. Şemseddin eş-Şettanûfî burada önce hadis mütesaddiri olarak görev yapmıştır, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 187; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 256.

260 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 67-68, VII, 42.

261 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 132. Süyûtî buraya atanınca yaptığı ilk derste İbn Abbas'ın "ihfazıllâhe yahfazke" sözünü işlemiştir; bk. *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 315.

rıca Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman et-Tefehnî el-Hanefî (ö. 849),[262] Şemseddin Muhammed b. İbrahim el-Beyânî'den semâ yoluyla hadis rivayet edenlerin sonuncusu olduğu için çok rağbet gören Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed ez-Zerkeşî,[263] Zeynüddin Ebu Nuaym Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî (ö. 852/1448) ve onun oğlu burada hadis müderrisi olarak görev almışlardır.[264] Moğultay b. Kılıç'ın talebelerinden olup İbn Hacer'in oğlu Bedreddin Muhammed ve arkadaşlarına icazet veren Şerefüddin Hüseyin b. Ali el-Bûsirî de (ö. 838/1435) vaktiyle burada kalan hadis talebelerindendi.[265]

Kahire'de hankahlar dışında hadis eğitimi faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir diğer tasavvufî kurum ribatlardır. Aşağı yukarı hankahlarla aynı fonksiyonu yerine getiren bu kurumlarda da dokuzuncu yüzyıl boyunca diğer faaliyetlerin yanısıra hadis dersleri yapılmıştır.

İbn Süleyman Ribatı: Ahmed b. Süleyman b. Ahmed er-Rifâî'ye (ö. 691/1292) nisbetle bilinen bu ribatta hadis dersleri de verilmiştir.[266]

Alâî Ribatı: Gençlik yıllarında kendisi de hadis meclislerinde bulunan Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. İshak (ö. 731/1330) tarafından inşa ettirilen bu ribatta dokuzuncu asırda hâlâ ders yapılıyordu. O dönemde geceleri emniyetsiz olduğu için kimsenin kalmadığı ribatta haftada bir gün toplanan on kişi, fıkıh, hadis ve kıraat dersleri yapıyorlardı.[267]

İbn Ebi'l-Mansûr Ribatı: Şeyh Safiyyüddin Hüseyin b. Ali İbn Ebi'l-Mansûr el-Malikî'ye nisbetle bilinen bu ribatta şeyh tarafından hadis ve fıkıh dersleri verilmiştir.[268]

Hankahlara benzer bir fonksiyon icra etmekle birlikte onlara nisbetle daha küçük kurumlar olan zaviyelerde de hadis derslerinin yapıldığı bilinmektedir. Dokuzuncu asırda Kahire'deki birkaç zaviye bu açıdan önemlidir.

Halâvî Zaviyesi: Şeyh Mübarek el-Hindî el-Halâvî tarafından 688/1289'da inşa ettirilen bu zaviyede uzun yıllar boyunca hadis dersleri yapılmıştır. Bu yapı, özellikle hadis meclislerinin çokça akdedildiği bir yer olması itibarıyla zaviyeden çok bir darülhadise benziyordu. Dokuzuncu asırda hâlâ Kahire'nin meşhur zaviyelerinden birisi olarak faaliyetlerini sürdürmekteydi. Makrizî ve İbn Hacer, yukarıda adı geçen şeyhin torunu Cemaleddin Abdullah b. Ömer b. Ali b. Mübarek el-Halâvî'den 807 (veya 808) yılına

262 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 243-244; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 293.

263 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 227; a.mlf.., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 54

264 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 136, 239; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 227, V, 137.

265 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 362.

266 Makrizî, *Hitat*, II, 428.

267 Makrizî, *Hitat*, II, 430.

268 Makrizî, *Hitat*, II, 428.

kadar bu zaviyede hadis dersi almışlardır. İbn Hacer bu zatın çok iyi bir hadis hocası olduğunu söylemektedir.[269]

Nasr Zaviyesi: Şeyh Nasr b. Süleyman el-Menbicî (ö. 719/1319) tarafından inşa ettirilen bu zaviye, dönemin ileri gelenlerinin sık sık uğradıkları bir yerdi. Özellikle I. Baybars'ın tahta geçtiği dönemde çok büyük önem kazanan zaviyede, Şeyh Nasr b. Süleyman hadis ve fıkıh dersleri yapardı. Şeyh Nasr'ın, Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşlerine düşkün olduğu için İbn Teymiyye tarafından sürekli eleştirildiği ve aralarında ihtilaf olduğu zikredilmektedir.[270]

Kütüphaneler

Memlükler'in son asrında Kahire'de birçok kütüphane vardı. Bunlardan bazıları sayıları on binlerle ifade edilen miktarlarda kitaba sahipti. Aşağıda örnekleri görüleceği üzere bu kütüphanelerin önemli bir kısmı, sadece kitapların muhafaza edildiği binalar olmaktan çok muhtelif derslerin yapıldığı mekanlardı ve buralarda yapılan dersler arasında hadis meclislerinin hatırı sayılır bir yeri vardı.

Kütüphanelerin hacimleri ve muhtevaları kurucularının ilgi ve amaçlarına göre değişiklik arz ediyordu. Aşağıda zikredileceği üzere Mahmûdiyye Kütüphanesi gibi her ilim dalından birçok kitabın bulunduğu, yahut Kalavun tarafından inşa edilen ve yaklaşık yüzbin cilt kitabı içerdiği bildirilen Mansûriyye Hastanesi kütüphanesi gibi büyük örneklerin yanısıra, belirli ilim dallarına tahsis edilmiş az sayıda kitaptan oluşan küçük kütüphaneler de söz konusuydu.

Umumî Kütüphaneler

Dokuzuncu asırda Kahire'deki kütüphaneleri umumî ve hususî kütüphaneler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Umuma açık kütüphaneler sultanlar ve emirler tarafından inşa ettirilen medrese, cami ve mescidlerin kütüphaneleri, ağırlıklı olarak tıp eğitiminde kullanılan eserleri içeren hastane kütüphaneleri, hankah ve zaviyelerde bulunan tasavvuf ağırlıklı kütüphaneler ve bazı türbelerde bulunan kütüphanelerden ibaretti. Vakıf statüsünü haiz olan bu kütüphanelerin okuyuculara hizmeti, çoğu zaman kendi bina-

269 Makrizî, *Hitat*, II, 432; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 239-241.
270 Makrizî, *Hitat*, II, 432.

larıyla sınırlıydı. Buralardan dışarıya kitap çıkarılmasına izin verilmesi, örneklerine rastlanmasına rağmen yaygın değildi ve sıkı şartlara bağlanırdı.

Memlükler döneminin başlıca umumî kütüphaneleri medreselerin bünyesinde bulunuyordu. Bunların önemi, çoğunun büyük vakıf gelirleriyle desteklenmiş olması sebebiyle varlıklarını uzun süre koruyabilmelerinden ve herkesin kullanımına açık olmalarından kaynaklanıyordu. Birçok Memlük sultanı ve ümerası medreseler inşa ettirmişlerdi ve bunların ekserisinin kendisine mahsus kütüphaneleri bulunuyordu. I. Baybars'ın 662'de (1263) kurduğu Eski Zahiriyye Medresesi kütüphanesi,[271] Kalavun'un 683'te (1284) kurduğu Mansûriyye Medresesi kütüphanesi, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 703'te (1303) kurduğu Nâsıriyye Medresesi kütüphanesi,[272] el-Melikü'l-Eşref II. Şaban'ın kurduğu Eşrefiyye Medresesi kütüphanesi,[273] Burcî Memlükler'in ilk sultanı Zahir Berkûk'un 786'da (1384) kurduğu Yeni Zahiriyye Medresesi kütüphanesi dokuzuncu asırdan önce inşa edilmiş çok bilinen medrese kütüphaneleridir ve bunların birçoğu dokuzuncu asırda da kütüphane ve ders mekanı olarak kullanılmıştır.

Memlükler'in son asrında kütüphane inşa ettiren sultanlar arasında ise dört isim dikkat çeker. Bunlar el-Melikü'l-Müeyyed, Barsbay, Kayıtbay ve Kansu Gavri'dir. el-Melikü'l-Müeyyed'in Kal'atü'l-Cebel'deki kütüphanesi 819/1416 yılında onun tarafından inşa ettirilen Müeyyediyye külliyesindeki kütüphaneye nakledilmiş, buraya beşyüz cilt kitap bağışlayan sır katibi Nâsıruddin Muhammed İbnü'l-Bârizî (ö. 823/1420) kütüphanenin ilk hâzin-i kütübü olmuştur. el-Melikü'l-Müeyyed'in isteği üzerine burada sonraki yıllarda adı geçen İbnü'l-Bârizî'nin soyundan gelenlerin görev yaptığı zikredilmektedir.[274] Ancak aynı kütüphanenin 853/1449 yılındaki hâzin-i kütübü Şemseddin el-Kumünnî[275] olduğuna göre bu görev İbnü'l-Bârizî ailesinde uzun süre kalmamış demektir.

Barsbay'ın 826'da (1423) kurduğu Eşrefiyye Barsbay (Yeni Eşrefiyye) Medresesi kütüphanesinde her ilimden birçok kitap bulunuyordu. Bu kütüphanenin dokuzuncu asırdaki bazı hâzin-i kütübleri sırasıyla Şemseddin İbnü'l-Cenedî, Alaeddin Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 856/1452) ve onun oğlu İbn Tolun Camii hadis müderrisi Cemaleddin İbrahim'dir.[276]

271 Makrizî, *Hitat*, II, 379.

272 Makrizî, *Hitat*, II, 382.

273 Eşrefiyye Medresesi kütüphanesinde bulunan kitaplar ve diğer birçok değerli eşya Cemaleddin el-Üstâdâr tarafından yaptırılan Üstâdâriyye (Cemâliyye) Medresesi'ne götürülmüştür, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 25.

274 Makrizî, *Hitat*, II, 329-330; ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, X, 509; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 361; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 188.

275 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 296.

276 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 405-406; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 77. Medrese hakkında ayrıca bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 42.

Yaklaşık otuz yıl hüküm süren ve Burcî Memlükler'in en büyük sultanı kabul edilen[277] Kayıtbay da birçok imar faaliyetinde bulunmuş, bu meyanda Kahire'nin çeşitli yerlerinde medreselerle birlikte büyük kütüphaneler yaptırmış, yahut önceden var olan kütüphaneleri tamir ettirmiştir.[278] Onun ve daha sonra Kansu Gavri'nin kurdurduğu kütüphanelerde yer alan bazı eserler günümüze ulaşmıştır.[279]

Sultanların yanısıra kadılar, emirler ve tüccarlar da medreselere bağlı kütüphaneler inşa ettirmişlerdir. Kadı Abdürrahim b. Ali el-Beysânî (ö. 596/1199) tarafından 580/1184'te inşa ettirilen ve Zeynüddin el-Irâkî'nin imlâ derslerini yaptığı yerlerden biri olan Fâzıliyye Medresesi'nin kütüphanesi, dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde içinde neredeyse hiç kitap kalmamasına rağmen zikredilmesi gereken önemli bir örnektir. Burası, içerdiği 124.000 cilt kitapla döneminin belki de en büyük kütüphanesiydi. Ne var ki Kadı Beysânî'nin uzun yıllar boyunca biriktirdiği, uğruna sayısız mücellit ve müstensih çalıştırdığı bu kitapların büyük bir kısmı 694/1295'te meydana gelen kıtlık ve aşırı fiyat artışı döneminde medresedeki talebeler tarafından ekmek alabilmek maksadıyla birer birer satılmış, kalan kitaplar da medresedeki hocalar tarafından ödünç alınmak suretiyle kütüphaneden çıkarılmış ve bir daha geri getirilmemiştir.[280] Aşağıda zikredileceği üzere, bu büyük kütüphaneden intikal eden eserler dokuzuncu yüzyılda başka kütüphanelerin parçası olmuştur.

Emir Seyfeddin Mengütimur'un 698'de (1298) inşa ettirdiği Mengütimuriyye Medresesi'nde[281] ve Emir Alaeddin Taybars el-Hâzindârî'nin 709'da (1309) inşa ettirdiği Taybersiyye Medresesi'nde[282] birer kütüphane bulunuyordu. Mengütimuriyye Kütüphanesi dokuzuncu asırda hâlâ faaldi.[283] Aynı dönemde varlığını sürdüren bir medrese kütüphanesi de Emir Seyfeddin Âl-i Melik el-Cevgandâr tarafından 719/1319'da inşa ettirilen Melikiyye Medresesi kütüphanesiydi.[284] Emir Sâbıkuddin Miskal el-Enûkî tarafından inşa ettirilen Sâbıkiyye Medresesi ile 768/1367'de Emir Seyfeddin Olcay tarafından inşa ettirilen Olcay Medresesi'nin de birer kütüphanesi vardı.[285] Yedinci asırda Sahib Bahaeddin tarafından inşa ettirilen Sahib Bahâiyye Medresesi'nin büyük bir kütüphanesi olmasına rağmen, dokuzuncu asrın ba-

277 Bk. Yiğit, "Kayıtbay", *DİA*, XXV, 80.
278 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 208.
279 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 93.
280 Makrizî, *Hitat*, II, 366-367.
281 Makrizî, *Hitat*, II, 387.
282 Makrizî, *Hitat*, II, 383.
283 Makrizî, *Hitat*, II, 387.
284 Makrizî, *Hitat*, II, 392; ayrıca bk. Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 20.
285 Makrizî, *Hitat*, II, 393, 399.

şında buranın son müderrisi olarak görev yapan Şemseddin İbnü's-Sâhib (ö. 813/1410) zamanında kitaplar medreseden onun evine taşınmış, vefatıyla da kütüphane dağıtılmıştı.[286]

Memlük idarecileri tarafından dokuzuncu asırda inşa ettirilen kütüphanelerin en önemlisi Mahmûdiyye Kütüphanesi'ydi. Memlük emiri Cemaleddin Mahmud b. Ali el-Üstâdâr[287] tarafından 797'de (1395) kurulan Mahmûdiyye Kütüphanesi, bütün bir dokuzuncu asır boyunca önemini korumuştur. Burhaneddin İbn Cemâa'ya (ö. 790/1387) ait zengin bir kütüphanenin, Mahmud el-Üstâdâr tarafından onun varislerinden satın alınması suretiyle ana gövdesi oluşturulan bu kütüphane dokuzuncu asırda birçok alimin yetişmesinde ve eser telif etmesinde önemli katkılar sağlamıştır.[288] Mahmud el-Üstâdâr'ın vakfiyesine göre buradan dışarıya kitap çıkarılması yasak olmasına rağmen, dokuzuncu asrın ilk çeyreğinde kütüphanede hafız-ı kütüb olan Siraceddin Ömer[289] ve Fahreddin Osman et-Tâğî'nin (ö. 828/1427) görev yaptıkları dönemlerde birçok eser kaybolmuş, hatta Fahreddin Osman bu konudaki ihmali sebebiyle sultanın huzurunda sopa cezasına maruz kaldığı gibi, bütün malvarlığı kütüphanedeki eksikleri tamamlamak üzere satılmıştır.[290] Bu durum üzerine kütüphaneyi yeniden düzene sokması ve eksiklerini tamamlaması için İbn Hacer buraya hafız-ı kütüb tayin edilmiş ve uzun yıllar bu görevini sürdürmüştür. İbn Hacer, Mahmûdiyye Kütüphanesi'nde yer alan kitapların isim ve muhtevalarına göre fihristlerini hazırlamış ve eserlerini telif ederken sürekli güncellediği bu fihristlerden yararlanmıştır. O aynı zamanda kitaplarda gördüğü yanlışları da düzeltmiş ve bu düzeltmeleri kendisinin yaptığına dair bilgi notları eklemiştir.[291]

İbn Hacer'in Mahmûdiyye Kütüphanesi için hazırladığı fihristler daha sonra Süyûtî gibi alimler tarafından kullanılmış ve onun zaten var olan telif kabiliyetini ve süratini iyice artırmıştır. Süyûtî İbn Hacer tarafından hazırlanan fihristi gördüğünü[292] ve Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden çok istifade

286 Makrizî, *Hitat*, II, 371.

287 Üstâdâr: Memlükler'de sultan sarayındaki işlerin tedviriyle görevli kişi, bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 114.

288 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 76. Ayrıca bk. Süyûtî, *Bezlü'l-mechûd*, s. 134.

289 Sehâvî'nin Sirâceddin Ömer adıyla andığı bu şahsın kimliği teyit edilememiştir. Ancak yine Sehâvî'nin bildirdiğine göre Mahmûdiyye Kütüphanesi sorumlusu Fahreddin Osman et-Tâğî, Sirâceddin Ömer el-Bulkînî'nin oğlu Celaleddin Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî'nin hocası olduğundan, Fahreddin ile Sirâceddin el-Bulkînî'nin tanıştıklarında şüphe yoktur, bk. *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 143-144. "Hidâye Kârîi" lakabıyla tanınan ve 829/1426'da vefat eden bir başka Sirâceddin Ömer için (b. Ali b. Faris) bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 115.

290 İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, VIII, 4-5, 85; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 143-144.

291 Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, I, 302.

292 Süyûtî, *el-Kâvî*, II, 950.

ettiğini kendisi de söylemektedir. Onun buradan dışarıya kitap çıkardığı da anlaşılmaktadır, zira 867/1465'te kaleme aldığı bir risalede bu kütüphaneden dışarıya kitap çıkarılmasının meşru olduğunu savunmaktadır.[293] Risalede verdiği örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Süyûtî bu kütüphaneden dışarıya kitap çıkarma konusunda yalnız değildir. Alemüddin Salih b. Ömer el-Bulkînî ve Şerefüddin Yahya b. Muhammed el-Münâvî gibi kâdılkudâtlık yapmış hocalarının Mahmûdiyye'den evlerine kitap götürdüklerini söyleyen Süyûtî, ilim ehlinden olanların ihtiyaç duymaları halinde kütüphanelerden kitap ödünç almalarının caiz olduğu kanaatindedir.[294] Ona göre bu konuda aranması gereken iki şart, ödünç istenen kitabın başka bir yerde bulunamamış olması ve ödünç alma süresinin makul sınırları aşmamasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Ebü'l-Fazl Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne de (ö. 890/1485) Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden kitap ödünç aldığı halde geri vermemiştir.[295]

Mahmûdiyye Kütüphanesi aynı zamanda hadis derslerinin yapıldığı önemli bir yerdi. Yüzyılın ilk yarısında buranın en büyük hadis hocası İbn Hacer'di. Ondan sonra bu görev, Şihabeddin İbnü'l-Attâr'a verilmiştir.[296] Yüzyılın sonlarına doğru, kütüphane hâlâ önemini korumasına rağmen hadis hocalığı kadrosu Muhyiddin Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih gibi ehliyetsiz isimlerin eline geçmiştir.[297] Yine yüzyılın sonlarında, kendisi de bir kitap tutkunu ve büyük bir kütüphane sahibi olan Ebü'l-Fazl Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne (ö. 890/1485) Mahmûdiyye'nin hâzin-i kütübü olabilmek için çok uğraşlar vermesine rağmen bir türlü istediğini alamamıştır.[298] Belki de bu konuda onun önündeki engel, daha önce bu kütüphaneden aldığı kitapları geri getirmemek suretiyle oluşturduğu kötü şöhretiydi.[299]

Cemaleddin Yusuf el-Üstâdâr'ın 810-811'de (1407) kurdurduğu Üstâdâriyye (Cemâliyye) Medresesi kütüphanesi de bütün Memlük dönemi kütüphaneleri içinde çok meşhur olan örneklerdendir. Bu kütüphane-

293 *Bezlü'l-mechûd fi Hizâneti Mahmûd* adlı bu risale yayımlanmıştır: nşr. Fuad Seyyid, *MMMA*, IV/1 (1958), s. 125-136. Hacmi çok küçük olmasına rağmen bu risale, Memlükler döneminde kütüphanelerden dışarıya ödünç kitap verilmesi hakkında, kütüphane vakfiyeleri haricinde yazılnuş ve günümüze ulaşmış çok az sayıdaki eserden biri olması itibarıyla büyük önemi haizdir. Kütüphaneden dışarıya ödünç kitap verilmesi hususunda ayrıca bk. İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi*, s. 229-231, 235; Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 88.

294 Süyûtî, *Bezlü'l-mechûd*, s. 134-135.

295 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 301.

296 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 222.

297 Dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, bu kütüphanedeki hadis hocalığı kadrosunu elinde bulunduran Selâhaddin el-Mekînî, görevini para karşılığında Muhyiddin Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih'e devretmiştir. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.

298 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 300.

299 İbnü'ş-Şihne'nin bu konudaki sabıkasının hayli kabarık olduğu görülmektedir, zira Sehâvî'nin bazı kitaplarına da el koymuştur. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 301.

deki kitapların büyük çoğunluğu Sultan Nâsır Ferec tarafından müsadere edilip Kal'atü'l-Cebel'e götürülmüştü.[300] Aynı dönemde varlığı bilinen bir başka medrese kütüphanesi, Emir Yahya el-Üstâdâr ez-Zeynî tarafından 851/1447'de inşa ettirilen ve İbn Hacer'in de ders verdiği Zeyniyye Medresesi kütüphanesiydi.[301]

Dokuzuncu asırda umuma açık kütüphanelerin bir kısmı camilerin bünyesinde yer alıyordu. Bu dönemde çok sayıda cami kütüphanesi vardı. Bunlardan İbn Tolun Camii, Ezher Camii, Hâkim Camii (el-Camiu'l-Enver)[302] gibi örnekler önceki yüzyıllarda tesis edilmiş ve halen varlığını devam ettiren kütüphanelerdi. Dokuzuncu yüzyılda yapılan cami kütüphaneleri içindeyse Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in Züveyle kapısı yakınında yaptırdığı, ileri gelen devlet adamlarının da bağışlarıyla zenginleştirdikleri kütüphane, Kayıtbay dönemi ümerasından Emir Timraz'ın 876/1471'de yaptırdığı cami kütüphanesi gibi önemli örnekler vardı.[303]

Hankah, zaviye ve ribatlardaki kütüphaneler de medrese ve cami kütüphaneleri gibi umumun istifadesine açıktı. Kahire'de türünün ilk örneği olan Saidü's-süedâ Hankahı'nın kütüphanesi dokuzuncu yüzyılda hâlâ ayaktaydı.[304] Yine birçok kıymetli kitabın bulunduğu Burhaneddin İbrahim b. Musa el-Ebnâsî'nin Kahire'deki zaviyesi bunlardan biriydi.[305] Aynı zamanda bir hadis ravisi olan Vezir Taceddin Muhammed b. Fahreddin İbn Hinnâ (ö. 707/1308) tarafından inşa ettirilen Ribâtü'l-âsâr'ın kütüphanesi de dokuzuncu asırda faaliyetteydi.[306]

Umumî kütüphanelerin bir başka örneği ise türbe-kütüphanelerdir. Bazı sultan, emir ve alimlerin kendileri adına yaptırdıkları türbelere vakfedilen kitaplardan oluşan bu türbe-kütüphanelerde, içinde medfun olan şahsın ilgisine göre değişen tür ve sayıda kitaplar bulunurdu. el-Melikü'l-Mansûr Kalavun'un hadis ve tefsir dersleri yapılması ve zikir meclisleri akdedilmesi maksadıyla inşa ettirdiği türbesine vakfettiği eserlerden oluşan kütüphane, vefatından sonra başkaları tarafından zenginleştirilmişti.[307] Onun oğlu Nâsır Muhammed'in ve ayrıca Kansu Gavri'nin türbeleri de kütüphane ihtiva ediyordu. Dokuzuncu asır ümerasından Yaşbek ed-Devâdâr (ö. 885/1486)

300 Makrizî, *Hitat*, II, 402.

301 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 182.

302 Hâkim Camii'nin kütüphanesi, 702/1303'te meydana gelen büyük depremde caminin yıkılmasından sonra gerçekleştirilen tamirat sırasında eklenmiştir. Bk. Makrizî, *Hitat*, II, 278.

303 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 86-87.

304 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 179.

305 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 172-173.

306 Makrizî, *Hitat*, II, 429.

307 Makrizî, *Hitat*, II, 380.

bir kitap meraklısıydı ve topladığı eserleri kendi türbesine koydurmuştu. Tarihçi İbn Tağriberdî ve tabib İbn Ebî Usaybi'a da eserlerini kendi türbelerindeki kütüphanelerine vakfetmişlerdir.[308]

Dokuzuncu yüzyıldaki kurumsal kütüphanelerden bazıları bir nevi ihtisas kütüphanesi sayılabilecek türdendi. Bunların arasında tıp eğitimiyle ilgili eserleri bulunduran hastane kütüphaneleri ve tasavvuf eserlerini ihtiva eden hankah, ribat ve zaviye kütüphaneleri başı çekiyordu. Mansûriyye külliyesi içinde yer alan el-Bimaristanü'l-Mansûrî'nin kütüphanesinde yaklaşık yüz bin cilt kitap olduğu zikredilmektedir.[309] Bu kütüphanede tıp eserlerinin özellikle toplandığı, ancak diğer ilimlere ait eserlerin de bulunduğu bilinmektedir. Yine bir ihtisas kütüphanesi sayılabilecek olan Ahmed b. Berekût eş-Şihâbî'ye ait kütüphanede ağırlıklı olarak şiir kitapları bulunuyordu.[310]

Hususî Kütüphaneler

Hususî kütüphaneler dokuzuncu asırda Kahire'de umumî kütüphaneler kadar yaygındı. Bunların bir kısmı sultan ve emirlere bir kısmı ulemaya aitti. Sultan ve emirlere ait hususî kütüphaneler içinde el-Melikü'l-Müeyyed, el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Tatar (ö. 824/1421),[311] el-Melikü'l-Eşref İnal (ö. 865/1461) ve Kansu Gavri (ö. 922/1516) gibi sultanlar ile dokuzuncu asrın başında görevlerinden azledilince zor duruma düşüp kitaplarını satmak zorunda kalan Üstâdâr Yelboğa es-Sâlimî (ö. 811/1408), Tağribermiş el-Celalî (ö. 852/1433), Emir Yaşbek ed-Devâdâr (ö. 885/1490) ve Emir-i Ahur el-Cemmâl (ö. 887/1492) gibi ileri gelen idarecilerin şahsî kütüphaneleri sayılabilir.[312]

Bazı emirler kendi kütüphanelerini ulemanın kütüphaneleriyle zenginleştirmek için önlerine çıkacak fırsatları takip ediyorlardı. Mesela Tağribermiş el-Celalî büyük bir kitap tutkunu olup aynı zamanda İbn Hacer'in talebesiydi. O, bütün malvarlığını harcamak hatta borca girmek pahasına İbn Hacer'in kütüphanesini satın almak istiyordu ve bu sebeple hocasından sonra vefat etmeyi arzu ediyordu. Bu niyetini "İbn Hacer ölünce benim borcum çoğalacak" cümlesiyle dile getirdiği zikredilmektedir. Ancak dileğini gerçekleştirmeye ömrü yetmemiş ve İbn Hacer'den birkaç ay önce, 3 Ramazan 852'de (31 Ekim 1448) vefat etmiştir.[313]

308 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 107-109.
309 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 102-103.
310 Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 77.
311 Seyfeddin Tatar'ın kütüphanesinde çok sayıda Türkçe kitap bulunuyordu. Bunlar arasında Aynî'ye yaptırdığı Kudûrî tercümesi de yer alıyordu, bk. Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 157.
312 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 128-130; Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 74-75.
313 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 237-238.

Umumî kütüphanelerin en büyüklerinden olan Fâzıliyye Medresesi kütüphanesinden intikal eden eserlerin bulunduğu bir şahsî kütüphane, dokuzuncu yüzyılın başındaki önde gelen birkaç alimden biri olan Siraceddin İbnü'l-Mülakkın'a (ö. 804/1401) aittir. Onun kütüphanesi Sehâvî'nin İbn Hacer'den aktardığına göre "sayılamayacak kadar çok" kitap içeriyordu.[314] Babası öldükten sonra annesinin evlendiği İsa el-Mağribî'den kendisine büyük bir servet kalan İbnü'l-Mülakkın bu parayı kitap satın almak için kullanmıştır.[315] Onun kütüphanesinin bir kısmı, Fâzıliyye ve benzeri medrese ve vakıflara ait kütüphanelerden elde edilmiş kitaplardan oluşuyordu. Ne var ki, kendisi de muhtelif ilim dallarına ait birçok kitap telif etmiş olan İbnü'l-Mülakkın'ın kütüphanesi ömrünün son yıllarında yanmış, bu kütüphaneyle birlikte ona ait birçok eserin müsveddesi yok olmuştur.[316]

Zeynüddin el-Irakî'nin kütüphanesi de döneminde Kahire'nin en büyük şahsî kütüphanelerinden birisiydi. Sehâvî'nin İbn Hacer'den aktardığına göre, onun kütüphanesi büyüklük bakımından İbnü'l-Mülakkın ve Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin kütüphanesiyle rekabet edebilecek durumdadır.[317]

Büyük bir kitap tutkunu olan meşhur kamus müellifi Mecdüddin el-Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1414) kütüphanesi de dokuzuncu asır alimleri tarafından çok beğenilen şahsî kütüphanelerden biriydi. İbn Hacer, Firûzâbâdî'nin çok kıymetli kitaplar içeren bir kütüphane oluşturduğunu, ancak onun şehir dışına yaptığı yolculuklarda bu kitapların önemli bir kısmını incelemek üzere yanında götürdüğü için kısa zamanda kütüphanedeki eserleri zayi ettiğini söylemektedir.[318]

İbn Hacer'in kütüphanesi de çok sayıda kitap içeriyordu. O vefatından hemen önce, uzun süre hâzin-i kütüb ve hadis hocası olarak görev yaptığı Mahmûdiyye Kütüphanesi'ne kitaplarını bağışlamış, böylece hem buranın zenginliğine zenginlik katmış hem kendi kitaplarını koruma altına almıştır.[319] İbn Hacer'in kendi kütüphanesinin bir kısmı da böyle bir koruma isteğinin ürünüydü. Zira Hicaz'da bulunan hadis hafızı Halil b. Muhammed el-Akfehsî (ö. 820/1417), İran ve Hind tarafına yapacağı uzun süreli bir yolculuğa çıkmadan önce, ölümü halinde kitaplarının zayi olacağından endişe

314 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 105.

315 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 100.

316 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 42, 45; Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 202; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-âmi'*, VI, 105; ayrıca bk. Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, 150.

317 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 176.

318 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 161. Firûzâbâdî hakkında ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, X, 296-297.

319 İbn Hacer'den sonra bu kütüphanedeki hadis dersleri Şihabeddin İbnü'l-Attâr tarafından sürdürülmüştür, bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221.

ettiği için kütüphanesinin İbn Hacer'e verilmesini vasiyet etmişti. Akfehsî 811'de çıktığı bu yolculuktan sonra bir daha geri dönmediği için vasiyeti gereği kitapları İbn Hacer'e gönderilmiştir. İbn Hacer'in bu kütüphaneden çok istifade ettiği zikredilmektedir.[320] Benzer bir endişe taşıyan Mısır Hanbelî kâdılkudâtı Alaeddin İbnü'l-Muğlî de (ö. 828/1425) vefatı sırasında kitaplarının önemli bir kısmını el-Melikü'l-Eşref Barsbay tarafından yaptırılan medreseye bağışlamıştır.[321]

Ulemaya ait şahsî kütüphaneler içinde hadis tarihi açısından önemli bir örnek, *Sahîh-i Buhârî* şârihi Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) tarafından Ezher Camii yakınlarında kurulan Ayniyye Medresesi'nin kütüphanesidir. Ömrünün son yıllarında bütün görevlerinden alındığında geçim sıkıntısına düştüğü için kitaplarını satmak zorunda kalan Aynî, ikbal yıllarında sahip olduğu eserleri kendi adıyla anılan bu medresede tutuyordu.[322]

Dokuzuncu yüzyılda yukarıda zikredilenler dışında ulemaya ait birçok kütüphane bulunuyordu. Mesela Hanefî İbnü'l-Adîm ailesinin çocuklarının hususî hocası ve Şeyhûniyye Hankahı şeyhi olup "Hidaye kârîi" lakabıyla tanınan Siraceddin Ömer b. Ali el-Hanefî vefatıyla geride büyük bir kütüphane bırakmıştı.[323] Yine bu dönemin en büyük musikişinaslarından olan vaiz Şihabeddin Ahmed b. Muhammed el-Kardâh (ö. 841/1438) bin ciltlik bir kütüphaneye sahipti.[324] Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kilâbî, kendi el yazısıyla istinsah ettiği çok sayıda hadis kitabını da içeren kütüphanesinin büyük kısmını Asyûtî Camii'nde başlayıp etrafa yayılan bir yangında kaybetmişti.[325] Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hudayrî (ö. 860/1455), Ahmed b. Şihabeddin el-Kinânî (ö. 862/1457), Sargatmışiyye Medresesi'nin imamı olup vefat ettiği zaman evinde dört bin ciltten fazla kitap bulunan Mecdüddin Ebü's-Saâdât Muhammed el-Kütübî (ö. 864/1461),[326] bin cilt kitabı bulunduğu bildirilen Alemüddin Salih b. Ömer el-Bulkînî (ö. 868/1464),[327] Ahmed b. Muhammed b. Berekût eş-Şihâbî (ö. 881/1476), vefatıyla geride üç bin ciltlik bir kütüphane bırakan Yahya b. Muhammed İbn Hiccî (ö. 888/1454), Halep'ten Kahire'ye geldiği yıl (856/1452) burada İbn Hacer'in eserlerini istinsah ettiren ve birçok kitap satın alan Muhibbüddin

320 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 271.

321 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 290.

322 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 295; Koçkuzu, "Aynî", *DİA*, IV, 271.

323 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 303-305.

324 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 15-16.

325 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 79.

326 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 356.

327 Sehâvî'ye göre Alemüddin el-Bulkînî'nin kütüphanesinde, muhtelif medreselere vakfedildiği halde oralardan alınmış kitaplar da vardı, bk. *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 180.

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed İbnü'ş-Şihne (ö. 890/1485),[328] kıymetli kitapları toplamaya meraklı olan ve bu konuda büyük paralar harcamaktan çekinmeyen Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bârizî (ö. 856/1452)[329] gibi alimlerin kütüphaneleri de önem arz ediyordu.[330]

Alimlerin şahsî kütüphaneleri, vakıf gelirleriyle desteklenmediği ve korunması için yeterli şartlar hazırlanmadığı takdirde vefatlarından sonra kolayca dağılabiliyordu. Bunu önlemek isteyen kütüphane sahibi alimler -yukarıda İbn Hacer ve Alaeddin İbnü'l-Muğlî örneklerinde görüldüğü üzere- kütüphanelerini vakıfların desteklediği medrese vb. kurumların kütüphanelerine bağışlayarak koruma altına alıyorlardı.

Şahsî kütüphanelerin dağıtılmasının başlıca sebebi, maddi zorluklar ve sıkıntılardı. Mesela yukarıda ismi geçenlerden Muhammed el-Hudayrî'nin kitapları vefatından sonra oğlu Ahmed tarafından satılmıştır.[331] İbnü'l-Bârizî'nin kitapları da vefatından sonra satılmış, elde edilen gelirle kendi borçları ödenmiştir.[332] Bazı alimler benzer gerekçelerle vefatlarından önce kütüphanelerini elden çıkarmak zorunda kalıyorlardı. Mesela önemli bir şahsî kütüphane sahibi olan Ahmed b. Abdurrahim b. Hasan (ö. 898/1493)[333] ve Zeynüddin Ebubekir b. İshak b. Halid el-Kahtâvî[334] ömürlerinin son yıllarında kitaplarını satmak zorunda kalmışlardı. Bazıları ise bu konuda daha şanssızdı, zira kendileri değil aile üyeleri onların kitaplarını daha sağlıklarında satıyorlardı. Mesela İbn Hacer'in çocuklarına hadis icazetleri vermiş olan Kahireli muhaddis Taceddin Muhammed b. Ömer İbnü'ş-Şerâbîşî'nin (ö. 839/1436) kitapları aile üyeleri tarafından sürekli çalınıp satılmıştır.[335]

Hususî kütüphanelerin diğer insanlara hizmet vermesi, kurucularının tavrına bağlıydı. Zira kütüphane sahipleri kitap ödünç verme veya onları herkesin istifadesine sunma hususunda birbirlerinden farklı tutumlara sahip olabiliyorlardı. Kaynaklarda, kıskançlık gösterip kitaplarını insanların istifadesine sunmayanlar kütüphanelerini zayi ettikleri gerekçesiyle eleştirilmiştir. Mesela Sehâvî "öleceğime yakın kitaplarımı denize atacağım" diyen İbrahim b. Ahmed İbnü'l-Gars el-Aclûnî'yi (ö. 888/1483) bu sebeple

328 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 383.
329 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 420.
330 Daha fazla bilgi için bk. Neşşâr, *Târîhu'l-mektebât*, s. 72-80, 153.
331 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 184.
332 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 420.
333 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 336.
334 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 78.
335 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 407-408; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 252.

ayıplamaktadır.[336] Kütüphanelerini ilim ehlinin hizmetine açan isimler hakkında ise övgü ifadeleri kullanılmıştır. Mesela İbn Cemâa ailesinin son büyük üyesi İzzeddin Muhammed b. Ebubekir (ö. 819/1416), Siraceddin İbnü'l-Mülakkın'a ait *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr*'i İbnü'l-Adîm'in kütüphanesinden ödünç aldığı nüshadan ihtisar etmişti.[337] İbn Hacer, kendi kütüphanesindeki eserleri kullanmak isteyenlere güvenilir olmaları kaydıyla müsaade ediyor, hatta kitaplarını dışarıya ödünç veriyordu.[338] İbn Hacer'in Sultan Barsbay'ın maiyetinde katıldığı Âmid (Diyarbakır) seyahatinde bulunan arkadaşlarından Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bârizî de (ö. 856/1452) kitaplarını ödünç almak isteyenlere müsamaha gösteren birisiydi.[339] Yine İbn Hacer'in imlâ derslerinde gür sesiyle müstemlî olarak hizmet eden Zeynüddin Ebu Nuaym Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî de (ö. 852/1448) bu konuda müsamahakâr davranmasıyla tanınıyordu.[340]

Evler

Dokuzuncu asırda Kahire'de birbirleriyle çağdaş olan muhaddislerin ancak küçük bir kısmı medrese veya darülhadislerde müderris kadrolarına atanabilmiş, büyük bir kısmı ise herhangi bir resmî görev almaksızın yahut hadis müderrisliği dışında bir görev yaparken hadis rivayet etmişlerdir. Dönemle ilgili tarih, tabakat ve mucem literatüründe, Kahire'de herhangi bir kuruma bağlı olmaksızın hadis rivayet eden hatta belirli bir geliri olmadığı için hadis rivayeti karşılığında ücret alan[341] hocalara dair bilgi bulmak mümkündür. Bunların önemli bir kısmını da herhangi bir kurumda hiçbir zaman resmî görev alamayan kadın muhaddisler teşkil etmektedir.[342] Dolayısıyla bu asırda Kahire'de hadis ilmi açısından önemli olan faaliyetleri med-

336 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 13.

337 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 242-243.

338 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 152. Şemseddin Muhammed b. İsmail el-Venâî'nin (ö. 849) İbn Hacer'den sık sık kitap ödünç aldığına dair bir ifade için bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 133. Benzer örnekler için bk. *a.g.e.*, s. 407; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 80. İbn Hacer de kendisine kitap ödünç veren dostlarından sitayişle bahsetmektedir, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 80.

339 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 420.

340 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 114; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, III, 18; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 240. Kitap ödünç vermede kolaylık gösterdiği söylenen bir başka alim/kitapçı için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem* (zeyl), s. 384; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 141.

341 Örnekler için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 252; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 342, XII, 75, 131.

342 Örnekler için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 306, 310, 318-319, 322, 325, 329; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 2-168.

rese ve darülhadislerdeki kurumsal eğitimle sınırlamak dönemin gerçeğini tam olarak yansıtmaz. Bunun yerine evlerde, çarşılarda, dükkanlarda vb. mekanlarda yapılan dersleri de hesaba katmak gerekir.[343]

Dokuzuncu asır muhaddisleri içinden, medreselerde hiç görev almayanlar yahut bu görevleri çeşitli sebeplerle sona erenlerden bir kısmı derslerine evlerinde devam ediyorlardı. Başka bir deyişle evlerde de yoğun bir ilmî faaliyetin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak tabakat ve tarih eserlerinde kişilerin hayatları hakkında bilgi verilirken onların resmî kurumlarda aldıkları görevler titizlikle zikredildiği halde evlerinde yaptıkları faaliyetler üzerinde hassasiyetle durulmadığından ev dersleri hakkında görüş beyan etmek kolay değildir. Yine de evlerinde ders yapmış muhaddisler hakkında örnekler bulmak mümkündür. Mesela İbn Hacer'in hocalarından olup vefatına yakın dönemlerde Kahire'de en âlî isnadlara sahip muhaddis olarak tanındığı için büyük bir ilgiye mazhar olan Şerefüddin Ebü't-Tahir Muhammed b. Muhammed et-Tikritî (ö. 821/1418) bütün ömrü boyunca derslerini evinde yapmıştır.[344] Burhaneddin Ebu İshak İbrahim b. Sadaka es-Sâlihî (ö. 852/1448), Sargatmışiyye Medresesi ve Şeyhûniyye Hankahı'ndaki görevlerinden ayrıldıktan sonra evinde hadis dersleri vermiş, aralarında Sehâvî'nin de bulunduğu birçok öğrenciye çok sayıda eseri burada rivayet etmiştir.[345] İbn Hacer de özellikle son dönemlerinde evinde hadis dersleri yapmıştır.

Medrese veya başka herhangi bir kurumda mansıbı bulunmayan kişiler, bazen geçimlerini sağlayacak bir miras geliri yahut meslekten de mahrum olabiliyorlardı. Böyle durumlarda evlerde yapılan hadis dersleri için ücret talep etmeleri tabii karşılanıyordu. Mesela İbn Hacer'in imlâ derslerindeki meşhur müstemlîsi ve Sehâvî'nin hocası olan Zeynüddin Ebu Nuaym Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî (ö. 852/1448) hadis rivayeti karşılığında ücret alanlardan biriydi.[346] Adı geçen Ukbî bu ücreti büyük ihtimalle Şeyhûniyye Hankahı'nda hadis müderrisliği ile görevlendirilmeden önce veya bu görevden alındıktan sonraki bir zamanda talep etmiştir. Aksi takdirde böyle bir talep hoş karşılanmazdı. Zeynüddin Abdurrahim b. Ebubekir İbnü'l-Muvaffak el-Hamevî de (ö. 848/1425) yılın çeşitli zamanlarında farklı mekanlarda *Sahîh-i Buhârî* okutmasıyla tanınıyor ve bu iş için ücret alıyordu.[347] Evlerinde ders yapan bazı hocalar ise ücret almaya gerek duymayacak kadar

343 Aynı durum fıkıh ve tefsir gibi ilim dalları için de geçerlidir. Medreselerde ve diğer resmî kurumlarda bu alanlarda ciddi bir eğitim veriliyor olmakla birlikte, bunlarla ilgili tedrisatın sadece kurumlarda yapıldığı söylenemez.

344 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 341-342.

345 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 226.

346 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 240.

347 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 246.

zengin olduklarından bu yola başvurmuyorlardı. Mesela dokuzuncu asrın ortasında meşhur bir devlet idarecisi ve alim olan Veliyyüddin es-Seftî'nin evinde yaptığı dersler, kendisinin nüfuzundan ve sultanlar katındaki şöhretinden yararlanmak isteyenlerin çokluğu sebebiyle büyük ilgi görüyordu. es-Seftî'nin maddi durumu oldukça iyi olduğundan onun ücret talep etmeye ihtiyacı yoktu.[348]

Son örnekten anlaşıldığı gibi, evlerde yapılan derslerin bir kısmı ileri gelen idarecilerin himayesinde gerçekleşiyordu. Ulemayı evinde misafir etmek idareciler için sadece bir ilim öğrenme vesilesi olmaktan öte, bir tür itibar kazanma aracıydı. Bu sebeple bazı ileri gelen devlet yöneticileri çeşitli vesilelerle ulemayı davet edip evlerinde hadis dersleri akdediyorlardı. Mesela Sıbt İbn Hacer'in babası olup aynı zamanda *Muvatta* ve *eş-Şifâ* gibi eserleri kendi hattıyla yazmış olan Emir Kutluboğa el-Kerekî (ö. 860/1456) ile gençlik yıllarında İbn Hacer'le birlikte hadis tahsil etmiş olan Üstâdâr Yelboğa es-Sâlimî (ö. 811/1408) gibi iki idarecinin evlerinde yapılan hadis derslerine İbn Hacer hoca olarak katılmıştır. İbn Hacer, Dımaşk ve Kahire'de uzun süre kadılık yapmış olan Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-İhnâî (ö. 816/1413) ile ancak bu iki emirin evinde yapılan derslerde görüşme imkanı bulabilmiştir.[349] Bazı devlet idarecileri ise emeklilik yıllarında evlerini medreseye dönüştürmeyi tercih ediyorlardı. Mesela vezir Kerimüddin Abdullah b. Şakir el-Kıbtî (ö. 823/1420), görevlerinden ayrıldıktan sonra evini medreseye çevirmiş ve ölümünden sonra buraya defnedilmişti.[350]

Dokuzuncu asırda evlerde yapılan hadis derslerinin önemli bir kısmı mübarek aylara mahsus derslerden oluşuyordu. Örneğin İbn Hacer'in damadı Muhibbüddin Muhammed b. Osman İbnü'l-Eşkar el-Kerâdî'nin (ö. 863/1459) evinde meşhur kârî Ebü'l-Hasen Burhaneddin el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) kıraatıyla *Sahîh-i Buhârî* hatimleri yapılmıştır.[351] Ramazan aylarında evinde *Süneni Tirmizî* okutmayı adet edinen Malikî kadısı Hüsamüddin Muhammed b. Ebubekir İbnü't-Tinnîsî (ö. 873/1468) bu adetini vefatına kadar sürdürmüştür.[352] Kâsım b. Kutluboğa da (ö. 879/1474) kendisine ait *Câmi'u Mesânîdi Ebî Hanîfe* adlı eseri önce el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu Nâsırî'nin meclisinde ardından Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin evinde rivayet etmiştir.[353]

348 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 337.
349 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 141-142.
350 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 395-396.
351 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 145; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 277-278.
352 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 261.
353 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 185-186.

Evler sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda birçok önemli isim yetiştirmiş olan kadın muhaddisler için hadis rivayet etmeye en uygun ortamlardı. Bilindiği gibi bu dönemde veya öncesinde sultanların, emirlerin veya büyük tüccarların eşleri yahut kızları kendilerine ait mallarla medrese vb. hayır kurumları oluşturabiliyorlardı.[354] Hatta bazı durumlarda bu hayır kurumlarının nazırlığı gibi idarî görevler dahi kadınların eline geçebiliyordu.[355] Ancak eğitim kurumlarının kurucusu veya idarecisi olabilmelerine rağmen kadınlar özellikle medrese gibi kurumlarda ilmî mansıplarda hiçbir zaman görev alamamışlardır. Yani tarih ve tabakat kitaplarında bir kadın müderrise rastlamak mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, mesela İbn Hacer, Sehâvî ve Süyûtî gibi en meşhur isimlerin hadis hocaları arasında çok sayıda kadının bulunması dokuzuncu asırda onların hadis eğitiminde aktif biçimde rol aldıklarını göstermektedir. Bu durumu açıklayan birkaç husus vardır:

Kadın muhaddislerden bazıları (belki çoğunluğu), öğrencileriyle semâ yahut kıraat (arz) meclislerinde yüzyüze görüşmek yerine icazet verme yöntemini tercih etmişlerdir. Mesela yukarıda adı geçen üç önemli muhaddisin hocası olmuş kadınların çoğu rivayetlerini bunlara icazet yoluyla aktarmışlardır. Zaten kendileri de çok küçük yaşta götürüldükleri bazı meclislerde huzur kayıtlarına kısmen girmiş olmakla birlikte[356] çoğu zaman rivayetlerini icazet yoluyla almışlardır.[357]

Hadis öğrenme konusunda en şanslı olan kadınlar genel itibarıyla muhaddislerin, özellikle de medreselerde ikamet eden müderrislerin kızlarıdır. Bunlardan bazıları, müştemilatında ikamet ettikleri medreselerde hocalık yapan babalarından ve onların arkadaşları olan diğer müderrislerin derslerinden -belli bir yaşa kadar- doğal olarak istifade edebilmişlerdir.[358]

Dokuzuncu asırda muhaddislerin kadın hocalardan icazet yolu dışında, kıraat gibi yöntemlerle hadis aldıkları da bir gerçektir. Mısır ve Kahire'de kadınlarla erkeklerin hadis meclislerinde biraraya gelmeleri dokuzuncu asırdan hemen önce birtakım şikayetlere yol açmış gibi görünse de,[359] bu

354 Yedinci yüzyıldan bir örnek için bk. Makrizî, *Hitat*, II, 427-428.

355 Bu konuya dair örnekler için bk. Petry, "A Paradox of Patronage", s. 195-203; Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 165.

356 Msl. bk. İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, s. 139, 163, 356-357; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 9, 27, 70, 75.

357 Mesela İbn Hacer, kendi kızları için birçok hocadan icazet almıştır, bk. İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, s. 323, 326.

358 Msl. bk. İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, s. 356, 498 (mülhak), Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 20, 28, 30, 34, 70.

359 Mesela İbnü'l-Hâc el-Abderî, Kahire'de kadın ve erkeklerin birlikte katıldıkları ve bazı kitapların okunduğu derslerdeki oturma düzeninden şikayetçidir. Bk. *el-Medhal*, II, 218-219.

yüzyılda kadınların hoca olarak bulunduğu semâ/kıraat meclislerinin akdedildiği anlaşılmaktadır. Mesela Muhammed b. Ahmed b. Gaşm el-Makdisî, Zeyneb bint Kemaleddin'in dersinde hazır bulunmak suretiyle ondan huzur kaydı almıştır.[360] İbn Hacer de kadın hocalarından bazılarına bizzat kendisinin veya başkalarının hadis okuduğunu zikretmektedir.[361] Süyûtî semâ meclisi akdeden hocaları arasında kadınları da saymaktadır.[362]

Kadınlar erkek akranlarının dünya sahnesinden çekildiği yaşlılık dönemlerinde âlî isnad sahibi olduklarından, özellikle bu sırada kendilerinden hadis almaya özen gösterilen hocalar haline geliyorlardı. Yaşlılık dönemindeki bir kadının erkeklerle aynı mecliste bulunup hadis rivayet etmesi, belli ki böylesi meclislerde bulunmaları şikayet konusu olan genç kadınların durumuyla aynı kefeye koyulmuyordu.

Kadın muhaddislere yaşlılık dönemlerinde daha fazla rağbet edildiğine dair ilginç veriler bulunmaktadır. Mesela İbn Hacer, Kutbüddin el-Halebî'nin hanımı olan ve çok yaşlı zannettiği Rukayye bint Muhammed ed-Dımaşkıyye'den (ö. 830/1427 civarı) hadis almaya heves etmişti. Zira bir arkadaşı onun adını eski tarihli bir istid'âda gördüğünü söylemişti. Ancak İbn Hacer bu kadın muhaddisin zannedildiği kadar yaşlı olmadığını öğrenince, mezkur istid'ânın güvenilirliğinden şüpheye düşmüş ve ondan hadis rivayet etmeyi bırakmıştır. İbn Hacer bu kadını bir vesileyle görmüş olup onu "boylu boslu, aklı başında biri" şeklinde tasvir etmektedir. Ancak kadının zannedildiği kadar yaşlı olmadığını, "en fazla 60 ile 70 arasında" olduğunu İbn Hacer'in farketmesini sağlayan kişi kendi hanımıdır.[363] Belli ki o dönemde kadınlarla erkekler aynı mecliste bulunsalar dahi bu kabil hususların farkedilemeyeceği bir oturma (veya örtünme) düzeni uygulanıyordu.

Süyûtî'nin hadis semâ meclislerine akranları kadar çok rağbet etmeyişinin sebeplerini açıklarken kullandığı aşağıdaki ifadeleri ise bir yandan kadınların erkeklerle hadis semâ meclislerinde birarada bulunduklarını ve bu meclislerin bazen kıraat yöntemiyle gerçekleştiğini gösterirken öte yandan da yaşlılık dönemlerinde hadis rivayet eden kadınların çokluğuna işaret etmektedir:

> (...) Sonra hadis tahsiline ilgi duymaya başladım, ki o dönemden önce ders vermeye başlamış ve bazı eserlerimi kaleme almıştım. 868 Rebiülâhirinden itibaren hadis semâ etmeye ve icazetler elde etmeye giriştim. Fakat bazı se-

360 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IV, 79.
361 Msl. bk. *el-Mecma'ü'l-müesses*, s. 139, 167, 172-173, 175, 176, 322, 326, 330-339.
362 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 247.
363 Bk. İbn Hacer, *el-Mecma'ü'l-müesses*, s. 174.

beplerden dolayı semâ meclislerine çok devam etmedim. İlk gerekçem, hem okutma ve eser yazma hem muteber hocalardan tahsil hususunda hadis usulüne daha fazla önem veriyor olmamdı. Hocalarım vefat etmeden önce bu alanda onlardan yararlanmak istiyor, bu işi hadisin rivayet yönüne göre daha fazla önemsiyordum. *İkinci gerekçem ise, hadisi semâ ettiren şeyhlerin çoğunun avâm tabakasından, sıradan insanlar, kadınlar ve yaşlılar olmasıydı.* Bir müderris olmam hasebiyle böylesi kişilere gidip hadis kıraat etmeyi kendime yakıştıramıyordum.[364]

Kadın muhaddisler medreselerde ders yapamadıkları için başka mekanları kullanmışlardır. Kadınlara tahsis edilmiş ribat ve zaviye türünden mekanların onların eğitimi için kullanıldığında şüphe yoktur. Bu konudaki en güzel örnek Ribâtü'l-Bağdâdiyye'dir. Burası, dokuzuncu asırda kadınlara mahsus eğitim verilen en önemli kurumlardandır. Baybarsiyye Hankahı'nın karşısında bulunan bu ribat I. Baybars'ın kızı Tezkarbây Hatun tarafından 684/1285'te yaptırılmıştır. Tezkarbây Hatun burayı Bintü'l-Bağdâdiyye olarak tanınan meşhur sufi Zeyneb bint Ebi'l-Berekât ve öğrencilerine tahsis etmiştir. Makrizî'nin döneminde hâlâ faaliyette olan ribatta kadınlara fıkıh dersi verip vaaz eden bir kadın hoca sürekli bulunuyordu. Dokuzuncu yüzyılın başında Kahire'de görülen karışıklıklar sırasında ribat zarar görse de,[365] aynı dönemde harap olduğu bildirilen fakat kısa süre sonra faaliyetlerine tekrar başlayan birçok kurum gibi burasının da yüzyılın geri kalan kısmında faal olduğu düşünülebilir. Üstelik bu kurum türünün tek örneği değildi. Mesela Emir Şemseddin Sungur es-Sa'dî tarafından 715/1315'te inşa ettirilen Sa'diyye Medresesi'nde kadınlara mahsus bir ribat bulunuyordu.[366] Kadı Abdülbâsit'in yaptırdığı medresenin arkasında da kimsesiz ve fakir kadınların kaldığı bir ribat vardı.[367] Kâdılkudât Bedreddin Ebü's-Saâdât el-Bulkînî'nin annesi olan Şeyha lakaplı Fatıma bint Cemaleddin'in (ö. 855/1451) yaptırdığı zaviye de kadınlara mahsus eğitim kurumlarından birisiydi.[368] Bazı kadınlar ise kendi evlerini hemcinslerinin eğitimi için tahsis etmişlerdi.[369]

364 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 247. Süyûtî'nin kadın hocaları ve onlardan ders alanları tahfif ettiği bir örnek için bk. *el-Kâvî*, s. 948. Süyûtî dönemindeki hadis hocalarının durumu hakkında bu değerlendirmeleri yapmış olmasına rağmen kadınlardan -ve diğerlerinden- hadis almayı tamamen terk etmemiş, aralarında çok sayıda kadın muhaddisin bulunduğu birçok hocadan hadis almıştır. Hocalarının listesi için bk. *et-Tehaddüs*, s. 43-70; a.mlf., *el-Müncem fi'l-mu'cem*, s. 46-241.

365 Makrizî, *Hitat*, II, 427-428.

366 Makrizî, *Hitat*, II, 397.

367 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 59.

368 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 364.

369 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 148.

Kadınlar Ribâtü'l-Bağdâdiyye gibi bir kurumda fıkıh dersi yapabildiklerine göre burada ve benzerlerinde pekâlâ hadis dersi de yapmış olmalıdırlar. Nitekim bu konuda bazı örnekler bilinmektedir. Mesela Zeynüddin el-Kumünnî'nin kızı Ümmü'l-Hayr Aişe bint Ebîbekir (ö. 880/1475), fakir bir kadın olduğu için Ümmü'z-Zeynî ribatında ikamet ediyor, bazen hadis rivayeti karşılığında talebelerinin kendisine verdikleri ücretle geçiniyordu. Ayrıca erkek öğrencilerin de bulunduğu semâ meclislerinde hadis rivayet etmek üzere bazen Halâviyye Zaviyesi'ne gidiyordu.[370]

370 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 74-75.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Muhaddisler ve Mansıplar

Dokuzuncu asırda Kahire'deki muhaddislerin önemli bir kısmı medrese, darülhadis, cami, hankah gibi kurumlarda kendilerine tahsis edilen ve ileriki sayfalarda açıklaması verilecek olan *tedrîs*, *niyâbet*, *kırâat*, *iâde*, *ifâde*, *tasdîr*, *istimlâ* ve *iştiğâl* gibi mansıplarda görev alarak ilmî hayatlarını devam ettiriyorlardı. Medrese ve diğer kurumlardaki ilmî mansıplar, bütün ilmiye mensupları gibi muhaddislerin de büyük alakasına mazhar oluyordu ve birçok muhaddis bu kadrolara gelebilmek için gayret gösteriyordu. Ancak muhaddislerin en az bir mansıba atanmış olanları kadar, hatta belki daha fazlası herhangi bir kurumda görev almaksızın hadis rivayet etmiştir. Kahire'deki hadis ilminin durumunu görebilmek için sadece kurumlarda görev alan muhaddislere değil bu ikinci gruba da dikkat etmek gerekmektedir.[1]

Medrese ve Darülhadislerdeki Mansıplar

Dokuzuncu asır kaynaklarında medrese, darülhadis ve diğer kurumlardaki ilmî, idarî ve hizmet mansıpları en genel anlamda *cihet* (çoğulu: *cihât*)[2]

1 Vakfiyeler, Memlükler döneminde vakıflara bağlı medrese vb. kurumlarda bulunan ilmî mansıplar hakkındaki başlıca kaynaklardandır. Memlük vakfiyelerinin bu bağlamdaki önemi hakkında yapılmış değerlendirmelerden bazı örnekler için bk. Ulrich Haarmann, "Mamluk Endowment Deeds as a Source for the History of Education in Late Medieval Egypt", *el-Ebhâs*, sy. 28 (1980), s. 31-47; Donald P. Little, "The Use of Documents for the Study of Mamluk History", *Mamluk Studies Review*, c. I (1997), s. 1-13; Carl F. Petry, "A Geniza for Mamluk Studies? Charitable Trust (*Waqf*) Documents as a Source for Economic and Social History", *Mamluk Studies Review*, c. II (1998), s. 51-60. Bu konuda ayrıca, Memlük dönemine ait muhtelif vakfiyeler üzerine çalışmalar yapmış ve bazı vakfiye metinlerini neşretmiş olan Abdüllatif İbrahim Ali, Muhammed Muhammed Emin, Hüveydâ el-Hârisî ve Khaled A. Alhamzeh gibi isimlerin -bibliyografyada zikredilen- çalışmaları da göz önünde bulundurulmalıdır.

2 Msl. bk. Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 84, Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 269, II, 101, IV, 220, V, 81, VII, 291; a.mlf. *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 242.

veya *vazîfe* (çoğulu: *vezâif*)[3] terimleriyle ifade edilmektedir. Bazen bu terimlerin yerine *taleb* kelimesinin çoğulu olan *atlâb* da kullanılmıştır.[4] Bu mansıplar içinde ilmî açıdan önem arz edenler *müderris/şeyhu'l-hadîs, muîd, müfîd, mütesaddir, müstemlî, müşteğil* ve *kâtibü'l-gaybe* adıyla bilinen görevlerdir. Esasen idarî mahiyette oldukları halde *nâzır, mütevellî* ve *şeyh* gibi ilmî açıdan önem arz eden görevler de vardır.

Müderris

Kahire'de dokuzuncu asırdaki medrese ve darülhadislerin en önemli ilmî mansıbı müderrislikti. Dönemin kaynaklarında bu mansıbı ifade etmek üzere *tedrîs* veya *ders* terimleri kullanılmaktadır. İki terim de fıkıh, hadis, tefsir gibi ilim dalları için ortaklaşa kullanılmıştır. Dolayısıyla bu asrın kaynakları okunurken tedris veya ders terimlerinin mutlak kullanımıyla karşılaşıldığında bunu yalnızca fıkıh müderrisliği olarak anlamamak gerekir.[5] Bu iki terimin mutlak kullanılması halinde ne anlama geldiğini görebilmek için ilgili yerlerdeki karineleri takip etmek lazımdır. Mesela, medresedeki eğitimin yalnızca bir ilme mahsus olup olmadığı hakkındaki bilgi bu açıdan önemlidir. Eğer medresede yalnızca bir ilme tahsis edilmiş müderrislik söz konusu ise terimlerin mutlak kullanımı doğrudan o ilme işaret eder. Yani sadece hadis müderrisliğinin bulunduğu bir medreseye (darülhadis) atama yapıldığında "falanca kişi filanca medresede tedris ile görevlendirildi" denmesi o kişinin hadis müderrisliğine atandığını göstermek için yeterli olmaktadır. İçerisinde birden fazla ilim dalına mahsus müderrislik bulunduran medreselerle ilgili tedristen bahsedilirken ise genellikle terimler birtakım kayıtlarla kullanıldığından onları kolayca anlamak mümkün olmaktadır. Bu gibi durumlarda, mesela hem fıkıh hem hadis müderrisliklerinin bulunduğu bir medreseye yapılan muhaddis/müderris atamasından bahsedilirken, atanan şahsın *tedrîsü'l-hadîs* veya *dersü'l-hadîs* ile görevlendirildiği zikredilmektedir.

Medrese, kütüphane ve hankahlarda müderrislik makamı dışındaki hadis hocalarına işaret etmek üzere zaman zaman *ismâ'* terimi de kullanılmıştır. Böylesi vazifelere *meşyehatü'l-ismâ'* (yahut *meşyehatü'l-hadîs*) denildiği gibi bu mansıba gelenler için *şeyhu'l-ismâ'/şeyhu'l-hadîs* terimi kullanılmıştır.[6]

3 Msl. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 164; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 14,

4 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 177.

5 Tedrîs ve müderris terimlerinin mutlak olarak kullanımını fıkıh müderrisliğiyle ilişkilendiren Makdisi'nin görüşü hakkında bk. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 279.

6 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39, 181, III, 85, 143, VII, 139, 180; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 239.

Bu vazife hadis müderrisliğinden ayrı, belki daha düşük dereceden bir mansıbdır.[7] Ayrıca bir kişi bir medresede müderris olarak görev yaparken başka bir mekanda şeyhu'l-ismâ' olabilirdi. Mesela İbn Hacer Baybarsiyye Hankahı, Cemâliyye el-Müstecidde ve Haseniyye gibi medreselerde hadis müderrisi, Mahmûdiyye Kütüphanesi'nde ise şeyhu'l-ismâ' olarak görev yapmıştır.[8]

Kaynaklarda müderrislerin göreve gelmeleri yahut ayrılmalarıyla ilgili kullanılan belirli kalıplar vardır. Mesela "görevlendirildi/görevi üstlendi" anlamına gelmek üzere umumiyetle *istekarra*[9] ile *vülliye*[10] fiilleri kullanılmıştır. Bunlar kadar yaygın olmamakla birlikte *tevellâ* fiili de zikredilir. "*Tenezzele fî ...*" tabiri de benzer bir kullanıma sahip olmakla birlikte özellikle "*tenezzele fi'l-cihât*" şeklinde olduğunda bir kişinin üstlendiği çeşitli görevleri saymaya başlarken kullanılan bir kalıptır.[11] Görevi bırakmak yahut görevden birisi lehine feragat etmek ise "*nezele an ...*"[12] veya "*rağibe an ...*"[13] tabirleriyle ifade edilir. *Nüzûl* zaman zaman para karşılığında yapılan bir vazgeçiştir. Bir kişinin, bir mansıbı elinde bulunduran müderristen -yine bazen para karşılığında- kendi lehine çekilmesini istemesi *istenzele* fiiliyle ifade edilir.[14] Müderrisin yerine vekil tayin etmesi anlamına gelen *niyâbet*[15] faaliyeti *istenâbe*[16] fiiliyle, başkasının yerine müderrislik yapmak ise "*nâbe an fülân*"[17] tabiriyle anlatılır. Çokça görülen "*ivazan an fülân*"[18] tabiri ise bir mansıba ataması yapılan müderristen önce o mansıbda kimin görev aldığını gösterir.

Müderrislik mansıbına gelebilmek birtakım şartların gerçekleşmesine bağlıydı. İlim ehlinden olmak müderrislik mansıbını kazanabilmek için tek başına yeterli değildi. İlimle iştigal etmiş olmanın yanısıra bunu belirli bir seviyeye eriştirmiş olmak ve "tedris ehliyeti"ni kazanmak gerekiyordu.[19] Bu da kişinin kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalardan en az biri tarafından tedris izni/icazeti almış olmasına bağlıydı. Aşağıda açıklanacağı üzere, "*icâze*

7 Msl. bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 243.
8 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39.
9 Msl. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, I, 306; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 259
10 Msl. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 244-245, ayrıca bk. I, 306; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 294, VIII, 220.
11 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 269, II, 101, IV, 220, V, 81.
12 Msl. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 164; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 14, VIII, 265, X, 27.
13 Msl. bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 245.
14 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 31.
15 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 126, 135, 198.
16 Msl. bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 253; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174, VI, 4, VII, 248, IX, 159, X, 39; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 153.
17 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 46, IV, 33.
18 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 22, IV, 33.
19 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 83.

li't-tedrîs" tabiri yaygın olmakla birlikte muhaddisler söz konusu olduğunda bunun muâdili olarak zaman zaman "*izn li't-tahdîs*" tabiri de kullanılmıştır.

Dokuzuncu asırdaki bazı uygulamalar, müderris atamalarında önemli bir kriter olan ehliyet prensibinin zaman zaman ihlal edildiğini göstermektedir. Bu prensibin ihlal edildiği durumlarda naiblik müessesesi devreye giriyordu. Mesela müderrislik mansıbının bir babadan henüz tedris ehliyetini kazanmamış oğluna intikal etmesi durumunda çocuk yeterli ehliyeti kazanıncaya dek görevi naibler tarafından yürütülebiliyordu. Bu kabil naibliğin bir nevi meslek haline geldiğini gösteren örnekler vardır. Mesela Şemseddin Muhammed b. Abdullah es-Serhadî (ö. 792/1390) adlı bir kişi, bâliğ olmadıkları için müderrislik ehliyetini henüz kazanmamış çocuklar adına naiblik yapmasıyla meşhurdu.[20] Bu uygulama aşağıda açıklanacağı üzere bazı alimlerin tepkisine sebep olmakla birlikte en meşhur muhaddisler tarafından dahi sık sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Mesela Veliyyüddin el-Irâkî vefat ettiğinde bütün görevleri gibi Cemâliyye Medresesi'ndeki hadis müderrisliği de ailenin son temsilcisi olan torunu Ali b. Abdülvehhab'a (ö. 833/1430) kalmıştır. Ancak Ali henüz çocuk olduğu için bu görev Nâsırüddin Muhammed b. Abdülvehhab el-Bârinbârî (ö. 832/1428) ve Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî (ö. 831/1428) tarafından niyabeten üstlenilmiştir.[21] Bu uygulamalar, müderrislerin yaşını başını almış olgun kişiler olması gerektiği prensibine her zaman riayet edilmediği anlamına gelmektedir.

Ehliyet şartının ihlaline sebep olan ikinci durum, ehliyetsiz kişilerin ümera kesimi içinden tanıdıkları nüfuz sahipleri sayesinde bu mansıpları elde etmeleri şeklinde tezahür ediyordu. Mesela sekizinci asrın sonlarına doğru İzzeddin er-Râzî isimli bir şahıs Mansûriyye Medresesi'nde hadis müderrisliğine getirilmişti. Onu hadis ilminde yetersiz bulan Burhaneddin el-Ebnâsî ve Zeynüddin el-Irâkî gibi muhaddislerin itirazı üzerine kendisini sınamak üzere bir heyet tertip edilmiş, yapılan imtihanda *Sahîh-i Buhârî*'yi okurken birçok tashif yapması üzerine bu zat görevden alınmıştı. Fakat iş bununla kalmamış, (muhtemelen Râzî'nin göreve getirilmesinde etkili olan) Cemaleddin isimli bir muhtesib, olayı örtbas etmek için medresenin nazırına başvurarak Râzî'ye verilen görevi kendisi üstlenmiş, sonra da medresede mahcup duruma düşmemek için bazı muhaddisleri evine çağırıp bir süre onlardan hadis dersi almıştır.[22]

Tedris ehliyetine sahip müderrisler derslerini bizzat yapamadıkları takdirde yerlerine vekil tayin ederlerdi. Yukarıda açıklandığı üzere bu vekille-

20 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, III, 48-49.

21 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 163-164.

22 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, I, 306. Mansûriyye Medresesi'ndeki mansıpların ehil olmayan kişilerin eline geçmesinden şikayet eden bir başka örnek için bk. Makrizî, *Hitat*, II, 379-381.

re çoğunlukla *nâib,* üstlendikleri göreve *niyâbet* deniyordu. Müderrislerin medreselerdeki görevlerini ifa edememelerinin çeşitli sebepleri vardı. Birden fazla medresede görev almış olmak, medrese dışındaki bir kurumda çok meşguliyet gerektiren (mesela kâdılkudâtlık/kadılık) bir mansıba atanmak ve hastalık gibi durumlar bunlar arasında yer almaktadır. Niyabet esasen ücret karşılığında yapılırken, bazı durumlarda ücretsiz naiblik yapmak da mümkündü.[23] Meşhur muhaddislerin birçoğu naibler kullanmışlar yahut naiblik yapmışlardır. Mesela İbn Hacer, Baybarsiyye Hankahı'ndaki dersine gelemediği zaman talebeleri Ebu İshak İbrahim b. Hızır (ö. 852/1448) ile Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Hassân el-Mevsılî (ö. 855/1451) ona vekalet ediyorlardı.[24] Sehâvî de Eski Zâhiriyye Medresesi'nde bir süre hadis müderrisi naibi olarak görev yapmıştır.[25] Yine Sehâvî Sargatmışiyye Medresesi'nde hadis müderrisi iken onun adına bu görevi iki yıl boyunca kardeşi Zeynüddin es-Sehâvî yürütmüştür.[26]

Bir müderrise vekalet etmek bazen o mansıba ileride sahip olmak için avantaj teşkil ediyordu. Mesela İbn Hacer'in Baybarsiyye'deki tedrisinin ikinci naibi olan Şemseddin el-Mevsılî (ö. 855/1451), İbn Hacer vefat edince bu göreve asaleten atanmıştır.[27]

Dokuzuncu asırda bir kişinin birden fazla kurumda müderris olarak görevlendirilmesi mümkündü. Ancak bir vâkıf, vakfiyede bunun aksine bir şart koyarsa müderrisin başka yerde görevlendirilmesi imkansız hale geliyordu. Birden fazla kurumda müderris olarak görevlendirilen kişiler bazen yerlerine naibler tayin ediyorlardı.[28]

Müderrislik görevinin, aynı kurumda yahut dışarıda müderrislikten başka mansıplarla birleşmesi de mümkündü. Mesela bir müderris aynı medresenin hem tedrisini hem nazırlık veya meşihatini üstlenebiliyordu. Aynı şekilde bir kişi kadılık görevini yerine getirirken bir medresede müderris olabiliyordu. Bu konudaki en meşhur örnekler yine Zeynüddin el-Irâkî, Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Hacer ve Aynî gibi hadis ilminin önde gelen simalarıdır.

Bir müderrislik kadrosunun birden fazla müderris için ikiye (veya daha fazla hisseye) bölünmesi de mümkündü. Bu gibi durumlarda ortaklar, sözkonusu müderrislik için vakfiyede belirlenmiş olan maaşı paylaşıyorlardı. Mesela Takiyyüddin el-Kalkaşendî (ö. 871/1467), vefat etmek üzere olan kar-

23 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 198.

24 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 224-225; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 153.

25 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31, 135.

26 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XI, 45.

27 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221, 225, 371-372; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 153.

28 Ulemanın birden fazla medresede aynı anda görev yapmaları hakkında bk. Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 114-115; 180.

deşi Alaeddin Ali'nin (ö. 856/1452) kendisi lehine feragat etmesi üzerine İbn Tolun Camii'ndeki hadis müderrisliğinin yarısına sahip olmuştur.[29] Bu müderrisliğin diğer yarısı Alaeddin'in oğlu İbrahim'de kalmıştır.[30] Bir mansıbın bölünmesi bazı durumlarda o mansıba babası sayesinde sahip olan genç (veya çocuk) müderrisin diğer ortak tarafından korunmasını sağlamak maksadıyla gerçekleştiriliyordu. Mesela Muhibbüddin el-Kumünnî (ö. 859/1455) ölüm döşeğindeyken Şerîfiyye Medresesi'nde sahip olduğu müderrislik mansıbının yarısını oğluna, diğer yarısını da ona niyabet etmesi için Alemüddin el-Bulkînî'ye vermiştir.[31]

Müderrislerin medreselerde hangi ilimleri okutacakları vakfiyelerde zikredilen şartlara göre belirleniyordu. Medrese hangi ilim dalı veya mezhep için tahsis edilmiş ise ona uygun derslerin verilmesi ve özellikle vakfiyeye uygun davranılması esastı. Nitekim bu mesele o dönemde de gündeme gelmiş ve İbn Hacer, hocası Zeynüddin el-Irâkî'ye "bir mekanın 'hadis dersi yapılmak üzere' vakfedilmesi ne anlama gelir? Bundan maksat İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'i gibi eserler esas alınarak hadis usulü okunması mıdır, yoksa bu mekanlarda hadislerin anlaşılmasına ve onlardan hüküm çıkarılmasına matuf dersler de yapılabilir mi?" diye sorunca Irâkî şu cevabı vermiştir:

> Günümüzde yaygın olan uygulama, okunacak hadis dersine göre her iki hususu cem etmek şeklinde cereyan etmektedir. Ancak vâkıfın şartlarına riayet etmek esastır. Zira vâkıfların şartları (kişiden kişiye/bölgeden bölgeye) farklılaşabilmektedir ve her bölgenin kendine mahsus yöntemleri vardır. Mesela Şamlılar hadis derslerini semâ meclisleri şeklinde akdetmekte ve müderrisler bu derslerde zaman zaman görüşlerini bildirmektedir. Ancak Mısır'da uygulama böyle değildir.[32]

Müderrislerin medreselerde verecekleri dersler konusunda mütesahil davranarak vakfiyedeki sınırların dışına çıkmaları hoş karşılanmıyordu. Mesela fıkıh derslerine tahsis edilmiş bir medresede müderrislerin fıkıhtaki eksiklikleri yüzünden yahut başka bir sebeple tefsir, hadis ve nahiv gibi alanlarda ders vermeleri eleştirilen bir durumdu. Zira bu alanlar fıkha göre daha kolay sayıldığından hocanın bu şekilde davranması kolaya kaçmak gibi telakki ediliyordu. Ancak medresede görevlendirilecek müderrislerde aranan şartlar vakfiyede sayılırken "fıkıh bilmesi gerekir" ifadesinin yanısıra "tefsir, hadis vb. ilimlerden de anlaması gerekir" gibi bir ifade kullanıldığı takdirde fıkıh hocasının tefsir veya hadis dersi vermesinde sakınca görülmüyordu.[33]

29 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 47. Daha fazla örnek için bk. *a.g.e.*, II, 157, IX, 155.

30 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 78.

31 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 166.

32 Irâkî, *Ecvibe*, s. 146-147.

33 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 84-85.

Medresede hangi ilmin okutulacağı vakfiyelerde belirtilmekle birlikte bu ilmin nasıl ve hangi eserler üzerinden okutulacağına dair ayrıntılar genellikle zikredilmemiştir. Bu konuda karar çoğunlukla müderrise bırakılıyordu. Müderris de tahsil hayatı boyunca okuduğu eserleri yahut kendi telifi olan kitapları esas aldığından, hadis eğitimi buna göre şekilleniyordu. Bunun küçük bir istisnası vakfiyelere bağlı kurumlarda *Sahîh-i Buhârî* veya *Sahîh-i Müslim* gibi bazı meşhur hadis kitaplarının okunmasının şart koşulmasıydı. Ancak bu gibi durumlarda da kıraat nadiren müderris-muhaddisler tarafından yerine getiriliyor, umumiyetle daha alt seviyeden muhaddisler (*şeyh*, *kârî*) bu işle görevlendiriliyordu.[34] Bir diğer istisna ise, vâkıfın müntesibi olduğu mezhebe ait bazı hadis kitaplarının okunmasını istemesiydi. Mesela Hanefî mezhebinden olan bir vâkıf, medresesinde meşhur Hanefî alim ve muhaddis Tahâvî'nin *Şerhû Meâni'l-âsâr* gibi hadisle ilgili bir eserinin okunmasını talep edebiliyordu.[35] Ancak bu kabil örnekler, medreselerde okutulan hadis derslerinin bütünü içinde küçük bir yer işgal etmektedir.

Müderrislik mansıplarının geliri açısından yerleşik ve standart bir uygulamadan bahsetmek mümkün değildir. Her bir medresenin geliri, bağlı bulunduğu vakfın durumuna göre değiştiğinden mansıplara tahsis edilmiş ücretler de farklılık gösteriyordu. Bu sebeple büyük ve zengin vakıflara bağlı medreselerdeki mansıplar daima daha fazla alakaya mazhar oluyor ve bunları elde etmek uğruna çekişmeler yaşanıyordu. Aynı durum öğrencilere verilecek olan aylık ücret için de geçerliydi.

Medreselerdeki maaşlar, medrese kurucusunun tercihlerine ve mezheb intisabına göre de değişiyordu. Mesela ağırlıklı olarak Hanefî mezhebinin eğitimine tahsis edilmiş bir medresede, Hanefî müderrisler ve öğrenciler diğerlerine göre daha fazla ücret alabiliyorlardı.[36]

Muîd

Memlük dönemi medreselerinde müderrislikten sonraki en önemli ilmî mansıp *muîd*liktir.[37] Muîdin yaptığı işin adı *iâde*,[38] görevi ise müderris der-

34 Bir örnek için bk. Rızk, *Hankâvât*, II, 749.

35 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 245.

36 Bir örnek için bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 248.

37 Aslında medreselerde müderrislerden sonraki en ehliyetli isimler onların naibleridir. Ancak naibler de müderris sıfatını haiz olduklarından onlar için ayrı bir bahis açmaya gerek görülmemiştir. Naiblerin müderrislik ehliyetini haiz olmaları gerektiği hakkında bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 279.

38 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 364, IV, 33, 227-228, V, 190, XI, 45.

se gelmeden önce öğrencilere ders metnini okuyup onları derse hazırlamak veya ders bittikten sonra öğrencilere dersi tekrar ettirmek, anlamadıkları yerleri izah etmek ve onları çalışmaya teşvik etmektir.[39] Müderris bütün talebelerle tek tek ilgilenemediğinden böyle bir kadroya ihtiyaç duyulmuştur. Talebelere dersi tekrar ettirmek en az müderrisinki kadar meşguliyet gerektirdiğinden muîdlerin ilgilenmek zorunda olduğu öğrenci sayısı sınırlı tutuluyor ve vakfiyelerde bu duruma işaret ediliyordu.[40] Aynı şekilde bir muîdin birden fazla derste kullanılması da hoş karşılanmıyor olmalı ki mesela Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinde "her muîd tek bir ders için, hocanın kendisine tayin ettiği bir kitabı okutur" denilmiştir.[41] İâde maaşlı bir kadro olduğu için muîdlerden işlerine özen göstermeleri beklenir, yeterince tekrar yaptırmayan muîdlerin maaşlarını hak etmedikleri düşünülürdü.[42]

Muîdlik mansıbı sadece fıkıh dersleri için değil, hadis dersleri için de kullanılmıştır. Mesela Veliyyüddin Camii'nde Nureddin Ali b. Abdullah es-Semhûdî, Baybarsiyye Hankahı'nda ise Sehâvî'nin kardeşi Zeynüddin hadis muîdi olarak görevliydiler.[43]

Müfîd

*Müfîd*ler de dersten önce veya sonra görev alarak talebelere yardımcı olan kişilerdi. Müfîdin *ifâde*[44] olarak zikredilen görevi, bir alimin rivayetlerini talebelere önceden vermeyi ve onların bu rivayetler hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamayı da kapsıyordu.[45] Müfîd, muîd gibi dersi aynen tekrar ettirmek yerine öğrencilere faydalı olacak ilave bilgiler verirdi. Aksi takdirde "fayda" kelimesiyle ilgili olan görevini yerine getirmemiş sayılırdı.[46] Müderrislikte olduğu gibi, bir kişinin müfîd olabilmek için de hocalarından "ifâde izni" almış olması gerekiyordu. Mesela İbnü'l-Emâne ailesinin en önemli üyelerinden Celaleddin Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Emâne, "ifâde izni"ni İbn Hacer'in de aralarında bulunduğu birçok hocasından almıştır.[47] Benzer şekilde Şemseddin Muhammed b. İbrahim es-Süveydî hocası Siraced-

39 Hallâk-Sabbâğ, *el-Mu'cem*, s. 207; Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 147-148.
40 Minhâcî, *Cevâhir*, I, 273.
41 Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 147; Emin, *el-Evkâf*, s. 245.
42 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 85.
43 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 246, XI, 45.
44 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 66, 120; VI, 243; VII, 180.
45 Örnekler için bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 126.
46 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 85.
47 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 120.

din el-Bulkînî'den,[48] Bahaeddin Muhammed b. Ebubekir b. Ali el-Meşhedî ise İbn Hacer'den "ifâde izni" almışlardır.[49]

Mütesaddir

Medrese, cami ve hankahlarda müderris kadrosundan farklı bir kadroyu gösteren *mütesaddir* terimi, müfîd ile muîd gibi, çeşitli ilimlerde bir müderristen ders alan öğrencilere dersten önce veya sonra ek bilgiler veren bir tür daimi ve maaşlı kadroyu ifade ediyordu.[50] Mütesaddirin yaptığı işe *tasdîr* deniyordu.[51] Tasdîr ile müderrislik yahut benzeri bir başka vazifenin aynı anda üstlenilmesi mümkündü. Mesela Celaleddin el-Bulkînî Dımaşk'taki eş-Şâmiyye el-Berrâniyye Medresesi'nde müderris iken aynı zamanda Emeviyye Camii'nde 500 dirhem maaşla mütesaddirlik yapıyordu.[52] Mütesaddirlik, çoğu zaman ücretli yapılmakla birlikte bazen ücretsiz olarak bu işi üstlenenlere de rastlanıyordu.[53] Anlaşıldığı kadarıyla mütesaddirlerin atanmasında ihtisas alanlarına dikkat ediliyor, kişiler özellikle uzman oldukları alanlarda tasdîr ile görevlendiriliyordu. Mesela İbn Hacer'in feraiz alanında tanınan öğrencilerinden Nureddin Ali b. Sâlim el-Mardinî (ö. 852/1449) Sâbıkiyye Medresesi'nde, yine feraiz konusundaki birikimiyle şöhret yapmış olan Zeynüddin Abdüllatif b. Osman el-Ezherî (ö. ?) de Özbekiyye Medresesi'nde feraiz mütesaddiri olarak görevlendirilmişlerdi.[54] Meşhur kıraat alimlerinden olan Nâsırüddin Nasrullah b. Ebubekir el-Mukrî (ö. 776/1374) Dımaşk'ta, Zeynüddin Mahmud b. Ali es-Siryâkûsî (ö. 865/1461) ise Nâsıriyye Hankahı'nda kıraat mütesaddiriydi.[55]

Diğer yandan *tesaddera* fiili zaman zaman, bir işi yapmak için gerekli ehliyeti haiz olmayanların o işe girişmelerini zımnen eleştiren bir anlam yüklenerek, "yeterince olgunlaşmadan öne çıkmaya çalışmak" mealinde kelime anlamı itibarıyla da kullanılmıştır. Mesela İbn Hacer'in vefatından hemen sonra Takiyyüddin el-Kalkaşendî'nin (ö. 871/1467) yeterli donanıma sahip

48 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 243.

49 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 179-180. Daha fazla örnek için bk. *a.g.e.*, VII, 236; VIII, 137; IX, 51.

50 Ayrıntılar için bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 297-302. Tasdîrin maaşlı bir mansıp olduğu hakkında bk. Makrizî, *Hitat*, II, 394-395; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 162.

51 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 109, 201, 331, V, 170, 223, VII, 52, 121.

52 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 162; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 109.

53 Ücretsiz mütesaddirlik yapan bir örnek için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 189.

54 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 331; V, 223; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 245.

55 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, I, 149; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 140-141.

olmadan imlâ meclisi akdetmeye kalkışması Sehâvî tarafından bu fiil kullanılarak anlatılmaktadır.[56]

Müstemlî

Hadis imlâ meclislerinde *mümlî* denilen hocadan sonraki en önemli figür *müstemlî* (veya *mübelliğ*)dir.[57] Müstemlînin iki görevinden ilki, imlâ meclisini usulüne uygun biçimde başlatıp dersle ilgili kayıtların (zaman-mekan, hocanın adı, okunan kitap vs.) tutulmasını sağlamaktır.[58] Diğer görevi ise hocanın okuduğu hadisleri tekrar etmek suretiyle, onu yeterince açık biçimde işitemeyenlere ulaştırmaktır. Müstemlîler hocanın okuduğu hadisleri tekrarlamak durumunda olduklarından sıradan kişiler bu göreve getirilmezdi. Müstemlîlerin hadis tahsil etmiş, okuyuşu düzgün, Arapçası sağlam ve gür sesli kişiler olmasına dikkat edilirdi.[59] Makdisi müstemlîlerin aynı zamanda müfîd olarak görev yaptıklarını söylemekle birlikte,[60] bir müstemlînin imlâ dersi sırasında hocasından duyduklarına ilave yapması istimlâ âdâbına aykırı, hoş karşılanmayan hatta ayıplanan bir durum olduğundan[61] Makdisi'nin bu yorumu ihtiyatla ele alınmalıdır.

Kâtibü'l-gaybe

Medreselerdeki tâlî dereceden ilmî mansıp sahipleri içinde yer alan kâtibü'l-gaybenin görevi, derslere gelip giden öğrencilerin kaydını tutmaktı. Bazen "nakib"[62] olarak da adlandırılan kâtibü'l-gaybenin, özellikle hadis derslerinde "hazır bulunanlar" ile "semâ için bulunanlar"ı birbirinden ayırması gerekiyordu. Henüz dinlediklerini rivayet etme ehliyetini haiz olmayan küçük çocuklar için "huzur kaydı",[63] temyîz çağına ulaşmış öğrenciler için ise

56 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 47. Daha fazla örnek için bk. Makrizî, *Hitat*, II, 278.

57 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 79; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 84-97.

58 Bir örnek için bk. Irâkî, *Emâlî*, s. 45, 61, 71, 83, 95, 103-104, 114, 129. Ayrıca bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 171; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 159.

59 Hatîb Bağdâdî, *Câmi*, II, 60, 80-85; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 90, 93; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 123. İmla dersleriyle ilgili kısımda müstemlî hakkında daha fazla bilgi bulunabilir.

60 Bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 312.

61 Msl. bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 91-92.

62 Msl. bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 149; Hârisî, *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsır*, s. 153.

63 Özellikle kendileri de ilimle iştigal etmiş olan babalar tarafından, küçük yaştaki çocukların muhaddislerin meclislerine götürülerek onlar adına huzur kaydı alınması yaygın bir ➾

"semâ kaydı" yazması gerekiyordu. Ayrıca dersi kimin dinleyip kimin dinlemediğini de iyi takip etmesi isteniyordu.[64] Kâtibü'l-gaybe devamsızlık yapan öğrencilerin aylık maaşlarından kesinti yapma hakkına da sahipti.[65] Mesela haftada dört gün eğitim yapılan Sargatmışiyye Medresesi'nde -hadis-fıkıh ayırımı gözetilmeksizin- mazeretsiz olarak haftada üç gün derse gelmeyen öğrencilerin medreseyle ilişiği kesiliyor ve yerine yenisi alınıyordu.[66]

Müşteğil

Müşteğil terimi ücretli veya gönüllü olarak talebeleri çalıştıran kişiler için kullanılmaktadır. *İşğâl* veya *iştiğâl* olarak adlandırılan bu çalıştırma faaliyeti medrese içinde veya başka bir yerde yapılabilmektedir. Müşteğil ile muîd ve müfîd arasında bazı farklar bulunmaktadır. Muîd ile müfîd bir müderrisin dersinden hemen önce veya sonra o dersle ilgili tekrar veya ek bilgi sunumu yaparlarken, müşteğil doğrudan bir ders üzerine değil bir ilim dalıyla alakalı umumî çalışma ve mütalaaları yaptıran kişidir. Muîd ile müfîd, müderrise göre daha aşağı seviyeden bir mansıp olup onun yardımcıları mahiyetindedirler. Müşteğilin yaptığı iş (*iştiğâl*) ise daha önce müderrislik icazetini almış kişiler tarafından da gerçekleştirilebilen bir faaliyettir. Başka bir ifadeyle, muîd ile müfîd müderrislik yolunda ilerleyen öğrenciler iken müşteğil bir müderris olabilirdi. İştiğâl özellikle emekli müderrislerin çokça yaptıkları bir iştir. Kaynaklarda medresedeki mansıblarından ayrılan müderrislerin vakitlerini "iştiğâl ve tasnif ile" geçirdiklerine dair bilgiler sık sık görülür. Mesela Mecdüddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. İbrahim el-Kinânî (ö. 802/1400), Cemaleddin Muhammed b. Ömer el-Avâdî (ö. 816/1413), Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî (ö. 831/1428) ve Celaleddin Ebü's-Saâdât Muhammed b. Zahîre (ö. 861/1457) gibi isimler mansıplarından ayrıldıktan sonra hadis *işğâl*i ile meşgul olmuşlardır.[67]

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere, iâde, ifâde ve tasdîr gibi iştiğâl terimi de sadece fıkha mahsus olmayıp hadis ve Arapça gibi ilimler için de kullanılmıştır. Mesela Nureddin Ali et-Tilvânî (ö. 845/1442) hem fıkıh hem

uygulamaydı. Bu konuda bazı örnekler için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 98, 104, 129, 329, 363 (zeyl), 367 (zeyl), 400 (zeyl); Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 227.

64 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 88.

65 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 253.

66 Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 148.

67 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 140-141, VIII, 162; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 286-287, IX, 214-215.

hadis iştiğâline sahiptir.[68] Süleyman b. Yusuf el-Yâsûfî (ö. 789/1387), Nureddin el-Heysemî, Ebubekir el-Halebî (ö. 843/1439) ve Hasan b. Muhammed el-Hüseynî eş-Şerîf en-Nessâbe (ö. 866/1462) gibi isimler de hadis müşteğili olarak görev yapmışlardır.[69]

İdarî Kadrolar: Nazır/Mütevellî/Şeyh

Medrese ve darülhadis gibi kurumların vakfiyelerinde bu kurumların sağlıklı biçimde varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan idarî mansıplar, bunlara getirilecek şahıslarda aranan özellikler, idarecilerin görevleri ve alacakları ücretler gibi hususlar da belirtiliyordu. Nazırlık, mütevellilik ve şeyhlik bu görevlerin başlıcalarıydı. Bu üç görev içinde nazırlık ve mütevellilik esasen idarî görevler iken, şeyhlik mansıbı zaman zaman ilmî anlamda da fonksiyon icra ediyordu.

İdarî mansıplar ilk bakışta ulema ile alakalı değilmiş gibi görünse de, birçok medresenin nazır, mütevellî ve şeyhlik makamlarına ulemadan isimlerin getirilmesi, bu mansıpların da ilim tarihi açısından önemli olduğunu göstermektedir. Dokuzuncu asırdaki birçok önemli muhaddis, vakıflara bağlı çeşitli kurumlarda idareci olarak görev yapmıştır. Mesela İbn Hacer ve Aynî birçok medrese, hankah, cami vb. kurumun nazırı, mütevellîsi veya şeyhi olmuşlardır.[70]

Kadroların Elde Edilmesi

Bir hadis müderrisinin herhangi bir medreseye atanabilmesi için birkaç yol vardı. Atanmanın en tabii yolu, kişinin zaman içinde kazandığı ilmî ehliyetine binaen bir göreve getirilmesiydi. Ancak bunun dışında yollarla da bir medresede hadis müderrisi olmak mümkündü. Mesela bazı durumlarda müderrislerin mansıbları kendilerine babaları, dedeleri yahut diğer akrabalarından intikal ediyordu. Aşağıda açıklanacağı üzere bunun kendine mahsus birtakım şartları vardı. Müderrislik mansıbını elde etmenin üçüncü bir yolu ise bir müderrisle anlaşıp onun mansıbını satın almaktı.

68 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 229.

69 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 115; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 340-341, III, 121-122, V, 202, XI, 80. Müşteğil kadrosu hakkında ayrıca bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 301-307.

70 Örnekler için bk. Makrizî, *Sülûk*, X, 352, XII, 1096; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 89; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 184, 624; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 67.

Tahsîs / İstikrâr / Tevliye

Bir hadis öğrencisi tahsil hayatı boyunca birçok hocadan ders okuyordu. Hocalarından bir kısmı medreselerde görevli müderrisler oluyordu. Ancak onun hadis tahsil süreci yalnızca medrese vb. kurumlardaki müderrislerle sınırlı kalmıyordu. Herhangi bir kurumda görev almayan hocalardan da hadis okumak mümkündü. Hadis öğrencileri, bu iki grupta yer alan herhangi bir hocadan yeterince ilim tahsil ettikten sonra onun tarafından icazetle ödüllendiriliyordu.

Normalde bir hadis öğrencisinin, hocasından işittiği merviyyâtı üçüncü şahıslara rivayet etmek için ayrıca icazet almasına gerek yoktur. Zira hadis usulündeki yerleşik kurala göre, bir rivayeti veya kitabı, "tahammül yolları" denilen yöntemlerle usulüne uygun biçimde almış olmak kişiye onu rivayet hakkını doğrudan kazandırır. Ancak bir hadis öğrencisi hocalarından işitmiş olduğu rivayetleri "hadis müderrisi" sıfatıyla rivayet etmek istiyorsa bunun için gerekli olan "tahdîs izni"ni almak zorundaydı. Tahdîs izni bir fıkıh öğrencisinin müderris olabilmek için ihtiyaç duyduğu "tedris icazeti"ne denkti. Hadis müderrisleri ehil gördükleri öğrencilere bu izni veriyorlardı. Mesela İbn Hacer Muvaffakuddin Ahmed b. İbrahim el-Halebî'ye (ö. 884/1480), Sehâvî de Necmeddin İbn Fehd'e tahdîs izni vermişlerdir.[71]

Bir hadis talebesi, hocasından icazet aldıktan veya tahdîs iznini elde ettikten sonra artık hadis müderrisi sıfatını kazanıyordu. Bu sıfata sahip olması, bir mansıbın ona tahsis edilmesi, tevliyetinin ona verilmesi ve kendisinin bu mansıba yerleşmesi (istikrar bulması) için yeterli görüldüğü anlamına geliyordu. Medrese ve diğer kurumlardaki mansıplar için usulüne uygun atama biçimi buydu. Ancak her zaman bu yöntem takip edilmiyordu. Zira aile içi intikal ve nüzul gibi yöntemler de uygulanıyordu.

Aile İçi İntikal: "Beşik Uleması"

Dokuzuncu asırda bir kurumda mansıp sahibi olan kişinin vefatı halinde görevinin çocuklarına çeşitli yöntemlerle devredilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Eğer mansıbın intikal ettiği çocuk ilmî açıdan yetersiz yahut yaşı küçük ise bu görev onun adına niyabeten ifa ediliyordu. Mesela Irâkî ailesinin son temsilcisi olan Alaeddin el-Irâkî, dedesi Veliyyüddin vefat edip de onun görevleri kendisine kaldığında henüz bir çocuktu ve görevleri başkalarınca niyabet usulüyle yerine getirilmişti. Yaşı küçük çocukların bilfiil müderrislik yapmaları istisnaî bir durumdu ve uzun süreli olmuyordu. Söz-

71 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 198-199, IV, 226.

gelimi Takiyyüddin es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) yedi yaşındayken Dımaşk'taki Emîniyye Medresesi'nde ders vermesi hayranlık uyandırmış olmasına rağmen bu durum uzun sürmemiş ve yerine başka müderrisler vekalet etmiştir.[72]

Medreseler ve diğer kurumlardaki ilmî mansıbların aile içinde intikali yaygın olmakla birlikte, bu duruma tepki gösterenler de eksik olmamıştır. Makrizî ve Aynî bu gibi konularda en çok tepki gösteren alimlerdendir. Makrizî, Hanefî kâdılkudâtı Kemaleddin İbnü'l-Adîm'in oğlu Nâsıruddin Muhammed'in (ö. 819/1416) daha büluğ çağına ulaşıp ulaşmadığı tam anlaşılmadan, 810/1408 yılında Mansûriyye Medresesi'nde müderris olmasını eleştirmekte ve bu makamın kendisine babası ile kayınpederi Emir Tağriberdî'nin nüfuzu sayesinde verildiğini söylemektedir. Onların nüfuzları sebebiyle, Nâsıruddin'in adı geçen medresede verdiği ilk derse birçok emir, kadı ve alim katılmıştır. Nâsıruddin yine babası sayesinde ertesi yıl Şeyhûniyye Hankahı şeyhi ve Hanefî fıkhı müderrisi, kısa süre sonra da Mısır Hanefî kâdılkudâtı olmuştur ki bu durum Makrizî tarafından daha sert biçimde eleştirilmektedir.[73]

Yukarıdaki son örnekten de anlaşıldığı üzere küçük yaştaki çocukların önemli mansıplara atanıp naibler vasıtasıyla görevlerini yürütmeleri uygulaması sadece ilmî değil, idarî alanda da söz konusudur. Mesela sultanın sır katibi Muhammed b. Müzhir 832/1429'da ölünce on beş yaşındaki oğlu Celaleddin Ahmed onun yerine atanmıştı. Celaleddin bu alandaki ehliyetini kazanıncaya kadar kendisine Şerefüddin Ebubekir b. Süleyman el-Halebî vekalet etmişti. Bu arada Celaleddin Ahmed göreve getirilme karşılığında babasının terekesinden 90.000 dinar ödemekle yükümlü tutulmuş, bu meblağı temin etmek için babasından kalan çeşitli malların yanısıra onun kitaplarını da satmak zorunda kalmıştı. Ancak 833/1430'daki veba salgınında kendisi de vefat ettiği için bu görevi bizzat yerine getirememiştir.[74] Yüksek dereceden kadılık makamları da alınıp satılmakta, bir kadının vefatından sonra unvanları ehil olmayan çocuğuna devredilebilmektedir. Makrizî bu kabil uygulamaları "bozulma alameti" olarak değerlendirmektedir.[75] Benzer bir örnekte Aynî, Dımaşk kâdılkudâtı olan Necmeddin İbn Hiccî (ö. 830/1427) vefat edince yerine oğlu Bahaeddin Muhammed İbn Hiccî'nin geçmesini "kıyamet alameti" olarak değerlendirmektedir. Zira adı geçen Bahaeddin daha on altı yaş civarındadır ve ilmî anlamda hiçbir yetkinliği de bulunmamaktadır. Aynî

72 Bk. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VI, 223.

73 Makrizî, *Sülûk*, X, 52, 74, 377.

74 Bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 800, 848. Makrizî'nin ehliyetsiz kişilerin göreve getirilmeleriyle ilgili bir eleştirisi için bk. *Sülûk*, XI, 870-871.

75 Makrizî, *Sülûk*, XI, 619. Makrizî'nin hankahlardaki benzer durumu anlattığı bir örnek için bk. *a.g.e.*, XI, 661-662.

bu atamanın gerçekleşmesi için rüşvet verildiği kanaatindedir.[76] Aynı şekilde o, Yahya b. Yusuf es-Sirâmî'den sonra oğlu Adudüddin Abdurrahman'ın Berkûkiyye Medresesi'nde müderris olmasını ilmî ehliyetle değil güçlü bağlantılar sayesinde kazanılmış bir mansıb olarak görmektedir.[77]

Önemli bir aileye mensup olmadan yüksek makamlara gelmek zor olmakla birlikte imkansız değildi ve bunun için çeşitli yollar bulunmaktaydı: Kişi ya ehliyeti sayesinde yükseliyor ya da kendisine bir çevre edinip ilişkilerini kullanmak suretiyle belirli makamları elde ediyordu. Mesela Aynî, Dımaşk Şâfiî kâdılkudâtı Cemaleddin Abdullah b. Muhammed el-Ba'lebekkî'nin (ö. 827) "ilim adamı olarak tanınmadığını" ve "büyük bir aileden gelmediğini" özellikle vurgulamaktadır.[78] Bu durumda denilebilir ki Ba'lebekkî üçüncü yolu denemiş, yani nüfuzlu tanıdıklar edinmiş ve onların sayesinde mansıp kazanmıştır. Mansıp elde etmek maksadıyla kullanıldığı halde yukarıdaki kategorilerin hiçbirine dahil edilemeyen fakat çok yaygın olan bir başka yöntem ise, aşağıda müstakil olarak incelenecek olan nüzul meselesidir.

Nüzul / Mansıb Satın Alma

Dokuzuncu asırda bir medrese vb. kurumdaki mansıbı elde etmenin en yaygın yollarından biri nüzul yoluna başvurmaktı. Nüzul görünüşte, bir müderrisin sahip olduğu mansıbdan başkası lehine feragat etmesi şeklinde gerçekleşmekle birlikte hakikat biraz daha farklı olup aslında bu değişim para karşılığında yapılıyordu. Bu durum yalnızca müderrislikler değil her türlü mansıb hakkında geçerliydi ve saray tarafından çıkarılan emirlere konu olacak kadar yaygındı. Mesela 825/1422'de fakihlerin uhdelerine tevdi edilen vakıf nazırlıklarından başkaları lehine feragat etmelerini (*nüzûl*) yasaklayan bir emir çıkarılmıştı.[79] Bu emri o yılın önemli hadiseleri arasında zikreden Makrizî bu vesileyle medreselerdeki görevlerin paylaşımı konusundaki eleştirilerini dile getirmektedir. Ona göre dokuzuncu asırda medrese ve hankah gibi eğitim kurumlarındaki müderrislik görevleri artık alınıp satılan bir meta haline getirilmiştir. Bu durum, ilgili vazifelerin ehil olmayanların eline geçmesine yol açmaktadır.[80]

Nüzul süreci ilk bakışta problemsiz görünmekle birlikte, yakından incelendiğinde suistimal kolayca anlaşılabiliyordu ve bu sebeple çok hassas bir

76 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 319. Bu atama Makrizî tarafından da sert ifadelerle eleştirilmektedir. Bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 751.

77 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 383-384.

78 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 240.

79 Makrizî, *Sülûk*, XI, 939; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 84.

80 Makrizî, *Sülûk*, XI, 939.

konuydu. Nitekim 838/1435'te Sultan Baybars bir emir çıkarıp da vakıflardaki mansıpların şartlarına uygun biçimde kullanılıp kullanılmadığını görmek maksadıyla bütün medreselerin vakfiyelerini inceletmeye karar verdiği zaman ulema arasında büyük bir rahatsızlık oluşmuştur. Sultan medreselerde görev yapan bazı kişileri azletmek istemiş, ancak neticede "büyük gayret sarfedilerek" bu kararından vazgeçirilmiştir.[81]

Kaynaklarda medreselerdeki nüzule dair birçok örnek bulmak mümkündür. Mesela sekizinci yüzyılın sonuna doğru İbn Haldun Sargatmışiyye Medresesi'ndeki hadis müderrisliğini Abdurrahman b. Ali et-Tefehnî'ye para karşılığında devretmiştir.[82] Muhyiddin Abdülkâdir b. Ali İbn Muslih (d. 844/1441) adlı şahıs ise, medreselerdeki veya diğer kurumlardaki ilmî mansıpların para karşılığında nasıl el değiştirdiğine dair belki de en güzel örnektir. Sehâvî'nin imlâ derslerindeki öğrencilerinden olan, bir nakibin oğlu olduğu için İbnü'n-Nakîb diye de tanınan ve büyük bir mirasa sahip olan İbn Muslih, bu mirası birçok medresedeki müderrislik kadrolarını satın almak için kullanmıştır. Onun satın aldığı kadrolar arasında Cemâliyye, Mansûriyye, Kâmiliyye gibi medrese ve darülhadislerdeki hadis müderrislikleri, Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki hadis hocalığı (*ismâ'*), Olcay, Sâlihiyye, Berkûkiyye medreseleri, İbn Tolun Camii ve Baybarsiyye Hankahı'ndaki fıkıh müderrislikleri gibi mansıplar bulunmaktadır. Kendisine bu vazifeleri satanlar Mansûriyye'de İbn Hacer'in torunu Sıbt İbn Hacer, Cemâliyye'de Şemseddin Muhammed b. Kâsım el-Maksî (ö. 893/1488), Kâmiliyye Darülhadisi'nde bu görevi babasından sonra küçük yaşta alıp naibi vasıtasıyla yürütmekte olan ve İbnü İmâmi'l-Kâmiliyye olarak bilinen Ahmed b. Muhammed, Mahmûdiyye'de ise Selahaddin el-Mekînî'dir.[83]

Nüzul uygulaması dokuzuncu asırda öylesine tabii hale gelmiştir ki artık farklı durumlar şaşkınlıkla karşılanır olmuştur. Mesela Fahreddin Osman b. Abdullah el-Maksî'nin adı bilinmeyen bir naibinin, Şeyhûniyye'de hadis müderrisliğini elinde bulunduran Bedreddin eş-Şettanûfî'den bu görevi neredeyse ücretsiz alacak hale gelmesi şaşkınlıkla karşılanmıştır.[84]

Mansıbı Olmayan Muhaddisler

Dokuzuncu asır Kahire'sinde aynı nesle mensup veya aynı anda faaliyet gösteren yüzlerce muhaddisin yaşadığı bir gerçektir. Burada "muhaddis" denildiğinde terimin en geniş anlamı kastedilmekte, tahdîs izni/icazeti şartı

81 Makrizî, *Sülûk*, XI, 939.
82 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 98.
83 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.
84 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 42.

aranmamaktadır. Yani dokuzuncu asırda herhangi bir kurumda yahut kurum dışında, hadis ilminin "tahammül ve eda yolları" başlığı altında incelenen yerleşik standartlarına göre eğitim almış ve yine bu standartlara uygun biçimde hadis rivayet eden herkes muhaddis sayılmaktadır.

Kahireli muhaddislerin bir kısmı medrese veya darülhadislerde müderris kadrolarına atanabilmiş, önemli bir kısmı ise herhangi bir resmî görev almaksızın yahut müderrislik dışında bir görev yaparken hadis rivayet etmiştir. Dönemle ilgili tabakat veya mucem literatüründe, Kahire'de herhangi bir kuruma bağlı olmaksızın hadis rivayet eden hatta düzenli bir geliri olmadığı için hadis rivayeti karşılığında ücret alan hocalara dair çokça bilgi bulmak mümkündür. Üstelik o dönemde hadis rivayetinde büyük yer tutan fakat müderrislik ve benzeri kadroları hiçbir zaman alamayan kadın muhaddisler de söz konusudur.[85] Dolayısıyla, bu asırda Kahire'de hadis ilmi açısından önemli olan faaliyetleri medrese ve darülhadislerdeki mansıplara bağlı eğitimle sınırlamak yerine evlerde, çarşılarda, dükkanlarda vb. mekanlarda yapılan dersleri de hesaba katmak gerekir. Bir örnek olarak Mekkeli muhaddis Necmeddin İbn Fehd'in (ö. 885/1480) Kahire'ye geldiğinde kendilerinden hadis okuduğu hocalarının durumu esas alınabilir. Onun *Mu'cemü'ş-şüyûh*'undan tespit edebildiğimiz kadarıyla kendilerinden ders aldığı ve dokuzuncu asırda vefat eden Kahireli muhaddislerin sayısı doksandan fazladır. Bunların yarısından fazlası herhangi bir medrese veya kurumda resmî görev almamış kişilerdir. Zaten o dönemin Kahire'sinde kısa bir zaman dilimi içinde doksandan fazla muhaddisi müderris unvanıyla istihdam edecek kadar medrese ve darülhadis kadrosu da yoktur. Zira dokuzuncu asırda içinde hadis müderrisliği kadrosu bulunan medreselerin sayısı yirmi beş civarındadır.[86] Bunlara muîd ve müfîdler gibi daha alt seviyeden mansıpları ellerinde bulunduran muhaddisler eklendiğinde de sonuçta büyük bir değişiklik meydana gelmemektedir. Üstelik İbn Fehd'in Kahire'deki her hadis hocasıyla görüşmüş olması ihtimali zayıf olduğuna göre mezkur sayı o dönemde şehirde ders veren bütün muhaddisleri de göstermemektedir.

İbn Fehd örneği, dönemin Kahire'sinde medrese ve darülhadislerin hadis eğitimindeki yeri açısından bir fikir vermesi itibarıyla önemlidir. Dönemin birçok büyük ismi medrese ve darülhadislerde görev almış olmakla birlikte, çeşitli sebeplerle bu görevleri hiçbir zaman almayan yahut alamayan, alsalar dahi bir süre sonra kendi istekleriyle veya şartların zorlamasıyla gö-

85 Örnekler için bk. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 306, 310, 318-319, 322, 325, 329; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 2-168. Ayrıca bk. "Hadis Eğitim Kurumları" başlığı altında "Evler" konusu.

86 Hadis müderrisliği kadrosu bulunan Kahire medreseleri ve bu kadrolara getirilmiş kişilerin isimleri için bk. "Medreseler" başlığı.

revlerinden ayrılıp -Makrizî gibi-[87] gönüllü olarak hadis rivayet edenlerin, başka bir deyişle mansıplar bağlamındaki istatistiklere nadiren girenlerin veya adları bu meyanda hiç zikredilmeyenlerin varlığı daima göz önünde bulundurulmalıdır.

87 İbn Tağriberdî, *el-Menhel*, I, 415-420.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Muhaddis Aileleri ve Önemli İsimler

Dokuzuncu asırda Kahire'de medrese ve diğer kurumların yaygınlaşması ve çok sayıda mansıbın ortaya çıkması önceden de örnekleri görülen ulema ailelerinin iyice yerleşiklik kazanmasına vesile olmuştur. Bazı ulema aileleri nesiller boyunca çeşitli kurumlardaki mansıpları ellerinde tutmuşlardır. Bunlar bazen baba oğul torun şeklinde devam ederken, bazı ailelerin damatları ve onların çocukları vasıtasıyla mansıpları ellerinde tuttukları görülmektedir. Birkaç nesil boyunca devam etmedikleri halde aynı anda çeşitli kurumlarda etkili mansıplara geldiği görülen kardeşlerden oluşan aileler de önemlidir.

Ulema ailelerinde genellikle ailenin ilk kurucusu en önemli isim konumundadır. Onun şahsî gayreti ve çalışmalarıyla elde ettiği mansıplar, vefatından sonra ailesinin diğer fertlerine intikal etmekte, bazen bu mansıplar aile fertleri tarafından paylaşılmaktadır. Aşağıda zikredileceği üzere, aile içinde mansıp intikali sırasında yeni göreve gelenlerin bir miktar ücret ödediklerine dair bazı örnekler bulunmaktadır. Ancak kaynaklarda aile içi mansıp intikali örneklerinin her birinde ücretten bahsedilmediği için bunun bir zorunluluk olup olmadığı bilinmemektedir.

Kahire'deki birçok ulema ailesinden bazıları hadis tarihi açısından önem taşıyan isimlerden oluşmaktadır. Bazı aileler nesiller boyunca meşhur muhaddisler yetiştirmişler, bazıları uzun süre devam etmese de aynı anda birkaç kardeşin faal olarak görev yapması sebebiyle önem kazanmışlardır. Bazı ailelerde ise sadece bir ilimle iştigal edenlerden çok birden fazla ilimde derinleşen ve çeşitli kurumlarda aynı anda farklı ilim dallarında müderrislik vb. mansıpları ellerinde tutan isimler vardır. Son gruba girenler esasen fakih ailesi olarak bilinen fakat hadis müderrisliği mansıplarını da zaman zaman ellerinde tutan ailelerdir.

Aileler

Dokuzuncu asırda hadis tarihi açısından en fazla önem arz eden aileler Bulkînî, İbnü'l-Mülakkın, Irâkî, İbn Hacer, İbnü'l-Emâne ve Kirmânî gibi

ailelerdir. Bunların dışında, ağırlıklı olarak fakih yetiştirdikleri için fıkıh tarihi açısından önem arz eden birçok aile daha söz konusudur. O dönemde medreselerdeki hadis eğitimiyle ilgili mansıpların aile içinde nasıl kaldığını göstermesi itibarıyla önem arz eden bu ailelerin bazıları hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

Bulkînî Ailesi

Kahire'nin önde gelen Şâfiî ailelerinden birisi olan Bulkînîler, dokuzuncu asır boyunca birçok önemli isim yetiştirmişlerdir. Dil ve fıkıh alimi Bahaeddin İbn Akîl'in (ö. 769/1367) damadı ve ailenin en büyük temsilcisi olan, "Şeyhülislam" unvanıyla zikredilen kâdılkudât Siraceddin Ömer b. Reslân el-Bulkînî (ö. 805/1403) dokuzuncu asrın hemen başında vefat etmekle birlikte bu asırda etkili olan birçok ismin hocasıdır. Kendisi gibi Mısır Şâfiî kâdılkudâtlığı yapan oğulları Celaleddin ve Alemüddin'in yanısıra Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin el-Aynî gibi isimler onun en tanınmış öğrencileridir. Şâfiî kâdılkudâtlığının yanısıra darüladl müftîliği, Dımaşk kadılığı, kazaskerlik gibi önemli görevleri üstlenen Siraceddin el-Bulkînî, Kahire'deki birçok kurumda ve özellikle kendi ailesine nisbetle bilinen medresede, hadis dahil olmak üzere çeşitli alanlarda on yıllarca ders okutmuştur.

Ailede Siraceddin el-Bulkînî'den başka onun üç oğlu (Bedreddin, Celaleddin, Alemüddin) önemli görevlere gelmişlerdir. Kazaskerlik yapan Bedreddin el-Bulkînî (ö. 791/1389) babasından önce vefat ettiği için muhtemelen ondan kendisine intikal edecek olan kâdılkudâtlık görevini üstlenememiştir.[1] Bedreddin'in oğlu Muhammed b. Muhammed el-Bulkînî (ö. 838/1434), babasını erken kaybettiği için dedesinin yanında yetişmiş, ondan hadis rivayet etmiş ve kendisi de ellili yaşlarında vefat etmiştir.[2] Yine Bedreddin'in kızı olan ve Şeyha lakabıyla tanınan Belkıs bint Bedreddin de (ö. 841/1437) özellikle tasavvuf alanında meşhur olmuştur.[3]

Siraceddin el-Bulkînî'den sonra kâdılkudât olarak görev yapan ilk isim, oğlu Celaleddin Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî'dir (ö. 824/1421). Celaleddin Abdurrahman, ilminin büyük kısmını babasından tahsil etmiş olup[4] Kütüb-i Sitte'yi ve diğer hadis eserlerini ondan okumuştur. Aynı zamanda

1 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, II, 376.

2 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 367-368.

3 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 20.

4 İbn Hacer'e göre Celaleddin babasından başka hocadan ders almamış olmakla birlikte (bk. *İnbâü'l-gumr*, VII, 440-441) Aynî onun başkalarından da ders aldığını söylemektedir, bk. *Ikdü'l-cümân*, s. 169-170.

hadis alanında devrinin önde gelenlerinden biri kabul edilmiştir.[5] Ağabeyi Bedreddin'in vefatı üzerine onun yerine kazasker olmuş, babasının ardından da Şâfiî kâdılkudâtlığına getirilmiş ve çeşitli aralıklarla vefatına kadar bu görevde kalmıştır.[6] Babası Siraceddin'in, kendi inşa ettirdiği Bulkîniyye Medresesi'nde yaptığı tefsir-hadis dersi mahiyetinde geçen mîâdlarını, onun ölümünden sonra Celaleddin devralmış ve 823/1420'ye kadar devam ettirmiştir.[7] Celaleddin'in oğlu Taceddin Muhammed, zaman zaman kâdılkudâtlık görevinde babasına vekalet etmiş, ancak babasının ölümünden sonra bu görev kendisine teklif edildiği halde kabul etmemiş ve müderrislikle meşgul olmayı tercih etmiştir. Babasının kendisi lehine feragatiyle edindiği kazaskerlik görevini ise başarıyla yürütmüştür.[8] Celaleddin'in diğer oğlu Zeynüddin Kâsım el-Bulkînî ise Mısır'da gayrimüslimlerden toplanan *câliye* (çoğulu: *cevâlî*) adlı vergiden sorumluydu.[9] Celaleddin'in damadı ise meşhur tarihçi İbn Tağriberdî'dir.[10]

Ailenin Celaleddin'den sonraki kâdılkudâtı Alemüddin Salih b. Ömer el-Bulkînî (ö. 868/1464), büyük ağabeyi Bedreddin'in öldüğü yıl doğmuş, babası ve ağabeyi Celaleddin dahil birçok hocadan ders almıştır. Ancak o, babasının yaşlılık döneminde dünyaya geldiği için, bu sırada kendisine ilk eğitimini vermekle meşgul olan Halil b. Ahmed el-Hüseynî adlı müeddibiyle daha çok birlikte bulunmuş, onunla ders yapmadıkları günlerde babasının hadis meclislerine katılabilmiştir. *Sahîhayn* gibi meşhur hadis kitaplarını babasının meclislerinde im'ân tarikiyle dinlemiş, diğer kitapları ise ancak serd usulüyle alabilmiştir.[11]

Alemüddin el-Bulkînî 825/1422'de getirildiği[12] Mısır Şâfiî kâdılkudâtlığı görevinde çeşitli aralıklarla yaklaşık on dört yıl kalmıştır. Alemüddin aynı zamanda Sehâvî ve Süyûtî gibi dokuzuncu asrın son büyük muhaddislerinin hocasıdır. O, hadis derslerini çoğu zaman hadis müderrisliği mansıbını elinde bulundurduğu Kanbay Medresesi'nde yapmıştır.[13] Alemüddin'in vefatı üzerine onun bütün ilmî mansıplarıyla birlikte bu vazife de üç bin dinar ödemek şartıyla en büyük oğlu Fethüddin'e kalmıştır.[14] Fethüddin ve onun

5 Makrizî, *Sülûk*, XI, 600; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 73.

6 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 646-647.

7 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 441.

8 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 263-266; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 292.

9 Zeynüddin 826/1423'te atandığı bu görevden aynı yıl azledilmiştir, bk. Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 192, 196. Câliye hakkında bk. Hallâk-Sabbâğ, *el-Mu'cem*, s. 69.

10 İbn Tağriberdî, *el-Menhel*, I, 334.

11 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 158.

12 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 466-467; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 185.

13 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 171, 180; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 419.

14 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 180.

akrabası olan Ebü's-Saâdât el-Bulkînî buradaki hadis müderrisliği mansıbını İbnü'l-Mukrî et-Tarablusî olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Yusuf'a (d. 833/1430) devretmişlerdir.[15] Alemüddin'in diğer oğlu Muhammed de (ö. 856/1452) ilimle iştigal etmesine rağmen babasından önce vefat etmiştir.[16] Alemüddin'in kayınpederi olan[17] Taceddin Ebu Seleme Muhammed b. Abdurrahman el-Bulkînî de (ö. 855/1451) kadı olup aynı zamanda bir de medrese inşa ettirmiştir.[18]

Bulkînî ailesinin diğer üyeleri olan İzzeddin Abdülaziz b. Muzaffer (ö. 822/1419)[19] ve Veliyyüddin Muhammed b. Abdullah el-Bulkînî de (ö. 855/1451) ilimle iştigal etmiş önemli isimlerdir. Siraceddin el-Bulkînî'nin amcasının oğlu Şihabeddin Ahmed b. Ebubekir el-Uceymî (ö. 844/1441) ise bir kadı idi.[20] Yine bu ailenin üyesi olup imamlık ve kadı naibliği gibi vazifeler yapan ve genç yaşta vefat eden bir isim, Siraceddin'in yeğeni Ahmed b. Muhammed el-Bulkînî idi (ö. 838/1434).[21]

Bulkînî ailesi üyeleri, dokuzuncu yüzyılda Şâfiîlere tahsis edilen en önemli ilmî mansıpların bulunduğu kurumlardan sayılan[22] Haşşâbiyye Medresesi'nde yüz yıldan fazla müderris ve nazır olarak görev yapmışlardır.[23] Medresenin Siraceddin el-Bulkînî'den önceki müderrisi onun kayınpederi[24] Bahaeddin İbn Akîl'dir (ö. 769/1367).[25] İbn Akîl'in vefatıyla oğlu Fethuddin'e intikal eden buradaki müderrislik mansıbı kısa süre sonra onun yetersizliğini gerekçe gösteren Siraceddin el-Bulkînî tarafından ele geçirilmiş ve sonraki yüzyıl boyunca Bulkînî ailesinde kalmıştır.[26] Siraceddin el-Bulkînî gerek bu medresede gerek başka mekanlarda çeşitli ilimlerin yanısıra hadis de okutmuştur.[27]

Bulkînî ailesi mensuplarının çok ders okuttuğu mekanlardan bir diğeri, bu aileye nisbetle Bulkîniyye olarak bilinen medresedir. Siraceddin el-Bulkînî'nin evinin yakınında inşa ettirdiği medrese günümüze kadar ulaş-

15 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 31.
16 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 413.
17 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 365-367.
18 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 364, 389.
19 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 367.
20 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 137.
21 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 359.
22 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 162.
23 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 162, 182-184; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 201. Ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 587.
24 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 107.
25 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 201
26 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 182-184.
27 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 31.

mış olup, Siraceddin, Bedreddin ve Celaleddin el-Bulkînî'nin kabirleri buradadır.[28] Medresenin üst katı müderrislerin aileleriyle birlikte kalmalarına uygun biçimde yapılmıştır. Hatta Alemüddin el-Bulkînî bir dönem annesiyle birlikte burada ikamet etmiştir.[29] Aileden yetişen üç kâdılkudât bu medresede yıllarca mîâdlar akdetmişlerdir. Önce Siraceddin, onun vefatıyla Celaleddin burada mîâdlar akdettikten sonra bu görev Alemüddin'e intikal etmiştir. Alemüddin el-Bulkînî, Cuma günleri akdettiği hadis ve tefsir okumaları şeklinde geçen bu mîâdlarda kullanmak üzere on üç ciltlik bir tefsir kaleme almıştır.[30] Bulkînî ailesinin çocuklarına özel eğitim veren Halil b. Ahmed b. Cuma el-Hüseynî (ö. 843/1439) isimli zat da bir muhaddis olup aynı zamanda Bulkîniyye Medresesi'nin imamı olarak görev yapmıştır.[31]

Irâkî Ailesi

Dokuzuncu asrın başındaki en büyük hadis hafızını yetiştiren Irâkî ailesinde hadis tarihi açısından önem taşıyan beş kişi vardır. Bunlar, ailenin en büyük temsilcisi olan Zeynüddin Abdürrahim el-Irâkî (ö. 806/1404), onun damadı ve yakın arkadaşı Nureddin el-Heysemî (ö. 807/1405), diğer damadı Şihabeddin Ahmed b. Yakub el-Kâhirî (ö. 856/1452), oğlu Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim el-Irâkî (ö. 826/1423) ile Veliyyüddin'in torunu Alaeddin Ali b. Abdülvehhab el-Irâkî'dir (ö. 833/1430).

Ailenin kurucusu olan Zeynüddin el-Irâkî, aynı zamanda ilim tahsili için en çok emek harcayan üyesidir. Kahire, Dımaşk, Halep, Hama, Humus, İskenderiye ve Hicaz'da birçok isimden ilim tahsil eden Zeynüddin el-Irâkî,[32] Irak ve Tunus'a ise gitmek istediği halde gidememiştir. Gençlik yıllarından itibaren özellikle hadis alanında birçok eser telif etmiş, kısa zamanda şöhreti yayılarak Cemaleddin el-İsnevî'nin döneminden itibaren, yani 750'li yıllardan sonra hadis alanında sözü geçen başlıca isimlerden biri haline gelmiştir.[33]

Zeynüddin el-Irâkî idarî görevlerden çok ilmî mansıplardaki faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. İdarî görev olarak yalnızca üç yıl kadar sürdürdüğü Mekke ve Medine kadılıkları vardır. Bunun dışındaki bütün zamanını medreselerde tedris ve telif ile geçirmiştir. Ona hadis tarihi açısından şöhret kazandıran özelliklerinden birisi ise, İbnü's-Salâh'tan sonra zaman zaman

28 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 169-170; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 413.

29 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 157.

30 Makrizî, *Sülûk*, XI, 798; Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 161, 170.

31 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 190.

32 Zeynüddin el-Irâkî'nin başlıca hocaları için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 170-171; Kandemir, "Irâkî, Zeynüddin", *DİA*, XIX, 118.

33 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 171.

canlandırılmaya çalışılan ancak bir türlü eski günlerine döndürülemeyen hadis imlâ meclislerine itibarını geri kazandırmasıdır.[34] Hicaz'da başlattığı ve Kahire'deki Fâzıliyye[35] ve Kâmiliyye gibi medrese veya darülhadislerde on yıl kadar devam ettirdiği bu dersler, dokuzuncu asırdaki takipçileri tarafından yüzyıl boyunca sürdürülen önemli bir gelenek haline gelmiştir.

Zeynüddin el-Irâkî'nin ailesinde damadı Heysemî ve oğlu Veliyyüddin gibi önemli muhaddisler bulunmasına rağmen onun en önemli talebesi İbn Hacer'dir. O, vefat etmeden hemen önce yerine kimi bıraktığını soran Hanefî kâdılkudâtı Kemaleddin İbnü'l-Adîm'e önce İbn Hacer'i, sonra oğlu Veliyyüddin'i, ondan sonra da Nureddin el-Heysemî'yi bıraktığını söylemiştir.[36]

Zeynüddin el-Irâkî'nin bir muhaddis olarak şöhretinin iyice arttığı dönemde, 762/1361'de dünyaya gelen Veliyyüddin el-Irâkî, babasının sayesinde daha bir yaşındayken hadis meclislerine katılmaya başlamış, üç yaşında onunla birlikte gittiği Dımaşk'taki birçok muhaddisten icazet almıştır. Gençlik yıllarında hadis ve fıkha dair birçok eser yazan Veliyyüddin, babasının vefatı üzerine onun Baybarsiyye, Karasunguriyye, Fâzıliyye gibi çeşitli medrese ve kurumlardaki bütün ilmî görevlerini devralmış,[37] ayrıca 819/1416'da Cemâliyye (Üstâdâriyye) medresesi şeyhliği,[38] 824/1421'de Mısır Şâfiî başkadılığı gibi mansıpları elde etmiştir.[39] Babasının ardından dokuzuncu asırdaki hadis imlâ meclislerini devam ettiren başlıca isimlerden olan Veliyyüddin, bu yüzyılda İbn Hacer'den sonra en fazla hadis imlâ meclisi akdeden kişidir.[40]

Irâkî ailesinin üçüncü önemli figürü Zeynüddin el-Irâkî'nin damadı olan Nureddin el-Heysemî'dir. Heysemî, hayatı boyunca Zeynüddin el-Irâkî'den ayrılmamış, bütün ilmî faaliyetlerini onun denetiminde sürdürmüş, rihlelerinin ve hac yolculuklarının neredeyse tamamında onunla birlikte olmuştur.[41] Zeynüddin el-Irâkî'nin bütün imlâ meclislerinde hazır bulunan Heysemî, bunların bazılarında müstemlî olarak görev yapmıştır. Zeynüddin el-Irâkî de Heysemî'ye çok güvendiğinden her işinde ona danışmış, onu kızıyla evlendirmiş, Dımaşk'a rihle yapmak isteyen oğlu Veliyyüddin'i onun gözetiminde göndermiştir.[42]

34 Bu konuda bk. "İmlâ Dersleri" başlıklı kısım.

35 Irâkî, *Emâlî*, s. 45.

36 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 172. İbn Hacer'e göre hocasının bu üçlü içinde önce kendi adını söylemesinin sebebi, Heysemî'nin hadis ilminde yalnızca zevâidi iyi bilmesi, Veliyyüddin'in ise hadis dışındaki ilimlerle kendisini çok meşgul etmesidir.

37 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 21-22.

38 Makrizî, *Sülûk*, X, 353.

39 Makrizî, *Sülûk*, XI, 585; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 149, 210.

40 Ayrıntılar için "İmlâ Dersleri" başlıklı kısma bakınız.

41 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 256-257.

42 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 201.

Nureddin el-Heysemî'ye hadis tarihindeki şöhretini kazandıran yönü, zevâid literatürüne giren çalışmalarıdır. Birçok hadis kitabına zevâidler yazan ve bunları *Mecmau'z-zevâid* adlı meşhur eserinde biraraya getiren Heysemî'nin en büyük destekçisi Zeynüddin el-Irâkî olmuş, kendisine bu konuda gereken bilgileri öğrettiği gibi, aynı zamanda bütün çalışmalarını gözden geçirmiş, eserlerine takriz veya takdimler yazmak suretiyle kendisini daima teşvik etmiştir.[43] Heysemî'nin (ve Şihabeddin Ahmed b. Ebubekir el-Bûsirî'nin) çalışmaları sayesinde zevâid edebiyatının en güzel örnekleri dokuzuncu asırda verilmiştir.

Zeynüddin el-Irâkî'nin ikinci damadı olan kadı Şihabeddin Ahmed İbn Yakub (ö. 856/1452) gençliğinde Siraceddin el-Bulkînî, Zeynüddin el-Irâkî ve Heysemî gibi önde gelen alimlerden hadis dersi almıştır. Irâkî ailesine damat olduktan sonra daha fazla tanınır hale gelmiştir. Veliyyüddin el-Irâkî ve İbn Hacer'in kâdılkudâtlık yaptıkları dönemlerde nakib olarak görev almış, aynı zamanda Haremeyn vakıflarından sorumlu olmuştur. 836/1433'te Barsbay'ın yanına birçok alimi de alarak yaptığı kuzey seyahatinde İbn Hacer'in hizmetinde bulunmuştur. İbn Hacer'in kendisinden hadis rivayet ettiği İbn Yakub aynı zamanda Sehâvî ve akranlarının hocaları arasında yer almaktadır.[44]

Bikâî ve Sehâvî, Zeynüddin el-Irâkî'nin Cüveyriye isimli kızıyla evlenen Şihabeddin Ahmed b. Osman el-Kelvetâtî adında bir şahıstan daha bahsetmektedirler. İbn Hacer'in meclislerine de katılan ve saray derslerinde kârî olarak görev yapan bu şahsın bazı hadis kitaplarını defalarca okumasına rağmen hadis ilminde çok büyük bir ilerleme kaydedemediği anlaşılmaktadır.[45]

Irâkî ailesinin son temsilcisi Alaeddin Ali b. Abdülvehhab'ın ise ömrü uzun olmamıştır. Veliyyüddin el-Irâkî vefat ettiğinde oğlu Abdülvehhab hayatta olmadığı için bütün görevleri, ailenin son üyesi olan torunu Alaeddin'e intikal etmiştir. O dönemde yaşı küçük olan Alaeddin bu görevleri vekil/naibler vasıtasıyla yürütmüş,[46] kısa süre sonra 833/1430'daki veba salgınında

43 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 172, 256-260; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 201. O dönemde ulemanın, genç meslektaşlarının eserlerine takrizler yazmak suretiyle onları teşvik ettiklerine dair birçok örnek bulunmaktadır. Mesela İbn Hacer'in bir öğrencisi için takriz yazması hakkında bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 236; Aynî'nin takriz yazdığı eserler ve müellifleri için bk. Salih Yusuf Matûk, *Bedrüddin el-Aynî*, s. 120-122.

44 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 153; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 396-397.

45 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 115-116, 263-264; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 153; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 379. Kelvetâtî'nin, Zeynüddin el-Irâkî, Burhanüddin el-Ebnâsî ve Celaleddin el-Bulkînî gibi muhaddislere *Sahîh-i Buhârî*'yi kıraat yöntemiyle okuduğunu gösteren bazı semâ kayıtları için bk. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Köprülü), s. 591, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 39.

46 Makrizî, *Sülûk*, XI, 660; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 41; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 210-211; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 104; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 257.

vefat ettiği için de Irâkî ailesi tarih sahnesinden çekilmiş, ailenin elinde bulunan mansıplar dönemin çeşitli alimlerine intikal etmiştir.

İbnü'l-Mülakkın Ailesi

Daha çok fakihler yetiştirmiş olmakla birlikte hadis alanında da önemli faaliyetlerde bulunan İbnü'l-Mülakkın ailesi Siraceddin Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ile başlar. Siraceddin, küçük yaşta babasını kaybedince annesinin evlendiği İsa el-Mağribî'nin mesleği olan Kur'an öğreticiliği (*telkîn/mülakkınlık*) sebebiyle İbnü'l-Mülakkın olarak anılmıştır. İsa el-Mağribî'nin kendisine tahsis ettiği dükkanın geliriyle geçim sıkıntısı çekmeden yaşayan Siraceddin, daha sonra ondan kendisine kalan mirasla satın aldığı kitaplardan büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Dokuzuncu yüzyılın başındaki en velud müelliflerden biri olmasını biraz da bu kütüphaneye borçludur.[47] Ayrıca, kütüphanesindeki bazı eserlerin Fâzıliyye Medresesi gibi vakıf kurumlarından buraya intikal ettiği zikredilmektedir.[48] Bir süre kadı naibi olarak çalışan ve kâdılkudât olma arzusunu gerçekleştiremeyen Siraceddin İbnü'l-Mülakkın, daha çok ilmî faaliyetleri ve telifleriyle tanınmaktadır. Onun eserleri arasında hadisle ilgili olanlar da önemli yer tutar. Bunlardan özellikle *Sahîh-i Buhârî* şerhi ile, Kütüb-i Sitte'nin geri kalanlarının bu esere zevâidlerinden oluşan kısımlar üzerine yazdığı şerhler önemlidir.[49]

Siraceddin'in oğlu Nureddin Ali b. Ömer İbnü'l-Mulakkın da (ö. 807/1405) ilim ehlindendir. Babasının gözetiminde yetişen ve Dımaşk'a rihle yapan Nureddin, onun vefatından sonra çeşitli yerlerde dersler vermiş, kadı naibliği yapmıştır. İlmî anlamda babası kadar meşhur olmamakla birlikte, onun vefatıyla bütün vazifelerini üstlenmiştir.[50] Bunlar içinde hadis tarihi açısından önem arzeden mansıp, Kâmiliyye Darülhadisi'ndeki müderrisliktir.

İbnü'l-Mülakkın ailesinin üçüncü temsilcisi olan Celaleddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Mülakkın 790/1388'de doğmuştur. Dedesi Siraceddin, Zeynüddin el-Irâkî ve Nureddin el-Heysemî gibi isimlerin yanında hadis tahsil eden Celaleddin, babasının erken yaşta vefatı üzerine henüz on yedi yaşın-

47 Nitekim bazı çağdaşları kendisini bu kütüphanedeki kitaplardan intihal yapmakla suçlamıştır. Ayrıntılar için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 44.

48 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 45. Fâzıliyye medresesi ve kütüphanesi hakkında "Medreseler" başlığında bilgi bulunabilir.

49 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 43-44. Ayrıca bk. Ek-3, "Şerh" ve "Zevâid" başlıkları.

50 Makrizî, *Sülûk*, IX, 1168; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 252-253; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 267-268.

dayken onun bütün vazifelerini üstlenmiştir. Bunlar arasında Kâmiliyye Darülhadisi'nde hadis müderrisliği ve Sâbıkiyye Medresesi'nde mîâd kürsüsü de bulunmaktadır. Ayrıca, eniştesi Bahaeddin Ahmed b. Osman el-Münâvî'nin (ö. 825/1422) kırk yaşında ölmesi üzerine onun çocukları Ali ve Ömer'e intikal eden mansıpları da bu yeğenleri adına niyabeten üstlenmiştir.[51] Çeşitli dönemlerde kadı naibliği ve 858/1455'ten itibaren dört yıl süreyle Mansûriyye Bimaristanı nazırlığı da yapmıştır.[52] Hadis müderrisi olarak görev yaptığı dönemlerde dedesine ait *el-İ'lâm bi fevâidi Umdeti'l-ahkâm* adlı *el-Umde* şerhini daima ezberden okutmasıyla tanınmaktadır.[53] Sehâvî'nin hocalarından olan Celaleddin İbnü'l-Mülakkın 870/1466'da vefat etmiş ve Saîdü's-süedâ Hankahı'nda dedesi ile babasının yanına defnedilmiştir. Ailenin üç önemli isminin kabirlerinin bu hankahta bulunması onların tasavvufla da yakından ilgili olduklarını göstermektedir. Nitekim Siraceddin İbnü'l-Mülakkın'ın dönemindeki tasavvufî cereyanlardan etkilendiği bazı kaynaklarda zikredilmektedir.[54]

Nureddin İbnü'l-Mülakkın'ın kızı Hatice ile evlenerek İbnü'l-Mülakkın ailesinin damadı olan Bahaeddin Ahmed b. Osman el-Münâvî de ilim ehlindendir.[55] Babasından kalan çeşitli mansıpları kardeşi Bedreddin'le paylaşan Bahaeddin el-Münâvî 825/1422'de kırk yaşında ölünce bütün mansıpları iki oğlu Ali ve Ömer'e intikal etmiştir. O sırada bu çocuklar küçük yaşta olduklarından ilgili mansıplar dayıları Celaleddin İbnü'l-Mülakkın tarafından niyabeten üstlenilmiştir.[56]

Nureddin İbnü'l-Mülakkın'ın kızı Hatice ile Bahaeddin el-Münâvî'nin oğlu olan Nureddin Ali b. Ahmed el-Münâvî 813/1410'da dünyaya gelmiştir. Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Hacer ve Sadeddin İbnü'd-Deyrî gibi isimlerden hadis tahsil eden Ali, babasının genç yaşta ölümü üzerine ondan kalan mansıpları kardeşi Ömer'le paylaşmıştır. Câveliyye, Sa'diyye, Sükkeriyye, Kıptiyye, Atîka, Mecdiyye, Meşhedü'l-Hüseynî gibi medreselerdeki müderrisliklerin yanısıra darüladl müftîliği gibi görevleri içeren bu mansıplar bir süre dayısı Celaleddin tarafından niyabeten idare edildikten sonra kendisine verilmiştir. Dayısı Celaleddin İbnü'l-Mülakkın'a ait vazifelerin ölümünden sonra başkalarına verilmesine Nureddin itiraz etmemiştir. Aynı zamanda Sehâvî'nin hocalarından olan Nureddin el-Münâvî 877/1472'de ölmüştür.[57]

51 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 101.
52 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 101-102.
53 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 102.
54 Bk. Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, 150.
55 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 472.
56 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 380.
57 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 169-171.

Bahaeddin el-Münâvî'nin diğer oğlu Siraceddin Ömer ise kardeşi Ali'yle birlikte çeşitli mansıpları paylaşmış olmakla birlikte ilmî anlamda çok meşhur olmamış ve 860/1456'da otuz beş yaşında vefat etmiştir.[58]

İbnü'l-Mülakkın ailesine sıhriyet yoluyla intisab eden Şemseddin Ebü's-Senâ Muhammed b. Mahmud er-Rebaî ise, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın'ın damadı olup onun sayesinde birçok kişiden hadis icazeti almış ve ahir ömründe hadis rivayet etmiştir.[59]

İbn Hacer Ailesi

Dokuzuncu asrın en büyük muhaddisi İbn Hacer el-Askalânî'nin ailesinde kendisinden başka oğlu Bedreddin, kızı Zeyn Hatun, damatları ve torunu Sıbt İbn Hacer gibi ilimle iştigal etmiş kişiler bulunmasına rağmen, bu aileden -kendisinden sonra- Bulkînî, Irâkî yahut İbnü'l-Mülakkın ailelerinde olduğu gibi ulemaya mensup çok güçlü isimler çıkmamıştır.

Dönemin başlıca fakihlerinden olan İbn Hacer 827/1423'te Alemüddin el-Bulkînî'den sonra Mısır Şâfiî kâdılkudâtı olmuş,[60] kısa aralıklarla ayrıldığı bu görevini 852/1449'a kadar sürdürmüştür. İbn Hacer, kâdılkudâtlık ve darüladl müftîliği gibi idarî görevlerinin yanısıra birçok ilmî mansıba sahip olmuştur. Bunlar içinde özellikle hadis ilmi açısından önemli vazifeleri Cemâliyye el-Müstecidde (Üstâdâriyye), Zeyniyye ve Haseniyye (Sultan Nâsır Hasan) medreseleri, Kâmiliyye Darülhadisi, Mansûriyye Medresesi'ndeki türbe (el-Kubbetü'l-Mansûriyye), Şeyhûniyye ve Baybarsiyye hankahları ile İbn Tolun Camii'ndeki hadis müderrislikleri, Mahmûdiyye Medresesi'ndeki *ismâ'* şeyhliği ve Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki hâzin-i kütüblüktür.[61]

İlk hadis tedrisi icazetini Zeynüddin el-Irâkî'den 797/1395'te alan İbn Hacer,[62] önce Haşşâbiyye Medresesi'nde babasının yerine ücretsiz olarak ders okutmuştur. İlk ücretli müderrislik görevini 808/1405'te Şeyhûniyye Hankahı'nda hadis müderrisi olarak ifa etmiştir. 809/1406'da Mahmûdiyye, 811/1407'de Cemâliyye el-Müstecidde, 851/1447'de Zeyniyye medreselerinde, 813/1410'da Baybarsiyye Hankahı'nda hadis müderrisi olmuştur.[63] Beş

58 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 69.

59 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 35.

60 Makrizî, *Sülûk*, XI, 656.

61 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 85.

62 Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 67.

63 848/1444 yılındaki salgında vebaya yakalanan İbn Hacer, kimseye haber vermediği bu hastalığı sırasında, aralarında Sehâvî'nin de bulunduğu talebelerine *Bezlü'l-mâûn fî fazli't-tâûn* adlı eserini Baybarsiyye Hankahı'nda okutmuştur. Bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 87.

yıl sonra ise bu hankahın şeyhi olarak atanmıştır.[64] İbn Tolun Camii'ndeki hadis müderrisliği ise 833/1430 yılındadır.[65]

Dokuzuncu asrın hadis tarihi açısından önem taşıyan imlâ meclisleri İbn Hacer'in hayatında ayrı bir yere sahiptir. Zira bu asırda en fazla imlâ meclisi akdeden muhaddis odur.[66] On yıllarca süren bu derslerin sonuncusunu 25 Zilkade 852'de (20 Ocak 1449) yapmıştır. Evindeki son hadis dersini ise 9 Zilhicce 852'de (3 Şubat 1449) vermiş olup Sehâvî'nin de katıldığı bu son derste İbn Ebi'd-Dünya'nın *Kitabu Fazli Zilhicce*'sini okutmuş, üç hafta kadar sonra vefat etmiştir.[67]

İbn Hacer'in 815/1412'de dünyaya gelen tek oğlu Bedreddin Muhammed babasından çok hadis dinlemiş ve onun imlâ meclislerinde bulunmuştur. Aynı zamanda babasının talepleri (*istid'â*) sayesinde Mısır'ın diğer şehirlerinden ve Şam bölgesindeki muhaddislerden icazetler almıştır. Özellikle kadıların atanması ve vakıflarla ilgili prosedürel hususlarda uzmanlaşan Bedreddin Muhammed, İbn Hacer'in sayesinde birtakım idarî ve ilmî mansıpları da elde etmiştir. Muhtemelen İbn Hacer'in onun lehine feragat etmesi üzerine, Baybarsiyye Hankahı'nda şeyh, Haseniyye Medresesi'nde hadis müderrisi ve İbn Tolun Camii'nde imam olan Bedreddin Muhammed bu görevleri kendisi yerine getirmemiş, İbn Hacer oğluna bu mansıplarda niyabet etmiştir. İbn Hacer'in vefatından sonra ise Bedreddin Muhammed hadis alanında çok önemli faaliyetlerde bulunmamış ve 869/1465'te vefat etmiştir.[68]

İbn Hacer'den sonra ailedeki en meşhur isim torunu Cemaleddin Yusuf b. Şahin'dir. 828/1425'te dünyaya gelen ve Sıbt İbn Hacer şeklinde tanınan Cemaleddin, İbn Hacer'in kızı Zeyn Hatun ile Emir Şahin el-Kerekî'nin oğludur. Sıbt İbn Hacer'in eğitiminde dedesinin büyük yeri vardır, zira ondan çok hadis okumuş ve imlâ derslerine katılmıştır. Ayrıca Zeynüddin el-Irâkî, Heysemî, Şerefüddin İbnü'l-Küveyk gibi hocalardan hadis işiten, birçok hocadan icazet almış olan ve okuma yazma bilen[69] annesi Zeyn Hatun'un da onun eğitiminde büyük pay sahibi olduğu düşünülebilir.

Sıbt İbn Hacer, dedesinin vaktiyle kendisi adına almak istediği kadılık vb. idarî görevleri kabul etmemiş, ilmî mansıplara gelmeyi daha çok tercih etmiştir. Mengütimuriyye Medresesi'nde nazır, Kâsım b. Kutluboğa'nın feragatiyle Baybarsiyye'de, Celaleddin İbnü'l-Emâne'nin çocukları Takiyyüddin ve Bedreddin'in feragatiyle Mansûriyye'de hadis müderrisi, ayrıca saray

64 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 89.

65 Daha fazla bilgi için bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

66 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 70-78; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 336.

67 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221.

68 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 20.

69 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XII, 51.

derslerinde ve Fükkâhîn Camii'nde hadis kârîi olarak görev yapmıştır. Daha sonra, Mansûriyye Medresesi'ndeki hadis müderrisliğini para karşılığında Muhyiddin Abdülkâdir İbn Muslih'e devretmiştir.[70] Dedesinin zamanında kabul etmediği bazı görevleri sonradan kurduğu sıhriyet ilişkileriyle elde etmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bu meyanda dedesinin en büyük hasımlarından Veliyyüddin es-Seftî'nin kızkardeşiyle ve Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin kızıyla evlenmiştir. Ayrıca dedesinin *Ref'u'l-isr an kudâti Mısr* gibi bazı kitapları hakkında birtakım eleştiriler dile getirmiş, ancak çağdaşları tarafından bu eleştirilerinde haksız bulunmuştur.[71]

İbn Hacer'in damatları da önemli isimlerdir. Onun en büyük damadı, Zeyn Hatun'la evli olan Emir Şahin el-Kerekî'dir. İkinci damadı Kahire'de Hanefî kadısı olarak görev yapan Muhammed b. Osman İbnü'l-Eşkar el-Kerâdî'dir (ö. 863/1459). İbnü'l-Eşkar el-Kerâdî evinde gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* hatimleriyle tanınmıştır. Bu meclislerde, saray derslerinde uzun yıllar kârî olarak görev yapan Ebü'l-Hasen Burhaneddin el-Bikâî (ö. 885/1480) kıraat yapmıştır. İbnü'l-Eşkar el-Kerâdî, Eski Zâhiriyye Medresesi ve Ezher Camii gibi mekanlarda gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* hatimlerine de hoca olarak katılmış ve derse gelenlere çeşitli hediyeler dağıtmıştır.[72] İbn Hacer'in Râbia isimli kızıyla evlenen üçüncü damadı Şihabeddin Ahmed b. Muhammed b. Meknûn ise (ö. 829/1426) Kutayye, Gazze ve Dimyat gibi şehirlerde kadılık yapmıştır.[73]

İbnü'l-Emâne Ailesi

Bu ailenin ilk önemli üyesi Bedreddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz İbnü'l-Emâne'dir (ö. 839/1436). Ebyâr'da doğan Bedreddin, babası tarafından Kahire'ye getirilmiş ve tahsil hayatı sırasında ve sonrasında Sâlihiyye-Mecdiyye Medresesi'nde ikamet etmiştir.[74] Siraceddin el-Bulkînî, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın ve Zeynüddin el-Irâkî gibi isimlerden ders almıştır. Şeyhûniyye, Tengiziyye, Hekkâriyye (Kehhâriyye), Sâlihiyye-Mecdiyye gibi medreselerde fıkıh, Mansûriyye ve Mengütimuriyye'de hadis, Hâkim Camii'nde tefsir müderrisi olmuştur. Mansûriyye'deki hadis müderrisliğinden onun lehine feragat eden kişi İbn Hacer'dir. Aynı zamanda Cîze kadılığı ve kadı naibliği de yapan Bedreddin İbnü'l-Emâne 839/1436'daki saray der-

70 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 281.

71 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 313-317.

72 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 145; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 277-278.

73 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 109; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 208.

74 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 406; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 206.

sinden çıktıktan sonra vefat etmiş ve vazifeleri hayattaki dört oğlu arasında paylaşılmıştır.[75]

Muhtemelen Bedreddin'in en büyük oğlu olan İzzeddin Abdülaziz İbnü'l-Emâne (ö. 837/1434) çeşitli medreselerde ders vermiş, Ezher Camii'nde mîâdlar akdetmiştir.[76] Ancak genç yaşta ve babası hayattayken vefat ettiği için, Bedreddin İbnü'l-Emâne'den oğullarına intikal eden mansıplardan faydalanamamıştır.

820/1417'de doğan Takiyyüddin Abdüllatif b. Muhammed İbnü'l-Emâne babasının Mansûriyye'deki hadis müderrisliği ile Hekkâriyye'deki fıkıh müderrisliği mansıplarını Alaeddin el-Kalkaşendî'nin yardımıyla almış ancak yirmi üç yaşında vefat etmiştir.[77]

Takiyyüddin'le aynı yıl dünyaya gelen Muhibbüddin Muhammed İbnü'l-Emâne, babasından, İbn Hacer'den ve Alaeddin el-Kalkaşendî'den ders almıştır. Babasından intikal eden çeşitli medreselerdeki mansıplarda fıkıh dersi vermiş, aynı zamanda kadı naibliği yapmıştır.[78]

İbnü'l-Emâne kardeşlerin içinde en fazla öne çıkan Celaleddin Abdurrahman İbnü'l-Emâne 823/1420'de dünyaya gelmiştir. Babası, İbn Hacer ve özellikle Alaeddin el-Kalkaşendî onun başlıca hocalarıdır. Babasının vefatından sonra onun görevlerini kardeşleriyle paylaşan Celaleddin, bunlara ek olarak Şeyhûniyye'de fıkıh müderrisi, Zenkelûniyye'de müderris naibi olmuştur. Kâdılkudât Veliyyüddin es-Seftî ile yakınlık kuran Celaleddin önce onun derslerinde, daha sonra yine onun yardımlarıyla saraydaki derslerde Bikâî'nin ardından hadis kârîsi olarak görev yapmıştır.[79]

Beş kardeşin en küçüğü olan Şihabeddin Ahmed 829/1426'da babasının ikamet ettiği Sâlihiyye-Mecdiyye Medresesi'nde dünyaya gelmiştir. İbn Hacer ve Sehâvî'den ders almış olmasına rağmen, bu aileyle yakın alakası olduğu anlaşılan Alaeddin el-Kalkaşendî'nin derslerine daha çok devam etmiştir. Akboğa Medresesi'nde müderris, Eski Zâhiriyye'de imam olarak görev yapmış ve 896/1490'da ölmüştür.[80]

İbnü'l-Emâne ailesinin son temsilcisi, Muhibbüddin İbnü'l-Emâne'nin oğlu Abdülaziz b. Muhammed'dir. Abdülaziz'in dedesinden ve babası ile amcalarından intikal eden vazifeleri üstlenip üstlenmediği tam anlaşılamamaktadır. Ancak Sehâvî onun noterlik yaparak geçimini kazandığını ve

75 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 253, 406-407; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 318-321; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 169.

76 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 226.

77 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 115; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 332-333.

78 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 7-8.

79 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 120.

80 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 75.

ara sıra vazifelerle ilgili derslere geldiğini söylediğine göre, ilmî ehliyeti olmadığı halde bu görevlerden bazılarının kendisine intikal etmiş olduğu tahmin edilebilir.[81]

Yukarıda örnek olarak zikredilen beş aile dışında dokuzuncu asırda Kahire'de birçok ulema ailesi bulunmaktadır. Bunlar arasında *Sahîh-i Buhârî* şârihi Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), oğlu tabib ve muhaddis Takiyyüddin İbnü'l-Kirmânî (ö. 833/1430) ve torunu Cemaleddin Yusuf b. Yahya'dan meydana gelen Kirmânî ailesi zikredilebilir. Takiyyüddin İbnü'l-Kirmânî babasının şerhini Kahire'de meşhur eden kişidir.[82] Torun Cemaleddin Yusuf ise, Sehâvî'nin hac yolculuğunda arkadaşıdır.[83]

Buraya kadar zikredilen ailelerin tamamı Şâfiî mezhebindendir. Ancak o dönemde diğer mezheplerden aileler de birçok önemli mansıbı ellerinde tutmuşlardır. Hanefî aileleri içinde İbnü'l-Adîm, İbnü't-Türkmânî, İbnü'd-Deyrî ve Tefehnîler en çok dikkat çeken ailelerdir. Dönemin en büyük Hanefî muhaddisi olan Bedreddin el-Aynî'nin üç erkek çocuğu aynı yıl vebadan ölmese, bu ailenin de dokuzuncu asra damga vuracağından şüphe edilmezdi. Kahire'ye yalnız başına gelip yıllar içinde gayretiyle Kahire muhtesibliği, evkaf nazırlığı, Hanefî kâdılkudâtlığı gibi birçok önemli mevki edinen, iki Memlük sultanının sohbet arkadaşı olan Aynî, muhtemelen ailesinin geleceğini güvence altına alabilmek amacıyla kendi adına bir de medrese yaptırmış, ancak 833/1429'da meydana gelen vebada kaybettiği üç oğlunu ve bir kızını buraya defnetmek durumunda kalmıştır.[84] Ayrıca ömrünün son yıllarında maddi açıdan sıkıntıya düştüğü için medresedeki bazı kitaplarını satmaktan başka çare bulamamıştır.[85] Medresesindeki hadis müderrisliği mansıbı onun ölümünden sonra da muhafaza edilmiş olmakla birlikte, medrese ilmî açıdan canlılığını bir süre kaybetmiştir. Ancak yıllar sonra Hoşkadem zamanında, Aynî'nin torunu Ahmed b. Abdurrahim İbnü'l-Aynî önde gelen devlet idarecilerinden biri olunca, 870/1465 yılında medreseyi tamir ettirmiş ve buraya dönemin belli başlı alimlerini müderris atayarak medreseye eski canlılığını kazandırmıştır.[86]

İbnü'l-Adîmler de meşhur bir Hanefî ailesidir. Dokuzuncu asırda bu ailenin şehirdeki ilk üyesi olan Kemaleddin Ömer İbnü'l-Adîm (ö. 811/1408)

81 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 230.

82 Makrizî, *Sülûk*, XI, 845.

83 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 387-388.

84 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 380-381, 397. Aynî'nin üstlendiği görevler hakkında bk. *a.g.e.*, *Ikdü'l-cümân*, s. 184, 297, 372, 418, 510, 585, 594; Makrizî, *Sülûk*, IX, 970, 977, 996, 999, 1038, 1052, X, 352, 534, XI, 717, XII, 1208; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 204, IX, 31, 126; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 375-380.

85 İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 288.

86 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 345, VII, 131-132, IX, 174, X, 105, XI, 110.

804/1401'de Kahire'ye gelmiş ve bir yıl sonra Hanefî kâdılkudâtı, 808/1405'te Şeyhûniyye Hankahı şeyhi olmuştur.[87] Bu ailenin üyelerinden Cemaleddin İbnü'l-Adîm ile, Kemaleddin'in oğlu Nâsırüddin de dokuzuncu yüzyılda Şeyhûniyye Hankahı'nda meşihat makamını üstlenmişlerdir.[88] Kemaleddin Şeyhûniyye Hankahı şeyhliği ile Hanefî fıkhı müderrisliği ve Mansûriyye Medresesi müderrisliği gibi görevlerinden oğlu Nâsırüddin İbnü'l-Adîm lehine çekilmiştir. Emir Tağriberdî'nin damadı olan Nâsırüddin henüz bâliğ olmadan ilk dersini Mansûriyye Medresesi'nde vermiştir (20 Muharrem 810/27 Haziran 1407).[89] Makrizî, Nâsırüddin'in küçük yaşta müderrislik kürsüsüne oturup ders vermesini, kayınpederi Emir Tağriberdî ile babası Kemaleddin'in nüfuzlarını kullanmalarıyla alakalı saymaktadır. Üstelik Nâsırüddin iki yıl sonra, 812/1409'da babası gibi Mısır Hanefî kâdılkudâtı olmuş, ancak yirmi yedi yaşındayken vefat etmiştir.[90]

Alaeddin Ali b. Osman (ö. 750/1349), oğlu kâdılkudât Cemaleddin Abdullah ve onun oğlu kâdılkudât Sadreddin Muhammed ile akrabaları Hamidüddin Hammâd'dan oluşan İbnü't-Türkmânî ailesi de önemlidir. Hanefî olan İbnü't-Türkmânîler, vezir Alaeddin Moğultay el-Cemâlî tarafından 730/1329'da Hanefî fıkhı tedrisi için açılan ve aynı zamanda hadis müderrisliği de bulunan Cemâliyye Medresesi'ndeki fıkıh mansıbına dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sahip olmuşlardır.[91]

Ebü'l-Velîd Muhibbüddin (ö. 815/1412), Ebü'l-Fazl Muhibbüddin (ö. 890/1485), Seriyyüddin Abdülber (ö. 921/1515), Esirüddin Muhammed ve Lisanüddin Ahmed (ö. 882/1477) gibi bazıları Kahire Hanefî kâdılkudâtı olmuş, Müeyyediyye, Hüseyniyye ve Zeyniyye gibi medreselerde fıkıh ve hadis müderrisliği yapmış meşhur alimler yetiştiren İbnü'ş-Şihne ailesi de dönemin önde gelen Hanefî ailelerindendir.[92]

Hanefî kâdılkudâtı Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbnü'd-Deyrî (ö. 827/1424) ile ondan sonra Müeyyediyye Medresesi şeyhi olan oğlu Sadeddin b. Muhammed'in (ö. 867/1463) mensup olduğu İbnü'd-Deyrîler;[93] el-Melikü'l-Müeyyed dönemi ve sonrasında Hanefî kâdılkudâtı olan Zeynüddin Abdur-

87 Makrizî, *Sülûk*, IX, 1101, X, 17, 88; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 72; VI, 122-123; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 667, 792.

88 Makrizî, *Sülûk*, X, 52, 74; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 296; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 243.

89 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 54. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *a.g.e.*, VII, 245-246.

90 Makrizî, *Sülûk*, X, 52, 74, 91, 271, 377; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 27.

91 Makrizî, *Hitat*, II, 392.

92 Haklarında bk. Özen, "İbnü'ş-Şihne, Ebü'l-Velîd", *DİA*, XXI, 222-224; a.mlf., "İbnü'ş-Şihne, Ebü'l-Fazl", *a.g.e.*, XXI, 220-222; a.mlf., "İbnü'ş-Şihne, Seriyyüddin", *a.g.e.*, XXI, 225-227; a.mlf., "İbnü'ş-Şihne, Lisânüddin", *a.g.e.*, XXI, 225-226

93 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 60-61; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 27, 401.

rahman b. Ali et-Tefehnî (ö. 835/1432) ile oğlu Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman et-Tefehnî'nin (ö. 849/1446) bulunduğu Tefehnîler[94] de önemli ailelerdir. Tefehnîlerin her ikisi de Sargatmışiyye Medresesi'nde hadis müderrisliği yapmışlardır.[95]

Hanbelî aileleri içindeyse Bağdatlı meşhur muhaddis Nasrullah b. Ahmed et-Tüsterî el-Kirmânî, oğlu Kahire kâdılkudâtı Muhibbüddin (Şihabeddin) Ahmed b. Nasrullah et-Tüsterî el-Kirmânî ile onun oğlu Yusuf'un dahil olduğu Tüsterî ailesi önemlidir. Bunlar Yeni Zâhiriyye (Berkûkiyye), Müeyyediyye, Şeyhûniyye, Mansûriyye gibi medreselerdeki Hanbelî fıkhı ve hadis müderrisliklerini ellerinde tutmuşlardır.[96]

Kahire'de nesiller boyunca kadılık ve kâdılkudâtlık vazifesini deruhte etmiş Malikî mezhebine mensup bir aile olan İhnâîler de dokuzuncu asırda hâlâ faaldir. Bu ailenin üyesi olan Alemüddin Ahmed b. Muhammed 842/1439'da ölmüştür.[97]

Önemli İsimler: Hadis Hafızları

Dokuzuncu asırda Kahire'de binlerce muhaddis yaşamıştır. Bunların her birini tek tek saymak ancak muhaddis tabakatları hacminde bir eserde üstesinden gelinebilecek bir iştir. Bu kadar çok sayıda muhaddisin içinden bazıları ise, hadis ilminde döneme damgasını vuracak kadar ön plana çıkmış, bu ilmin zirvesindekilere verilen "hafız" unvanıyla anılmayı hak etmişlerdir. Dönemin en büyük hadis alimleri olan hafızların isimleri, kendilerine hasredilmiş bazı tabakatlarda biraraya getirilmiştir.

Dokuzuncu asrın hadis hafızlarını tanıtan en önemli eserler, yine o dönemde yaşayan isimler tarafından telif edilmiştir. Özellikle Takiyyüddin İbn Fehd ile Süyûtî'nin, bir önceki asırda Zehebî tarafından yazılan *Tezkiretü'l-huffâz* isimli hafızlar tabakatına Zehebî sonrasındaki hafızları göstermek maksadıyla yaptıkları ilavelerden oluşan *Lahzu'l-elhâz* ve *Zeylü Tabakâti'l-huffâz* adlarıyla bilinen eserler, dokuzuncu asrın hafızlarını topluca görebilmek açısından önem arz eden kaynaklardır. O dönemin İslam dünyasında hadis hafızı olarak anılan isimleri içeren bu eserlerde Kahireli hafızlar da yer almaktadır.

Aşağıdaki liste, Takiyyüddin İbn Fehd ile Süyûtî'nin adı geçen eserlerinde zikredilen dokuzuncu asrın Kahireli hadis hafızlarını göstermektedir.

94 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 243-244; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 252.

95 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 252, 267. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 98.

96 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 109-122.

97 Makrizî, *Sülûk*, XII, 1150; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 79.

Özellikle dokuzuncu asrın ikinci yarısını da kapsaması için Kâsım b. Kutluboğa, Sehâvî, Süyûtî'nin kendisi, Kastallânî ve Zekeriyya el-Ensârî gibi Memlükler döneminin son hafızları da listeye tarafımızdan ilave edilmiştir. Dikkat edileceği üzere bu listede yer alan isimlerin birçoğu, elinizdeki eserde isimleri şu ana kadar defalarca zikredilen kişilerdir:

1. Ömer b. Ali, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401)
2. Ömer b. Reslân, Siraceddin el-Bulkînî (ö. 805/1402)
3. Abdurrahim b. Hüseyin, Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1403)
4. Ali b. Ebubekir, Nureddin el-Heysemî (ö. 807/1404)
5. Halil b. Muhammed, Selahaddin el-Akfehsî (ö. 820/1417)
6. Abdurrahman b. Ömer, Celaleddin el-Bulkînî (ö. 824/1421)
7. Ahmed b. Abdurrahim, Veliyyüddin İbnü'l-Irâkî (ö. 826/1423)
8. Muhammed b. Muhammed, Taceddin İbnü'l-Garâbîlî (ö. 835/1431)
9. Ahmed b. Ebubekir, Şihabeddin el-Bûsirî (ö. 840/1436)
10. Ahmed b. Ali, Şihabeddin İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)
11. Kâsım b. Kutluboğa, Zeynüddin es-Sûdûnî (ö. 879/1474)
12. Muhammed b. Abdurrahman, Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497)
13. Abdurrahman b. Ebubekir, Celaleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505)
14. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Kastallânî (ö. 923/1517)
15. Zekeriyya b. Muhammed, Zeynüddin el-Ensârî (ö. 926/1520)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Hadis Dersleri

Dokuzuncu yüzyılda Kahire'deki hadis derslerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür. İlk grupta medrese ve darülhadisler gibi eğitim kurumlarında vakfiyelerdeki şartlara göre katılımcıları belirlenmiş dersler bulunmaktadır. İkinci grupta yine bu kurumlarda yahut camilerde ve alimlerin evlerinde kendi arzularıyla gerçekleştirdikleri ve herkese açık olan dersler yer alır. Üçüncü grupta yılın belirli dönemlerine mahsus dersler vardır. Yukarıdaki üç grup kadar önemli yer işgal etmemekle birlikte, belirli mekanlara mahsus dersler de ayrı bir kategori olarak değerlendirilebilir.

Medrese ve Darülhadislerdeki Dersler

Memlükler'in son asrında Kahire'deki hadis derslerinin önemli bir kısmı medrese, darülhadis ve benzeri kurumlarda yapılıyordu. Vakıflara bağlı olarak faaliyet yürütülen bu mekanlarda hangi ilimlere dair derslerin yapılacağına vakfın kurucusu (*vâkıf*) karar veriyordu. Bazı kurumlar sadece fıkıh derslerine, bazıları belirli bir mezhebin fıkıh eğitimine, darülhadisler gibi bazıları ise hadis derslerine tahsis edilebiliyordu. Böylelikle derslerin yapıldığı kurumların ana eğilimleri belirlenmiş oluyordu.

Dokuzuncu asır Kahire'sindeki yerleşik uygulamaya göre, vakıflara bağlı medreselerin bünyesinde yahut darülhadislerde yapılacak hadis derslerinin içeriklerinden ziyade şeklî özelliklerinin vakfiyede ana hatlarıyla belirlenmesi gerekiyordu. Vakfiye yazılırken medrese/darülhadiste okuyacak öğrenci sayısı, bunların haftanın hangi günlerinde kaç saat hadis okumaları gerektiği gibi hususlar umumiyetle açık bir şekilde ifade edilmiştir. Okunacak kitapların isimlerinin yahut nasıl okutulacaklarının vakfiyelerde detaylı biçimde zikredildiğini söylemek ise mümkün değildir. Bazı vakfiyelerde kitap ismi zikredilmeksizin "meşhur" veya "mutemed hadis kitapları" gibi ifa-

deler kullanılırken, bazılarında yalnızca *Sahîhayn*, Beğavî'nin *Mesâbîhu's-sünne*'si, Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı ve Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı gibi çok meşhur hadis kitaplarına yer verildiği görülmektedir. Bunların dışında, "falanca müderris bu medresede şu şu kitapları, şu tarihlerde ve şu şekilde okutmalıdır" kabilinden ayrıntılı şartlara yer verilmiyordu. Bu sebeple, medreseler için bugünkü anlamda bir müfredattan yahut yıllık programdan bahsetmek -eldeki veriler ışığında- mümkün değildir. Mesela Sultan Nâsır Hasan Medresesi'ndeki hadis müderrisliği ve ilgili mansıblar hakkında medresenin vakfiyesinde zikredilen şartlar şunlardan ibarettir:

> [Nazır buraya] Hadis tedrîsine ve ifâdesine/iâdesine?[1] ehliyetli, sika ve dindarlığıyla tanınan bir müderris atamalıdır. Bu müderris yukarıda zikredilen ders günlerinde tedrîs faaliyetini gerçekleştirmeli ve kendisine aylık üç yüz dirhem ödenmelidir. Bu müderrisle birlikte hadis kıraatına ehil bir kârî atanmalıdır. Bu kârî, mezkur müderrisin huzurunda *güvenilir hadis kitaplarını* okumakla görevlendirilmelidir. Yine müderrisle birlikte otuz hadis öğrencisi belirlenmeli, bunlar mezkur müderrisle birlikte hadis derslerinde hazır bulunmalıdır. (...) Mezkur kârîye ve öğrencilerin her birine aylık yirmi dirhem verilmelidir. Bu öğrencilerin derslerdeki devamsızlıklarını kaydeden nakib için de kendi ücretine ek olarak aylık on dirhem verilmelidir.[2]

Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinde ise, burada bulunan hadis şeyhliği kadrosu hakkında şunlar söylenmektedir:

> Nazır, bu medrese için hadîs-i nebevî ile iştigâle ehil bir muhaddis ve onun yanında hadis ile iştiğâl eden on beş kişiyi atayacaktır. Bu şeyh, yukarıda zikredilen eğitim günlerinde [Cumartesi, Pazar, Salı, Çarşamba] medresede bulunacak ve mezkur öğrencilere hadis çalıştıracak, cârî adetler çerçevesinde, ihtiyaç duydukları açıklamaları onlara yapacaktır... Bunlar, İbn Tolun Camii'nde kılınan öğle namazı itibarıyla derse başlayıp ikindi namazına kadar devam edeceklerdir.[3]

Kansu Gavri (ö. 922/1516) tarafından yaptırılan medrese bünyesinde okunacak hadis dersleri de vakfiyede şu şekilde zikredilmiştir:

> Fazilet ehli, dindar, güzel sesli, fasih konuşan bir kişinin üç aylarda (Receb-Şaban-Ramazan) *Sahîh-i Müslim*, *Sahîh-i Buhârî* ve diğer hadis kitaplarını okuması için her ay üç yüz dirhem harcanacak, yukarıda adı zikredilen medresenin nazırı hadis kıraatıyla ilgili görevlendirmeyi yapacaktır.[4]

1 Metinde "ايادية" şeklinde yazılmış olan bu kelimenin doğrusu muhtemelen "اعادته" veya "افادته" ikilisinden birisidir.
2 Hârisî, *Kitâbü vakfi's-sultan en-Nâsır*, s. 153-154.
3 Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni" s. 149.
4 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 203. Ayrıca bk. Alhamzeh, *Late Mamluk Patronage*, s. 157.

Bazı vâkıflar ise medreselerinde okunacak hadis kitapları hakkında tercihte bulunurken dersin amacına yahut kendi mezhebî aidiyetlerine uygun şartlar ileri sürmüşlerdir. Aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacak olan mîâd derslerinde ağırlıklı olarak vaaz, nasihat ve sohbet yapılması esas olduğundan bu tür bir atamanın yapıldığı yerlerin vakfiyelerinde "güvenilir hadis kitaplarının" yanısıra "kitâbü'r-rekâik" gibi dersin amacına daha fazla hizmet eden bölümlerin özellikle zikredildiği görülmektedir. Mesela Sultan Nâsır Hasan Medresesi'nin vakfiyesine göre buradaki mîâdlarda görev yapacak olan şeyhin güvenilir hadis kitaplarını ve özellikle kitâbü'r-rekâik gibi ahlaka dair hadislerin zikredildiği bölümleri esas alması gerekiyordu.[5] Bir Hanefî olan el-Melikü'l-Müeyyed tarafından kurulan Müeyyediyye Medresesi'ne ise iki hadis müderrisliği tahsis edilmişti ve bunlardan birinin kendisine bağlı on talebeye "Tahâvî'nin kitabı"nı okutması gerekiyordu.[6] Bu son tercih, medreselerin kurucularının müntesibi oldukları mezhebin kitaplarını sadece fıkıh derslerinde değil hadis derslerinde de esas almayı tercih ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.[7]

Medreselerdeki haftalık ders günlerinin sayısı vâkıfın tercihine göre üç ile beş arasında değişiyordu. Beş gün ders yapılması durumunda Cuma ve Salı günleri tatil oluyordu. Ayrıca Ramazan'da ve bayramlarda ders yapılmıyordu. Vâkıfın tercihine göre üç ayların tamamı ve daha fazlası tatil olabiliyordu. Mesela Sargatmışiyye Medresesi'nde üç ayların yanısıra Şevvalin ilk yirmi günü de tatildi.[8]

Medreselerde bir eğitim günü güneşin doğmasıyla başlayıp ikindi namazıyla sona eriyordu. Müderrisler medresenin belirli bir köşesi/odası kendi-

5 Bk. Hârisî, *Kitâbü vakfi's-sultan en-Nâsır*, s. 155; Emin, *el-Evkâf*, s. 245.

6 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 245. "Tahâvî'nin kitabı" tabiriyle *Şerhu Meâni'l-âsâr* kastedilmektedir. Bk. Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 4, 269-270.

7 Donald P. Little, medrese ve darülhadislerdeki hadis faaliyetlerini fıkıh dersleri tarzında bir eğitim faaliyeti olmaktan ziyade yalnızca umuma açık kıraat meclisleri gibi anlamaktadır. Little, Minhâcî'nin medrese ve darülhadisler için hazırladığı vakfiye örneğini esas alarak bu sonuca ulaşmıştır. Ancak medrese ve darülhadislerdeki hadis faaliyetlerinin umuma açık derslerden ibaret olmadığı, buralarda hadis tedrîsinin de yapıldığı vakfiyelere, ayrıca tarih ve tabakat literatürüne bakılarak rahatlıkla söylenebilir. Mesela yukarıda zikredilen Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinden, bir hadis şeyhi ile ona tahsis edilmiş on beş talebenin kendilerini tamamen hadis eğitimine vermeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Vakfiyede, bunların yapmaları gereken işler arasında halka hadis okumak gibi bir görev zikredilmemektedir. Aynı durum Sultan Nâsır Hasan Medresesi'ndeki hadis müderrisliği mansıbı hakkında da geçerlidir. Tarih ve tabakat kitaplarında çok sayıda örneği görülen "hadis tedrîsi" ibaresi de halka açık dersleri değil hocası ve talebesi belli dersleri göstermektedir. Little'ın görüşü için bk. Little, "Mamluk Madrasahs", s. 14. Onun Minhâcî'ye atıf yaptığı kısımla ilgili bk. Minhâcî, *Cevâhir*, I, 277. Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinin ilgili kısmı için bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 149. Sultan Nâsır Hasan Medresesi'yle ilgili olarak bk. Hârisî, *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsır*, s. 153-154.

8 Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 148.

lerine ayrılmış ise orada ders yapıyorlar, aksi takdirde şartlara göre uygun bir yer buluyorlardı. Gün içinde bir dersin süresi yaklaşık üç saatti. Mesela Cemaleddin el-Üstâdâr tarafından yaptırılan Üstâdâriyye Medresesi'nin vakfiyesinde, buradaki hadis derslerinin öğle ve ikindi namazları arasında ya da ders günü içinde buna denk bir başka vakitte yapılması şart koşuluyordu. Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesine göre de buradaki hadis dersleri öğle namazı ile ikindi namazı arasında yapılıyordu.[9]

Yukarıdaki bilgiler, dokuzuncu asır Kahire'sindeki medrese ve darülhadislerdeki eğitimin ana unsurlarının yeterince ayrıntılı biçimde belirlendiğini göstermektedir. Müfredat konusunda ise asgari birtakım düzenlemelerin yapıldığı ve çok ayrıntıya inilmediği, müderrislerin vakfiyede belirtilen ana unsurlara bağlı kalmak kaydıyla, müfredatlarını umumiyetle kendilerinin belirledikleri anlaşılmaktadır. Mesela Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinde, burada muîdlerin okutacakları kitapların "müderris tarafından" tayin edilmesi gerektiği yazmaktadır.[10] Dokuzuncu asırda yetişmiş herhangi bir muhaddisin hocalarından okuduğu kitaplar incelendiğinde kolaylıkla görüleceği üzere, muhaddisler vakfiyelerde belirtilen asgari şartları yerine getirdikten sonra tedris ve tahdis ehliyetine sahip oldukları eserleri takip etmekte serbest olmuşlardır. Bu da, İslam tarihinin her döneminde olduğu gibi Memlükler döneminde de eğitim sürecinde hocaya büyük bir salahiyetin tanındığını göstermektedir.

Umuma Açık Dersler

Dokuzuncu asırda Kahire'deki hadis dersleri medrese vb. kurumlarda, hocası ve talebesi vakfiyeyle belirlenmiş ve dışarıya kapalı derslerden ibaret değildi. Gerek kurumlarda görev alan gerek dışarıdaki muhaddisler, halka hitap eden dersler yapmayı da ihmal etmiyorlardı. Bunlar arasında en fazla dikkat çekenler imlâ dersleri, cami ve zaviyelerde yapılan hadis okumaları ve içinde hadisin de önemli yer tuttuğu mîâdlardır.

İmlâ Dersleri

Muhaddislerin talebelerine hadis yazdırdıkları dersleri ifade eden imlâ meclisleri ilk örnekleri sahabe döneminde görülen,[11] zaman zaman kesinti-

9 Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni" s. 149; Emin, *el-Evkâf*, s. 249.

10 Bk. Abdüllatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni", s. 147; Emin, *el-Evkâf*, s. 245.

11 Sahabeden Vâsile b. Eska'nın imlâ dersleri yaptığı hakkında bk. Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 56; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 122.

ye uğramakla birlikte yüzyıllar boyunca yaşatılan çok önemli bir gelenekti.[12] İmlâ yoluyla rivayet, hadisi bizzat hocadan işitmek anlamındaki semâ yöntemi kapsamında değerlendiriliyor ve en güvenilir hadis aktarma usullerinden sayılıyordu.[13]

Medrese ve darülhadislerin tesisinden sonraki dönemde imlâ dersleri hadis alimlerinin halkla buluştukları en önemli ortamlardı. Zira medrese ve darülhadislerdeki derslere nazaran imlâ dersleri daha geniş bir katılımın mümkün olduğu meclislerdi ve dileyen herkes bunlara katılabiliyordu. Medrese ve darülhadislerdeki talebelerin yanısıra hadis yazmak isteyen yahut sadece dinlemek maksadıyla gelen[14] halkın da serbestçe katılabildiği imlâ meclisleri en geniş anlamda İslam toplumunun hadis bilgisinin beslendiği ortamlardan biriydi.

İmlâ dersleri umumiyetle cuma namazlarının kılındığı büyük camilerde[15] yahut medrese ve hankah gibi geniş katılımlara imkan veren mekanlarda, tercihen Cuma namazlarından sonra veya Salı günleri olmak üzere haftada bir def'a yapılırdı. Bu teâmül dokuzuncu asırda da geçerliliğini koruyordu. Zeynüddin el-Irâkî, Veliyyüddin el-Irâkî ve İbn Hacer Salı, Süyûtî Cuma günleri imlâ meclislerini akdetmişlerdir.[16] Haftada iki def'a imlâ edenlere de rastlanmakla birlikte[17] derslerde hadisleri kendisi okuyan hoca için yorucu olacağı ve dinleyenleri bıktıracağı gerekçesiyle böylesi uygulamalar hoş karşılanmazdı. Muhaddislerin çoğu haftanın bir gününü imlâya ayırırlar, kalan günlerde hadislerin kendilerine arz edilmesi (*kırâat*) usulünü takip ederlerdi.[18] Muhaddislerin imlâ edecekleri günü önceden ilan etmeleri[19] ve

12 Başlangıcından VI./XII. yüzyıla kadar imlâ dersi yapmış olan muhaddislerin bir listesi için bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 12-24.

13 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 56; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 8, 10; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, III, 248; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 122.

14 İmlâ derslerine gelen herkesin hadisleri yazma zorunluluğu bulunmadığından bazı insanlar hocayı dinlemekle yetiniyorlardı. Mesela Basralı meşhur hadis hafızı Ebu Müslim el-Keccî'nin (ö. 292/904) imlâ meclislerinde hadisleri yazanların sayısının, sadece dinlemek için gelenler hariç 40.000 civarında olduğu zikredilmektedir. Bk. Süyûtî, *Tedrîb*, II, 122.

15 Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 42.

16 Irâkî, *Emâlî*, s. 45, 61, 71, 83, 95, 103-104, 114, 129. Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 74; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 251; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 128; a.mlf., *et-Tehaddüs*, s. 88-89. Cuma günü imlâ dersi yapan erken dönem muhaddislerinden örnekler için bk. Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 62-63. Salı ve Cuma dışında imlâ dersi yapan muhaddislerden örnekler için bk. Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 62-66.

17 Mesela *Sahîh-i Buhârî*'nin meşhur ravilerinden Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942) haftada iki defa hadis imlâ ederdi, bk. Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 64.

18 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 62.

19 Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 38.

haftada bir yapılan imlâ meclislerinin çok uzun tutulmaması tavsiye edilirdi.[20] Dokuzuncu asırda bu teâmüller de hâlâ yaşatılıyordu.

İmlâ derslerine rağbet çok fazla olduğu için, mümlînin yani hocanın sesinin erişmediği yerlerdeki kişilerin de hadisleri rahatça işitebilmesi için müstemlî veya mübelliğ denilen görevliler bulunurdu.[21] Müstemlîlerin pîri Hz. Ali'ydi, zira o Mina'da hutbe okuyan Hz. Peygamber'in söylediklerini insanlara aktarmıştı.[22] Müstemlînin iki asli görevi vardı: Bunlardan ilki derse usulünce başlangıç yapılmasını ve dersle ilgili teknik bilgilerin kaydedilmesini sağlamaktı. Bunun için hoca herkesin görebileceği yüksekçe bir yere oturduktan sonra, müstemlî mecliste sükuneti sağlayıp bir miktar Kur'an okur veya güzel sesli bir hafıza okutturur,[23] ardından euzü besmele çekip salavat getirir, hoca hakkında övgü ve saygı ifadeleri kullanarak onu meclistekilere tanıtır ve hadisleri imlâya başlayabilmesi maksadıyla o gün hangi ravilerden veya hangi hadisleri rivayet edeceğini usulen sorardı.[24] Bütün bu bilgiler o sırada meclisteki öğrenciler tarafından yazıya geçirildiğinden dersin zamanı, mekanı, hocası, senedi ve imlâ meclisleri içindeki sıralamasıyla ilgili bilgiler kaydedilmiş olurdu.[25] Müstemlînin ikinci görevi ise hocanın rivayet ettiği hadisleri meclisteki herkesin duyup anlamasını sağlamaktı. Özellikle derse katılanların sayısının çok olması halinde bu görev önem kazanır, bazen bir derste birden fazla müstemlî görev yapardı. Müstemlîlerin hadis ilminden anlayan, bu alanda hayli ilim tahsil etmiş, dikkatli, fasih ve düzgün konuşan, gür sesli kişiler olmasına dikkat edilir, sıradan kişiler bu göreve getirilmezdi.[26] Dokuzuncu asırda Veliyyüddin el-Irâkî ve İbn Hacer gibi başlıca muhaddislerin imlâ derslerinde müstemlî olarak görev yapan Zeynüddin Ebu Nuaym Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî (ö. 852/1448) ve Ebu

20 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 180; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 66.

21 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 79; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 84-97.

22 Ebu Davud, "Menâsik", 72.

23 Burada umumiyetle A'lâ suresi okunurdu, zira bu suredeki "Sana okutacağız ve Allah dilemedikçe unutmayacaksın"; "O halde öğüt fayda verirse öğüt ver"; "Bunlar önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır" ayetlerinde geçen "*senukriüke*", "*fe-zekkir*" ve "*suhuf*" gibi kelimeler ile imlâ arasında alaka kuruluyordu, bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 254.

24 Müstemlî tarafından mümlîye sorulan soru neredeyse her zaman aynıydı: "*mâ zekerte*" veya "*men zekerte*". Bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 103.

25 Bir örnek için bk. Irâkî, *Emâlî*, s. 45, 61, 71, 83, 95, 103-104, 114, 129. Ayrıca bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 171; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 159.

26 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 60, 80-85; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 90, 93; Nevevî, *Takrîb*, s. 85; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 123.

İshak İbrahim b. Hızır (ö. 852/1448) yukarıda zikredilen özelliklerin birçoğunu kendilerinde bulundurdukları için meşhur olmuşlardı.[27]

İmlâ derslerinden önce hocanın yazdıracağı hadisleri tahrîc etmesi, yani bu rivayetlerin hangi senedlerle ve hangi kaynaklardan geldiği, şâhidleri ve mütâbileri vs. hakkında hazırlanması, sıhhat durumu hakkında bilgi vermesi gerekiyordu. İmlâ edilecek hadislerin önceden tahrîc edilmesi gerektiği hususuna imlâ âdâbı arasında yer verildiği görülse de[28] imlâ-tahrîc ilişkisi açısından dönem dönem bazı değişikliklerin görüldüğü söylenebilir. Zira erken bazı imlâ örnekleriyle geç dönemlere ait imlâ kayıtları arasında tahrîc açısından ciddi bir fark sözkonusudur. Günümüze ulaşan erken imlâ örnekleri, bu derslerde hadis metinlerinin yazdırılmasıyla yetinildiğini gösterirken, mesela Memlükler döneminden kalan imlâ meclisi kayıtları, imlâ meclislerinin önemli bir unsurunun tahrîc olduğuna işaret etmektedir.[29] Aşağıda zikredilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere, özellikle belirli eserlerin hadisleri üzerine yapılan imlâ meclislerinin aynı zamanda çok ayrıntılı birer tahrîc ameliyesi olduğu görülmektedir.

İmlâ derslerinin en büyük faydalarından birisi, hadislerin tahrîci sayesinde elde ediliyordu. Zira bu sayede bir hadisin olabildiğince çok tariki, ayrıca şahid ve mütâbileri görülüyor, sıhhati hakkında fikir elde ediliyor, garib kelimeleri veya hatalı rivayet edilen noktaları açıklığa kavuşturuluyor, hakkında daha önce yapılmış yorumlar öğreniliyor, tahrîc sırasında sürekli tekrar edildiği için hadis daha kolay kavranıyordu.[30] Tahrîc imlâ meclisinin asli unsurlarından olduğu için, küçük bir kitabın takip edildiği imlâ dersleri dahi uzun süre devam ediyor, bir kitabın bitirilmesi yıllar sürüyordu. Hoca meşguliyeti yüzünden veya başka bir sebeple hadislerin tahrîcini önceden hazırlayamadığı durumlarda kabiliyetli öğrencilerinden yardım talep edebiliyordu. Mesela Zeynüddin el-Irâkî'nin imlâ ettiği bazı hadislerin tahrîcini

27 Haklarında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 40; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 29-32; İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 74, 114; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 136, 223-225, 239-240; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 46, 339, III, 227-228, V, 137.

28 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 118.

29 Hadislerin tahrîc edilmeksizin yazdırıldığı erken imlâ örnekleri için bkz. Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Anbes el-Bağdâdî, *Emâlî İbn Sem'ûn*, nşr. Âmir Hasan Sabri, Beyrut 2002; Abdülmelik b. Muhammed b. Abdullah b. Bişrân, *el-Emâlî*, nşr. Ebu Abdurrahman Adil b. Yusuf el-Azâzî, Riyad 1997. Hadislerin detaylı tahrîc edildiği geç dönem imlâ örnekleri için bk. Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin el-Iraki, *Tahrîcü'l-ehâdîs ve'l-âsâru'l-vâkıa fî Minhâci'l-Beyzâvî*, nşr. Muhammed b. Nâsır Acmi, Beyrut 1989; a.mlf., *el-Müstahrec ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim: Emâli'l-Hâfız el-Irâkî*, nşr. Ebu Abdurrahman Muhammed Abdülmünim b. Reşad, Kahire 1990/1410; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Emâlî'l-mutlaka*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Silefî, Beyrut 1995; a.mlf., *el-Emâli'l-Halebiyye*, nşr. Avvad Halef, Beyrut 1996; a.mlf., *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdîsi'l-Ezkâr*, nşr. Hamdi Abdülmecid es-Silefî, Beyrut 2000/1421.

30 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 248-249.

İbn Hacer,[31] yıllar sonra İbn Hacer'in imlâ ettiği bazı hadislerin tahrîcini ise Sehâvî yapmıştır.[32]

İmla derslerinde öğrencilerin yazdıkları hadisler dersin sonunda kontrol (*mukâbele*) edilirdi.[33] İmlânın ve mukabelenin nasıl yapılacağı konusunda zaman zaman farklı tercihlerin öne çıktığı görülmektedir. Önceleri imlânın kitaptan yapılması tavsiye edilirken,[34] dokuzuncu yüzyılda ezberden yapılması daha fazla karşılaşılan bir uygulama olmuştur.[35] Zeynüddin el-Irâkî ve İbn Hacer hadisleri ezberden imlâ ederlerdi.[36] Zeynüddin el-Irâkî'nin döneminde, yani dokuzuncu yüzyılın başında, mukâbelenin de imlâ gibi ezberden yapılması tercih edilirken, aynı yüzyılın sonunda imlânın ezberden, mukâbelenin metinden yapılması daha makbul sayılmıştır. Süyûtî yazı, ezber ve mukâbele gibi üç usul birarada kullanıldığı için bu son yöntemi daha güvenilir saymaktadır.[37] Özellikle katılımın fazla olduğu meclislerde, hadisler yazılırken hocalar önde gelen talebelerini diğerlerinin yazısını kontrol etmekle görevlendirmeyi tercih ederdi. Böylece dersin sonundaki mukabele sırasında vakit kazanılmış olurdu. Mesela İbn Hacer, kendilerine güvendiği talebelerini imlâ meclislerinin dört bir yanına dağıtıp, hadisleri yazarken hata yapma ihtimali yüksek olan öğrencilerin yazdıklarını onlara tashih ettirmek istemiş, ancak bilinmeyen bir sebeple bu gerçekleşmemiştir.[38]

Hadis imlâsı bir muhaddis için büyük prestij sağlamasına rağmen hakikatte oldukça zor bir işti. Zira hem bir mecliste çok sayıda hadis yazdırılıyor hem de aralarında hadisle doğrudan ilgili olmayanların da bulunduğu büyük bir kalabalığa hitap edildiği için muhtevaları ve sıhhat durumları açısından hadislerin seçiminde dikkatli davranmak, üstelik yazdırılan hadisleri mecisteki herkesin anlayabileceği şekilde açıklamak gerekiyordu. Bu açıklamalarda imlâ edilen hadisin sıhhat açısından durumu, âlî isnada sahip olup olmadığı, senedindeki incelikler, okunması veya anlaşılması zor kelimeler, hangi tariklerle geldiği hakkında bilgi veriliyordu. Ayrıca hocalardan, öğrencilerin ve özellikle hadis tahsili olmayan halkın kolayca anlayamayacakları itikadî konulardaki rivayetlere, müşkil hadislere, sahabe arasında meydana gelen ihtilaflara, ibadetlerde gevşekliğe sebep olmamak için ruhsatların

31 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 233; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174. Ayrıca bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 270.

32 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 40. Ayrıca bk. Aydınlı, "İmlâ", *DİA*, XXII, 226.

33 Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 77-79, 174.

34 Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 46.

35 Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, III, 248.

36 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 335; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 39, IV, 175.

37 Süyûtî, *Tedrîb*, II, 127-128.

38 Bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 271.

zikredildiği hadislere yer vermemeleri,[39] derslerin sonunda ise talebelerin ilgisini canlı tutacak ilginç hikaye ve anekdotları senedleriyle birlikte aktarmaları veya şiirler okumaları bekleniyordu.[40] Bu da hadis alanı dışında ciddi bir birikime sahip olmayı gerektiriyordu. İmlâ meclisi akdetmek her muhaddisin harcı olmadığından, ehil hoca bulunamaması derslerin kesintiye uğramasının önemli gerekçelerinden birini teşkil ediyordu. İkinci önemli sebep ise, bütün toplumu olumsuz etkileyen ve hergün yüzlerce insanın hayatını kaybettiği veba salgınları gibi tabii afetlerin yaşanmasıydı. Mesela dokuzuncu yüzyılda Süyûtî'nin imlâ dersleri veba salgını sebebiyle zaman zaman kesintiye uğramıştır.[41]

Dokuzuncu yüzyıl, imlâ meclislerinin yeniden ön plana çıktığı bir dönemdir. Bu yüzyıldan önceki son imlâ meclislerini İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) akdettiği, ondan sonraki yüz elli yıl boyunca imlâ geleneğinin kesintiye uğradığı ve ancak Zeynüddin el-Irâkî'nin gayretleriyle yeniden başlatıldığına dair bazı bilgiler[42] yaygın olarak tekrar edilmekle birlikte sekizinci asırda Cemaleddin el-Mizzî (ö. 742/1341), Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) ve Siraceddin İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) gibi bazı meşhur isimlerin imlâ meclisleri akdettiklerine dair veriler[43] yukarıdaki iddianın gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Zeynüddin el-Irâkî'nin imlâ derslerini uzun bir aradan sonra yeniden başlattığını iddia etmek yerine bu derslere eski canlılığını kazandırdığını söylemek daha doğru gibi görünmektedir. Zira onun Fâzılıyye Medresesi'nin de aralarında bulunduğu[44] birçok mekanda gerçekleştirdiği dört yüzden fazla imlâ meclisi ile bu gelenek eski dönemlerdeki itibarını geri kazanmıştır. Zeynüddin el-Irâkî'den sonraki yaklaşık yüz yıllık dönemi kapsayan bütün bir dokuzuncu yüzyıl ise hadis alanında çok meşhur olmuş isimlerin sayıları binlere ulaşan imlâ meclisleri akdettikleri, imlâ geleneğini yaşatmak hususunda birbirleriyle yarıştıkları çok hareketli bir dönemdir.

Zeynüddin el-Irâkî imlâ meclislerine Hicaz'da bulunduğu bir dönemde başlamıştır, ancak bu derslerin tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kendisi 795/1393'ten önce Hicaz'a birçok defa gitmiş olup, özellikle Medine kadısı,

39 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 147, 150, 166; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 59.

40 Hatîb Bağdâdî, *Câmi'*, II, 183; Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ*, s. 68, 70; Nevevî, *Takrîb*, s. 86; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 269. İbn Hacer'in 17 Cemaziyelahir 845'te Baybarsiyye'de yaptığı imlâ dersinin sonunda talebesi Muhammed b. Ahmed es-Süyûtî'nin onu övmek üzere okuduğu bir şiir için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 34-36.

41 Süyûtî *et-Tehaddüs*, s. 89.

42 Süyûtî, *Tedrîb*, II, 128.

43 Bk. Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 200; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 103; a.mlf., *Fethu'l-muğîs*, III, 250; ayrıca bk. Kandemir, "Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, 220.

44 Irâkî, *Emâlî*, s. 45.

hatibi ve imamı olarak görev yaptığı 12 Cemaziyelevvel 788 ile 13 Şevval 791 tarihleri arasında imlâ derslerini yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Takiyyüddin İbn Fehd onun ilk imlâ dersinde *el-Erbe'ûn el-Uşâriyyât* adlı eserini imlâ ettiğini, bunun da Medine'de gerçekleştiğini söylemektedir.[45] Dolayısıyla 795/1393 tarihi onun mutlak anlamda imlâ derslerini başlattığı tarih değil Kahire'deki imlâ derslerini başlattığı tarih[46] olarak anlaşılmalıdır.

Zeynüddin el-Irâkî'nin önceleri belirli bir konu veya kitabın takip edilmediği Kahire'deki imlâ dersleri bir süre sonra yerini bazı kitapların esas alındığı meclislere bırakmıştır. Bu meyanda Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbaûn*'u, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî'nin (ö. 623/1226) *el-Emâli'ş-şâriha alâ müfredâti'l-Fâtiha*'sı ve kendisi tarafından Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'i üzerine hazırlanan tahrîc çalışması[47] gibi eserleri imlâ etmiştir.[48] Son zikredilen eserin imlâsı aradaki birkaç tanesi hariç tutulmak kaydıyla 116.-416. meclisler arasında yaklaşık 300 hafta sürmüştür. Irâkî son dönem imlâ derslerinde artık yaşlandığı ve yorulduğu için İbn Hacer gibi talebelerinden hadis tahrîci hususunda yardım almış yahut uzun bir hazırlık yapmasını gerektirmeyen konularda hadis imlâ etmiştir. Onun imlâ meclislerinde oğlu Veliyyüddin, damadı Nureddin el-Heysemî, Burhaneddin el-Halebî, İbn Hacer ve Fahreddin el-Birmâvî gibi isimler müstemlî olarak görev yapmışlardır.[49]

Zeynüddin el-Irâkî'nin imlâ meclislerinde güncel meselelerin konu edildiği de görülmektedir. Kahire'de fiyatların çok yükselip sikkelerde değişiklik yapıldığı 805/1402 yılının Rebiülevvelinde akdedilen 408. meclisin konusu fiyat artışı, kuraklığın hakim olduğu 806/1403 yılındaki 416. meclisin konusu ise yağmur duasıdır. Irâkî aynı yıl halkın talebi üzerine yağmur duasıyla alakalı imlâ meclisinde yer verdiği hadislerin de zikredildiği bir hutbe okumuş, kısa süre sonra havaların düzelmesi bu dersin ve hutbenin bereketi

45 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 232.

46 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174.

47 Eserin yedi meclisi içeren bir kısmı *el-Müstahrec ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim Emâli'l-Hâfız el-Irâkî* adıyla matbudur (nşr. Ebu Abdurrahman Muhammed Abdülmünim b. Reşad, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1990). Tamamı 804/1401 yılına ait bu yedi meclisin tarihleri ve imlâ meclis numaraları şu şekildedir: 1. Meclis: 28 Cemaziyelevvel (378?/262?); 2. Meclis: 19 Cemaziyelahir (381/265); 3. Meclis: 26 Cemaziyelahir (382/266); 4. Meclis: 4 Receb (383/267); 5. Meclis: 11 Receb (384/268); 6. Meclis: 2 Şaban (387/271); 7. Meclis: 16 Şaban (389/273). Parantez içindeki numaraların ilki o dersin Irâkî'nin bütün meclisleri içindeki sırasını, ikincisi *el-Müstahrec ale'l-Müstedrek* için akdedilen meclisler içindeki sırasını göstermektedir. Bk. Irâkî, *Emâlî*, s. 45, 61, 71, 83, 95, 103-104, 114, 129

48 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174.

49 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 37, IV, 175, V, 202; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, s. 376. Ayrıca bk. Efil, *İmlâ Meclisleri*, s. 24.

olarak kabul edilmiştir.[50] Ömrünün son demlerini yaşarken akdettiği 413. meclis uzun ömür ve hayatın sona ermesi gibi konulara ayrılmıştır. 414. ve 415. meclislerde kendisinin daha önce tahrîcini yaptığı kırk hadise talebesi İbn Hacer tarafından tahrîci yapılmış yirmi hadis eklenmek suretiyle oluşturulan *el-Uşâriyyât es-sittîn*'i imlâ etmiştir.[51] Son imlâ meclisini ise Safer 806'da (Ağustos-Eylül 1403) akdetmiştir.[52]

Zeynüddin el-Irâkî'nin yeniden başlattığı imlâ geleneğini dokuzuncu yüzyılda sürdüren isimler arasında öncelikle oğlu Veliyyüddin el-Irâkî (ö. 826/1423) gelir. Veliyyüddin 1 Şevval 810/29 Şubat 1408'de başladığı[53] ve Mekke, Medine ve Kahire'de bin haftadan fazla devam ettirdiği meclisleriyle bu yüzyılda İbn Hacer'den sonra en çok imlâ dersi yapan ikinci isimdir.[54] Veliyyüddin'in imlâ derslerinde oğlu Abdülvehhab (ö. 818/1415), Zeynüddin Rıdvan el-Ukbî (ö. 852/1448), Takiyyüddin İbn Fehd ve Şerefüddin el-Münâvî (ö. 871/1466) gibi talebeleri müstemlî olarak hazır bulunmuştur.[55] Onun Kahire'deki Kanbay Medresesi'nde ve çeşitli dönemlerde oturduğu evlerinde yaptığı imlâ meclislerindeki hadislerden seçilen bazı kısımlar neşredilmiştir.[56]

Dokuzuncu yüzyılda imlâ geleneğini canlandırmak şerefi Zeynüddin el-Irâkî'ye ait olmakla birlikte, bu dönemin Kahire'sindeki en meşhur imlâ

50 İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses*, II, 188.

51 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 233-234; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 174-175.

52 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 175.

53 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 340. Sehâvî, Zeynüddin el-Irâkî'nin vefatından sonra Veliyyüddin el-Irâkî'nin imlâ meclislerine kadar bu derslerin kesintiye uğradığını söylese de, yerinde açıklanacağı üzere İbn Hacer 808/1405'te hadis imlâ ettiğinden, Sehâvî'nin verdiği bilgide yanlışlık olmalıdır.

54 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 250; Süyûtî, *Tedrîb*, II, 128. Ayrıca bk. Kandemir, "İbnü'l-Irâkî", *DİA*, XXI, 90.

55 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 339. Ayrıca bk. Efil, *İmla Meclisleri*, s. 25.

56 Nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Silefî, *Mecelletü'l-Hikme*, c. V (Leeds, 1415), s. 219-234. Silefî tarafından Köprülü Kütüphanesi 1474 numarada bulunduğu bildirilen (bk. s. 219) fakat bu numarada kaydı görünmeyen bir nüshadan yapılan bu neşirde, meclislerin tarihiyle ilgili verilen bilgilerde zaman zaman karışıklık ve tedahüller görülmektedir. Mesela 18 Cemaziyelahir 817 tarihli meclis ile 8 Rebiülahir 817 tarihli olduğu söylenen bir başka meclis için 245. meclis denilmektedir. Irâkî bütün meclislerini Salı günleri akdetmiş olup bunlardan ikincisi Salı gününe denk gelmediğine göre verilen tarihte bir yanlışlık olmalıdır. Eserde meclislerle ilgili verilen bilgiler şu şekildedir: 243. meclis (23 Rebiülevvel 817 Salı, Kanbay Medresesi); 244. meclis (30 Rebiülevvel 817 Salı, Kanbay Medresesi); 245. meclis (8 (7?) Rebiülahir Salı, yer yok); 246. meclis (15 Rebiülahir 816? (doğrusu 14 Rebiülahir 817 olmalı) Salı, yer yok); 254. meclis (11 Receb 817 Salı, yer yok); 261. meclis (tarih yok, Irâkî'nin evi); 262. meclis (Şaban 817, Irâkî'nin evi); 263. meclis (15 Şaban 817 Salı, Irâkî'nin evi); meclis numarası yok (4 Şaban 821, yer yok); meclis numarası yok (7 Zilkade 821, Kanbay Medresesi); 442. meclis (9 (10?) Cemaziyelahir 822 Salı, yer yok); 443. meclis 17 Cemaziyelahir 822 Salı, Irâkî'nin evi).

dersleri İbn Hacer'e aittir. Onun bin yüz elli hafta devam eden imlâ dersleri iki döneme ayrılır. Yaklaşık iki yıl süren ilk dönemde akdedilen meclis sayısı yüzden biraz fazladır. Bu dönem Zeynüddin el-Irâkî'nin vefatından hemen sonraki iki yıla rast gelmektedir. Zira İbn Hacer'in *el-İmtâ' bi'l-erbaîne'l-mütebâyine bi şartı's-semâ* adlı eserini 808/1405'te imlâ ettiği bilinmektedir.[57] İkinci dönem imlâ dersleri ise 1 Safer 827'de (4 Ocak 1424) başlamış ve ömrünün sonuna kadar sürmüştür. Son imlâ dersini 25 Zilkade 852'de (20 Ocak 1449) gerçekleştirmiş, o tarihten sonra hastalığı iyice ağırlaştığı için bir daha imlâ meclisi akdedememiştir.[58] İkinci dönemin dersleri çoğunlukla Baybarsiyye[59] ve Şeyhûniyye hankahlarında bazen de Kâmiliyye Medresesi'nde veya evinde gerçekleşmiş, müstemlî olarak gür sesiyle tanınan Zeynüddin Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî (ö. 852/1448) görev yapmıştır.[60] İkinci dönemin son yıllarına ait kayıtlar İbn Hacer'in Takiyyüddin İbn Fehd ve onun oğlu Necmeddin İbn Fehd ile Sehâvî gibi talebelerine ait eserlerde görülebilmektedir. Baba oğul İbn Fehdler derslerde okutulan metinler hakkında bilgi vermektedirler. Buna göre İbn Hacer, Cemaleddin İbnü'l-Hâcib'e ait *Müntehe's-sûl*'ü *Muhtasaru'l-Münteha* adıyla ihtisar ettikten sonra bu muhtasardaki hadisleri tahrîc etmiş, *Muvâfakatu hubri'l-haber* adını verdiği bu tahrîc çalışmasını 230 mecliste imlâ etmiştir. Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ındaki hadislerin ise bir kısmını *Netâicü'l-efkâr* adıyla tahrîc etmiş ve 660 mecliste imlâ etmiştir.[61] Bu bilgiler, imlâ meclislerinde hadis tahrîcine önem verilmesi gerektiği prensibine İbn Hacer'in sıkı sıkıya bağlı kaldığını göstermektedir. İbn Hacer'in başlıca talebelerinden Sehâvî, ilk defa 846/1442'de katıldığı hocasının imlâ derslerini sonuna kadar takip ettiğini belirtmektedir.[62]

İbn Hacer'den sonra imlâ dersleri kısa bir süre için canlılığını kaybetmiş, bu konudaki birtakım girişimler yarım kalmıştır. Mesela onun vefatından hemen sonra Takiyyüddin Abdurrahman el-Kalkaşendî 23 Muharrem 853'te

57 Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 522-523. Eser matbudur: (nşr. Mecdi Seyyid İbrahim, Mektebetü'l-Kur'an, Kahire, ts.; nşr. Ebu Abdullah Muhammed Hasan Şâfiî, Dârulkütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1997).

58 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 221. Sehâvî İbn Hacer'in son imlâ meclisi için bu tarihi vermekle birlikte onun daha sonra da hadis imlâ ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır, bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 521.

59 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 34; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 271.

60 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 40; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 74, 114; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 228. İbn Hacer'in derslerinde ayrıca Şihabeddin el-Bûsirî, İbrahim b. Hızır, Ali b. Sâlim el-Mârdinî, İzzeddin Abdüsselam el-Bağdâdî, Burhaneddin el-Aclûnî gibi isimler müstemlîlik yapmışlardır, bk. Efil, *İmla Meclisleri*, s. 25.

61 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 337; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 74; adı geçen eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 521.

62 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 46. *Netâicü'l-efkâr*'ın imlâ edildiği derslerden biri hakkında Sehâvî'nin verdiği bilgi için bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 392.

(18 Mart 1449) Ezher Camii'nde hadis imlâ etmeye başlamış, ancak dersi birkaç ay sürdürmesine rağmen bir türlü istediği verimi alamayıp yeterli ilgiye mazhar olmamış, sonuçta dersi bırakmak zorunda kalmıştır. Dersin verimli geçmemesinde, onun yeterli donanıma sahip olmaması yüzünden imlâ sırasında yaptığı hataların Sehâvî gibi genç talebeler tarafından düzeltilmesinin de muhtemelen etkisi olmuştur.[63] Kalkaşendî'nin imlâ derslerinde Yahya b. Muhammed el-Kabbân müstemlî olarak görev yapmıştır.[64]

Kalkaşendî'nin uzun süreli olmayan imlâ meclislerinden sonra bu alanda öne çıkan isimler Sehâvî ve Süyûtî'dir.[65] Sehâvî toplamda altı yüzden fazla[66] imlâ meclisi akdetmiş olup, bunlardan yaklaşık bir yıllık bir döneme tekabül eden elli dokuz tanesi İbn Hacer'in vefatı ile 870/1465 yılı arasındadır.[67] Onun önce evinde, ardından Saîdü's-süedâ Hankahı'nda yaptığı bu imlâ derslerini başlatmasında hocası Takiyyüddin eş-Şümünnî'nin (ö. 872/1468) teşvikleri etkili olmuştur.[68] 870'te hacca giden Sehâvî Mekke'de bir süre mücavir olarak kalmış, Mescid-i Haram'da çeşitli dersler okutmuş, aynı zamanda bir süre hadis imlâ etmiştir.[69] Kahire'ye döndükten sonra ikinci dönem imlâ derslerine başlamış, bu dönemde Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ı üzerine İbn Hacer'in hazırlayıp imlâ ettiği *Netâicü'l-efkâr* adlı esere tekmile yapmış, ayrıca Nevevî'nin *el-Erbaûn*'unu tahrîc ve imlâ etmiştir.[70] Sehâvî'nin imlâ derslerinde hazır bulunanlar arasında daha önce Zeynüddin el-Irâkî, Veliyyüddin el-Irâkî ve İbn Hacer gibi isimlerin bazılarının veya tamamının imlâ derslerine katılan Necmeddin İbn Fehd, Şemseddin el-Emşâtî, Cemaleddin İbnü's-Sâbık, Bahaeddin el-Alkamî, Şihabeddin Ahmed b. Muhammed el-Hicâzî (ö. 875/1472) ve Şihabeddin eş-Şâvî gibi kişiler vardır.[71] Necmeddin İbn Fehd, Sehâvî'nin bazı derslerinde müstemlî olarak görev yapmıştır.[72] Onun derslerindeki bir diğer müstemlî, kardeşi Zeynüddin es-Sehâvî'dir.[73] Sehâvî toplamda on iki yıl kadar hadis imlâ etmiş, ancak öğrencilerin imlâ derslerinin hakkını yeterince vermediklerini ve bu dersten beklenen esas maksadın hasıl olmadığını

63 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 255-256; a.mlf, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 47.

64 Bk. Efil, *İmla Meclisleri*, s. 25.

65 Hadis imlâ dersleriyle tahrîc arasındaki ilişki dikkate alınarak, bu iki isme belki Kâsım b. Kutluboğa'yı da eklemek gerekir. Zira onun birçok meşhur eser üzerine tahrîc yazdığı ve bunların bazılarını imlâ meclislerinde okuttuğu bilinmektedir, bk. İbrahim Hatiboğlu, "el-Müsned", *DİA*, XXXII, 102.

66 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 250; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 14.

67 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 13; Ayderûsî, *en-Nûrü's-sâfir*, s. 19-20.

68 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 13; a.mlf. *Fethu'l-muğîs*, III, 250.

69 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 250.

70 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 14.

71 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 14.

72 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 225.

73 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XI, 45.

gerekçe göstererek dersi bırakmıştır. Ona göre öğrenciler artık hadislerin sıhhat açısından hükmü ve tahrîci gibi konularla ilgilenmek yerine sırf daha fazla isnad elde edebilmek için derslere katılmakta, semâ ile alınmış hadisleri diğer yöntemlerle alınan hadislerle bir tutmakta, âlî-nâzil isnad ayırımına gerektiği kadar özen göstermemektedirler.[74]

Sehâvî imlâ derslerini bıraktıktan sonra yeniden başlaması için kendisine yapılan ısrarlı teklifleri hep geri çevirmiştir. Mesela Zeynüddin b. Müzhir'in kendi adına inşa ettirdiği medresede hadis imlâ etmesi için yaptığı teklife, artık imlâ derslerini yapmama kararı aldığını söyleyerek olumsuz cevap vermiştir.[75] Yine ömrünün son yıllarını geçirdiği Hicaz'da, Mekke ve Medine'deki birçok kişi kendisinden hadis imlâ etmesini istemiş, o ise Medine'deki küçük bir gruba imlâ ettiği bir ders dışında bu talepleri sürekli geri çevirmiştir.[76]

Dersleri içinde hadis imlâ meclisleri önemli yer tutan Süyûtî de, kendi iddiasına göre, İbn Hacer'in vefatıyla on dokuz yıl kesintiye uğradığını söylediği[77] imlâ meclislerini 872/1467 yılının başında, henüz yirmi üç yaşındayken yeniden başlatmıştır. Henüz talebelik çağında olan bir muhaddis için cesur bir girişim sayılabilecek bu dersler[78] İbn Tolun Camii'nde gerçekleştirilmiş ve arada kesintiye uğramak suretiyle toplam üç dönemde gerçekleştirilmiştir. 872/1467'nin başından 873/1468'in Şaban ayına kadar süren ilk dönemde seksen oturum yapılmış, bunların ilk on dördünde herhangi bir konu veya kitap takip edilmemiş, sonraki altmış altı mecliste ise Fatiha suresinin tamamı ve Bakara suresinden yarım hizible ilgili hadisler üzerinde durulmuştur. Bu dönem, Kahire'de veba salgınının görülmesi üzerine sona ermiştir. 874/1469'da başlayıp toplam kırk beş (veya elli) hafta devam eden ikinci dönemde Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi ulûmi'l-âhire* isimli eserindeki hadislerin tahrîci üzerinde durulmuştur.[79] Bu meclisler Süyûtî'nin 877/1472'de Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis müderrisliğine getirilmesine kadar devam etmiştir. Bundan sonra imlâ derslerine uzun süre ara veren Süyûtî, hayatında hiç imlâ dersine katılmamış olan öğrencisi Şihabeddin Ebü'l-Fazl Ahmed b. Tâni Bek el-İlyâsî'nin talebi üzerine 888/1483'te yeni-

74 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 14.

75 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

76 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 14.

77 Süyûtî, *Tedrîb*, II, 128; a.mlf., *et-Tehaddüs*, s. 88.

78 Sehâvî, belki de bu yüzden Süyûtî'nin İbn Tolun Camii'ndeki imlâ derslerine katılan öğrencileri "hiçbir şeyi beceremeyen kişiler" ve "avâm tabakası" gibi sıfatlarla anmaktadır. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 66.

79 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 120. Süyûtî 874'teki bu imlâ derslerinden birisinde işlediği bir konu hakkında iki kitap yazmış (*Temhîdü'l-ferş fi'l-hisâli'l-mûcibe li zılli'l-arş* ve *Büzûğü'l-hilâl fi'l-hisâli'l-mûcibe li'z-zılâl*) ve sonrasında bunlar tartışmalara sebep olmuştur, bk. Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 554 vd.

den imlâya başlamış ve herhangi bir kitap veya konu takip etmeksizin otuz hafta hadis yazdırmıştır.[80]

Süyûtî'nin, Kalkaşendî ve özellikle Sehâvî tarafından yapılan imlâ derslerini göz ardı ederek İbn Hacer'den sonra kendisine gelinceye kadar imlânın kesintiye uğradığını söylemesi Sehâvî ile arasında tartışmaya yol açmıştır. Sehâvî, yukarıda tarihi zikredilen kendi imlâ meclislerini örnek göstermek suretiyle, Süyûtî'nin iddiasını reddetmekte olup[81] bu örnek, ikisi arasındaki birçok ihtilaf konusundan sadece biridir.

Yukarıdaki örnekler, imlâ meclislerinin -bazen kesintiye uğramakla birlikte- dokuzuncu yüzyıl boyunca devam ettiğini göstermektedir. Bu örneklere bakarak imlâ meclislerinin mütekaddimun dönemindeki canlılığını geri kazandığını söylemek mümkündür. Önceden olduğu gibi bu yüzyıldaki imlâ meclisleri de, konu hakkında hadis usulü ve âdâbıyla ilgili literatürde zikredilen hususlara riayet edilerek gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan dokuzuncu asrın imlâ meclislerini dönemin başlıca hadis hafızlarını tanımak maksadıyla okumak da mümkündür. Zira bu yüzyıl boyunca imlâ meclisi akdeden isimlerin hadis ilmindeki yerleri dikkate alındığında görüleceği üzere imlâ dersi yapmak her muhaddisin üstesinden gelebileceği bir iş değildi ve bunu yalnızca büyük hadis hafızları başarabiliyordu.

Cami ve Zaviyelerdeki Hadis Dersleri

Kahire'nin yüzyıllardır ayakta olan belli başlı camileri, medreseler kadar yoğun biçimde eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü mekanlardı. Camilere mahsus mansıpları kullanan hadis müderrislerinin veya kârîlerin vakfiyelerdeki şartlara bağlı dersleri, şehre dışarıdan gelen veya Kahire'nin yerlisi olan hocaların kendiliklerinden akdettikleri hadis rivayet meclisleri, özellikle muhaddisler tarafından yapıldığı takdirde haftalık tefsir-hadis sohbetleri anlamında mîâdlar, meşhur kitapların okunduğu dersler ve hadis hatim meclisleri vb. şekillerde görülen hadis dersleri camilerdeki hadis eğitimi faaliyetlerinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu.

Tedris ehliyetini haiz olduğu halde herhangi bir tedrise veya mansıba atanmamış muhaddisler hadis derslerini umumiyetle evlerinde veya camilerde yapıyorlardı. Hocanın ehliyetine binaen talebelerine tedris icazeti verebildiği bu derslerin dışında, yine camilerde veya zaviyelerde halka hitap eden ve hocanın tedris icazetine sahip olmasını yahut dersin bitiminde tedris

80 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 88-89; a.mlf., *Tedrîb*, II, 128. İki eserdeki meclis sayıları birbirinden farklı olup burada *et-Tehaddüs*'teki sayılar esas alınmıştır.

81 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 68; ayrıca bk. Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 562.

icazeti vermesini gerektirmeyen hadis dersleri de çok yaygındı. Bu da iki türlü oluyordu: Ya caminin bağlı olduğu vakıf tarafından tahsis edilmiş bir hadis kıraatı mansıbı üzerinden bu okuma gerçekleştiriliyor ya da herhangi bir muhaddis tarafından kendiliğinden halka hadis okutuluyordu. Muhtemelen, mansıp sahibi olsun olmasın tedris ehliyetini haiz müderris-muhaddislerin derslerinden ayırt etmek maksadıyla, bu iki gruba giren okumalar için *ders* yerine *kırâat* terimi daha çok kullanılmıştır. Bu kabil kıraatlar umumiyetle çok yüksek mertebelere ulaşamamış yahut geçim sıkıntısı çeken muhaddisler tarafından yapılıyordu.

Camilerde özellikle vakfa bağlı olarak yapılan hadis kıraatlarının hangi günlerde ve hangi eserler üzerinden yapılacağı vakfiyelerde zikredilmesi gereken bir husustu. Dönemin şurût literatüründe camilerdeki hadis kıraatı hakkında vakfiyelerde değinilmesi gereken şartlara (okunacak başlıca kitaplar, günler, kârîlerin alacağı ücretler vb.) yer verildiği görülmektedir.[82]

Camilerdeki kıraat meclislerine umumiyetle halkın her kesiminden insanlar dinleyici olarak katıldığından, meşhur hadis eserlerinin okunması tercih ediliyordu. Bu meclislerde en çok okunan eserler *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'di. Dokuzuncu asırda cami ve zaviyelerde *Sahîh-i Buhârî* veya *Sahîhayn* okuttuğu bilinen birçok isim vardır. Örneğin İbn Hacer'in çocuklarına icazetler veren, aynı zamanda yarım kalmış bir *Sahîh-i Buhârî* şerhi bulunan Şemseddin Muhammed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 828/1424) camilerde halka *Sahîh-i Buhârî* rivayet eden birisi olarak tanınıyordu.[83] İbnü'l-Âdemî olarak tanınan Zeynüddin Abdurrahim b. Ali el-Hamevî de (ö. 848/1444) çeşitli camilerde halka *Sahîh-i Buhârî* okuyan meşhur bir isimdi.[84] Ayrıca Şemseddin Muhammed b. Ali el-Vefâî (ö. 871/1466),[85] Muhammed b. Muhammed İbn Debbûs el-Mahallî (ö. 888/1483),[86] İbrahim b. Ahmed İbnü'l-Gars (ö. 888/1483),[87] Burhaneddin İbrahim b. Ali el-Harîrî (ö. 895/1489),[88] Hasan b. Ali İbn Nâsır,[89] Muhammed b. İbrahim el-Useylî,[90] Fethuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebubekir el-Maharrakî,[91] Şihabeddin Ahmed b. Ahmed

82 Msl. bk. Minhâcî, *Cevâhir*, I, 263.
83 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 93; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 194-195.
84 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 229.
85 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 230.
86 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 115.
87 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 13.
88 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 84.
89 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 118.
90 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 282.
91 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XI, 225.

es-Sehâvî[92] ve Ebubekir b. Receb es-Sâsî de (ö. 897/1491)[93] camilerdeki hadis dersleriyle tanınanlardan bazılarıdır.[94]

Camilerdeki hadis kıraatına benzer uygulamalar zaviyeler için de geçerliydi. Bazı zaviyelerde, hadis kıraatı için tahsis edilmiş mansıplar bulunuyordu. Mesela Şeyh Mübarek el-Hindî el-Halâvî tarafından 688/1289'da inşa ettirilen Halâvî Zaviyesi, sık sık hadis meclislerinin akdedildiği bir yer olması itibarıyla zaviyeden çok bir darülhadise benziyordu. Makrizî ve İbn Hacer, zaviyenin bânîsinin torunu Cemaleddin Abdullah b. Ömer b. Ali b. Mübarek el-Halâvî'den 807 (veya 808) yılına kadar bu zaviyede hadis dersi almışlardır.[95] Şeyh Nasr b. Süleyman el-Menbicî (ö. 719/1319) tarafından inşa ettirilen Nasr Zaviyesi ise, dönemin ileri gelenlerinin sık sık uğradıkları bir yerdi. I. Baybars'ın tahta geçtiği dönemde çok büyük önem kazanan zaviyede, Nasr b. Süleyman hadis ve fıkıh dersleri yapıyordu.[96]

Mîâdlar

Mîâd terimi ilk bakışta medresedeki muîdlerin görevini çağrıştırsa da aslında başka bir vazifenin adıdır. Muîdlerin vazifesi "tekrar etmek" anlamındaki *iâde* masdarından türetilmiştir. Mîâd ise "sözleşmek" anlamındaki *vâade* fiilinden gelmekte olup "buluşma yeri veya zamanı" demektir.[97] Mîâdlar haftanın belirli günlerinde belirli yerlerde gerçekleştirildiği için bu adı almıştır. Medrese, darülhadis, cami vb. kurumlarda maaşlı bir mansıb[98] olan mîâd, haftanın belirli günlerinde yapılan sohbetleri ve vaazları göstermektedir. Ancak bu buluşmalarda -olağanüstü hallerde yapılan örnekleri dışında-[99] neredeyse her zaman, belirli metinler üzerinden yapılan kıraatlara

92 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 214.

93 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, XI, 31-32.

94 Camilerdeki hadis dersleri hakkında "Hadis Eğitim Kurumları" başlıklı kısımda daha fazla bilgi bulunabilir.

95 Makrizî, *Hitat*, II, 432; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 239-241.

96 Makrizî, *Hitat*, II, 432.

97 Bk. *Lisânü'l-arab*, "v-a-d" md. Mîâd ile iâdenin ayrı terimler olduğuna dair bir örnek için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 157. Mîâd kelimesinin oturum-celse-buluşma anlamında kullanımına örnekler için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 49-51, 209, III, 87, 100, V, 97.

98 Mesela Sultan Nâsır Hasan Medresesi'ndeki mîâdın şeyhinin aylık maaşı üç yüz dirhem, aynı mîâdın kârîsinin aylık maaşı kırk dirhemdir. Bk. Hârisî, *Kitâbü vakfi's-sultân en-Nâsır*, s. 155. Daha fazla örnek için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 109, 162-164, 319, V, 310, VI, 153, VII, 242, IX, 171, VIII, 174.

99 Herhangi bir kurumda belirli bir mansıba bağlı olmaksızın olağanüstü durumlarda yapılan vaazlara da mîâd denilmektedir. Mesela 833/1430 yılındaki veba salgınının sona ermesi için topluca yapılan dua merasiminden önce kâdılkudât Alemüddin Salih el-Bulkînî'nin yaptığı vaaz mîâd olarak adlandırılmaktadır, bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 128.

yer veriliyordu. Bazı örneklerden anlaşıldığı kadarıyla mîâdlarda hocanın kendi eserleri de kârîler tarafından okunuyordu.[100] Mîâdlar bu itibarla, herhangi bir metnin takip edilmediği geniş anlamdaki vaaz ve sohbetlerden ayrılıyordu. Üstelik bu buluşmalar, bazen haftada birkaç defa gerçekleştirildiği için derse daha fazla yaklaşan sohbet ve okumalardı.[101] Belki de bu sebeple, mîâd akdedebilmek için belirli bir ilmî birikime sahip olmak ve hocalardan izin almak gerekiyordu. Mesela Sultan Nâsır Hasan Medresesi'nde görev yapacak *şeyhu'l-mîâd*da aranan özellikler arasında "mütesaddir, âlim ve müftî" olması gibi unsurlar bulunuyordu.[102] İbn Hacer, mîâd akdedebilmek için kendisinden izin isteyen Selahaddin Abdurrahman b. Ali el-Kâhirî adlı öğrencisine olumlu cevap vermiştir.[103] Mîâdlar ile müderrislerin yaptıkları dersler arasındaki en büyük fark, ilkinin herkese açık olmasına rağmen ikincisinin prensip olarak belirli talebelerle birlikte yapılmasıydı.

Mîâdlar özellikle üç aylarda yoğunlaşmakta olup daha çok "gerçekleştirdi" anlamındaki *amile* veya *akade* fiillerinin mîâd terimiyle (*amile'l-mîâd/ akade'l-mîâd* şeklinde) birleştirilmesi suretiyle zikredilmektedir.[104] Mîâdlar için umumiyetle üç kişi görevlendirilirdi. Bunlardan ilki mîâdın şeyhi yani sohbet veya vaazı gerçekleştiren kişiydi. İkinci görevli, şeyhin sohbete başlamasından önce Kur'an-ı Kerim okuyan, o günkü mîâdda üzerinde konuşulacak olan tefsir hadis vb. kitapların kıraatını yapan ve mîâdın sonunda dua eden kârîydi. Üçüncü görevliye ise *mâdih* deniyordu. Onun görevi mîâdın sonunda Hz. Peygamber'e methiye okumaktı.[105]

George Makdisi'ye göre mîâd terimi, Kahire ve Şam bölgesindeki medreselerde müderrislik kadrosu dışında bir başka hadis hocası tarafından yürütülen hadis derslerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır.[106] Ancak bu terim sohbet veya vaaz şeklinde geçen hadis dersleri için sık sık kullanılmış olmakla birlikte, yukarıda zikredildiği üzere sadece hadis derslerini ifade etmemektedir. Mîâdlarda özellikle tefsirin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Mesela Makrizî meşhur vaiz Şihabeddin Ahmed b. Ömer'in bir mîâdını dinlediğini, onun bu mîâdda bazı ayetleri rivayetlerle çok güzel tefsir ettiğini

100 Örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 107, V, 15, 160, VII, 78; a.mlf., *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 333.

101 Sultan Nâsır Hasan Medresesi'ndeki mîâd biri Cuma namazından sonra olmak üzere haftada dört gün gerçekleştiriliyordu. Bk. Hârisî, *Kitâbü Vakfi's-Sultân en-Nâsır*, s. 155.

102 Bk. Hârisî, *Kitâbü Vakfi's-Sultân en-Nâsır*, s. 15.

103 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 97.

104 Örnekler için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 46, III, 26; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 150, II, 11, V, 15, VII, 242, XI, 134.

105 Bir örnek için bk. Hârisî, *Kitâbü Vakfi's-Sultân en-Nâsır*, s. 155-156.

106 Bk. George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, s. 310. Ayrıca bk. Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 207.

anlatmaktadır.[107] İbn Hacer'in zikrettiği bir örnekte ise kırk yıl boyunca mîâd akdeden bir kişinin bu sayede edindiği tefsir ve hadis bilgisinin derinliğinden bahsedilmektedir.[108] Bulkînî ailesinin başlıca mensuplarının akdettiği mîâdlarda da tefsir önemli yer tutuyordu. Siraceddin el-Bulkînî'nin kendi ailesine ait medresede uzun yıllar boyunca Cuma günleri yaptığı mîâdları onun ölümünden sonra oğlu Celaleddin el-Bulkînî devralmıştır. Celaleddin vefatına kadar devam ettiği bu derslerde "Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir, kim de kötü bir iş yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir"[109] ayetine kadar gelmiştir.[110] Celaleddin'in bu derslerinde Beğavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsirinin kendisine kıraat yoluyla arz edildiği, ayrıca onun yazdırdığı notlarda Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Ebu Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) gibi müfessirlerin görüşlerine de zaman zaman işaret ettiği bilinmektedir.[111] Siraceddin el-Bulkînî'nin diğer oğlu Alemüddin Salih de aileye ait medresede ağabeyinin vefatından sonra başladığı mîâdlarda kullanmak üzere on üç ciltlik bir tefsir kaleme almıştır.[112] Siraceddin el-Bulkînî'nin akdettiği mîâdlarda çokça ağladığının söylenmesi de[113] mîâdların mahzâ hadis dersi olmaktan ziyade vaaz ve nasihat şeklinde geçtiğini göstermektedir. Bazı mîâdlar ise sufilere ait zaviyelerde zikir meclisleri gibi düzenli olarak gerçekleştirilen sohbetlerdir.[114] Yine mîâdlarda hoca tarafından talebelere aktarılan metinlerin satır hesabıyla söylenmesi de bu derslerin hadise mahsus olmadığına işarettir.[115] Zira dersler hadis üzerinden yapılmış olsaydı "şu kadar satır okuttu" yerine "şu kadar hadis yazdırdı" denmesi icab ederdi.[116]

Belirli Zaman ve Mekanlara Mahsus Dersler

Dokuzuncu asırda medrese ve diğer kurumların rutin derslerinin tatile girdiği üç aylar gibi dönemlerde gerçekleştirilen dersler de yaygın hadis eğitiminde önemli yer tutuyordu. Bunlar arasında en meşhur örnekler saray dersleri ve Ramazan veya üç aylarda evlerde yapılan hadis hatimleridir. Ay-

107 Bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 815-816.
108 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 233.
109 Fussilet, 46.
110 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 112.
111 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 109.
112 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 170.
113 Takiyyüddin İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz*, s. 214.
114 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 136.
115 Bir örnek için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 237.
116 Mîâdlara daha fazla örnek için bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 802, 822-823.

rıca çok yaygın olmamakla birlikte sadece belirli mekanlarda yapılan bazı derslerin varlığı da bilinmektedir.

Saray Dersleri

Dokuzuncu asırda ilme ve ulemaya değer veren bazı Memlük sultanları ulemayı saraya çağırıp kendileriyle çeşitli konularda sohbet ediyorlar veya onlar tarafından verilen dersleri dinliyorlardı. Mesela el-Melikü'l-Müeyyed, Pazar ve Çarşamba günleri ikindi namazından önce bir grup alimi yanına çağırıyor ve akşam namazına kadar ilmî konularda onlarla sohbet ediyordu.[117] Ayrıca, yine onun döneminde düzenli olmasa da Cuma geceleri ilmî sohbet meclisleri akdediliyordu.[118] Meşhur *Sahîh-i Buhârî* şârihi Bedreddin el-Aynî, el-Melikü'l-Müeyyed (saltanatı: 815-824/1412-1421) ve Barsbay (saltanatı: 825-841/1422-1438) dönemlerinde bu iki sultanın "sohbet arkadaşı" olarak sarayda bulunup, kendisine ve başkalarına ait tarih kitaplarını onlara okumuş ve Türkçe olarak izah etmiştir.[119] Kâdılkudât Alemüddin el-Bulkînî de el-Melikü'z-Zahir Seyfeddin Çakmak'ın huzurunda ders mahiyetinde sohbet gerçekleştiren isimlerdendi.[120] Kayıtbay döneminde ise Zeynüddin Abdurrahim İbnü'l-Bârizî ile onun yerine geçen Burhaneddin İbnü'l-Kerekî sultanın sohbet arkadaşıydılar.[121]

Hususî sohbetlerin dışında, özellikle mübarek gün veya ayların ihya edilmesi maksadıyla Memlük sarayında yapılan dersler çoğu zaman hadis ilmine ait meşhur bir kitabın bazen bir ay, bazen bir aydan fazla devam eden derslerde baştan sona okunması şeklinde cereyan ediyordu.[122] Sarayda yapılan bu derslere o dönemde "Kal'atü'l-Cebel'de/sultanın meclisinde *Sahîh-i*

117 Saraydaki *Sahîh-i Buhârî* hatimleri de büyük ihtimalle bu buluşmalarda gerçekleştiriliyordu. Bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 29. Ayrıca bk. İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 97.

118 Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 274.

119 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 390, 487; Makrizî, *Sülûk*, XI, 698; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 377; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 292. Bazı alimlerin sultanın yakın meclislerinde bulunmaktan hoşlanmadıkları anlaşılmaktadır. Mesela Sehâvî, saray derslerinde kârî olarak görev yapması ve haftada iki gece sarayda yatarak sultan Hoşkadem'e tarih kitapları okuması ve onunla sohbet etmesi için Emir Yaşbek ed-Devâdâr'ın kendisine yaptığı iki ayrı teklifi kabul etmemiştir, bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

120 Makrizî, *Sülûk*, XII, 1146.

121 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 61.

122 Bu dersin daha sonraki dönemde görülen bir benzeri, Osmanlılar'da "huzur dersleri" adıyla bilinen ve iki yüzyıla yakın bir süre devam eden tefsir dersleridir, bk. Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, XVIII, 441-444.

Buhârî/Sahîh-i Müslim hatmi" deniyordu. Derslerde çoğu zaman *Sahîh-i Buhârî* bazı yıllarda ise bu eserle birlikte *Sahîh-i Müslim* hatmediliyordu.

Makrizî'ye göre Memlük sarayında hadis dersi uygulamasının ilk örneği sekizinci asrın ikinci yarısında, el-Melikü'l-Eşref II. Şaban (saltanatı: 764-778/1363-1376) döneminde görülmüştür.[123] Onun zamanında ders Ramazan ayının başından yirmi yedinci gününe kadar yapılıyor ve sadece *Sahîh-i Buhârî* okunuyordu. 775/1373 yılı Ramazanında yapılan derste ilk olarak Zeynüddin el-Irâkî kârî olarak tayin edilmişti. Bir müddet sonra Şihabeddin Ahmed el-Uryânî ile bu görevi gün aşırı nöbetleşe yapmışlardır.[124]

Sultan Nâsır Ferec döneminde kesintiye uğradığı anlaşılan saray dersleri el-Melikü'l-Müeyyed döneminde yeniden canlandırılmıştır. Bu dönemden itibaren *Sahîh-i Buhârî*'nin yanısıra bazı yıllarda *Sahîh-i Müslim* de okunduğu için Şaban hatta Receb ayından itibaren bu kitapların hatimlerine başlandığı olmuştur. Bazı yıllarda (msl. 827/1424) sadece *Sahîh-i Buhârî* okunduğu halde yine de Şaban ayında hatme başlandığı görülmektedir.[125]

Saray dersleri kısa zamanda yerleşik hale gelmesine ve büyük ilgi görmesine rağmen, bütün Memlük sultanları derse aynı derecede önem atfetmemiştir. Diğerlerine nisbetle daha dindar olarak tanınan yahut ulemaya ve ilme saygı gösteren sultanların döneminde dersler çok canlı biçimde işlenmiştir. Dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında derslerin en fazla katılımla ve büyük bir şevkle yapıldığı zamanlar el-Melikü'l-Müeyyed'in ve Barsbay'ın dönemleridir. Özellikle el-Melikü'l-Müeyyed'in katılımcılara dağıttığı hediyeler hep hayırla yad edilmiştir.[126]

Saray derslerinin yapıldığı bütün yıllar hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, eldeki veriler dersin zamanı, katılımcıları, görevlileri ve işleyişi hakkında yeterince aydınlatıcıdır. Özellikle tarihe dair eserlerinde mühim olayları yıl yıl kaydetmeyi adet haline getirmiş olan Makrizî, İbn Hacer, Aynî, Sehâvî ve İbn İyâs gibi müelliflere ait tarih kitaplarında bu ders hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerden hareketle Memlük sultanlarının ve ileri gelen idarecilerinin ulemayla olan ilişkisi, ulemanın kendi aralarında ilişkiler, çekişmeler ve rekabetler, hadis ilmi açısından dönemin

123 Makrizî, *Sülûk*, XI, 667. Makrizî Memlük sarayındaki hadis derslerinin başlangıcı için bu tarihi vermekle birlikte, *Sahîh-i Buhârî*'nin bazı nüshalarındaki kayıtlar, saraydaki hadis derslerinin daha erken başlamış olabileceğine dair işaretler içermektedir. Mesela el-Haccâr olarak tanınan Ebü'l-Abbas İbnü'ş-Şihne'nin 23 Ramazan 723'te sarayda verdiği *Sahîh-i Buhârî* dersinin semâ kaydı için bk. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Köprülü), s. 591, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 39.

124 Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 759. Ayrıca bk. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Köprülü), s. 591 ve neşredenin girişi, s. 39.

125 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 236; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 93.

126 Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 269.

önde gelen isimlerinin kimliği, hatta toplumsal birtakım problemlerin bu derse yansıması gibi konularda fikir edinmek mümkündür.

Saray derslerinin en önemli veçhesi, medrese, darülhadis, cami veya evlerde yaptıkları derslerde umumiyetle bireysel hareket eden ve derslerine ortak kabul etmeyen ulemanın, saray derslerinde hem diğer ulemayla hem yönetici kesimle biraraya gelmesi ve muhtelif konularda tartışma fırsatı bulmasıdır. Olumlu ve olumsuz yönleri itibarıyla bu tartışmalar, dokuzuncu asır Kahire'sinin ilmî ve siyasî elitlerinin durumunu göstermesi açısından önemli birer kaynaktır.

Saray derslerine ulemanın yanısıra yönetici kesimin önde gelenleri de katılırdı. Mesela 827/1424'teki derse katılan ümera arasında sır katibi Necmeddin b. Hiccî, onun naibi Bedreddin Muhammed b. Müzhir, nazırulceyş Zeynüddin Abdülbâsit gibi isimler bulunuyordu.[127] el-Melikü'l-Eşref II. Şaban döneminden 819/1416 yılına kadar derslere sadece Şâfiî kâdılkudâtı, devrinin en önde gelen siması olarak Siraceddin el-Bulkînî ve az sayıda fakih katılırken, 819/1416'da dört mezhebin kâdılkudâtlarının tamamı derse gelmiş, saraya davet edilen alimlerin sayısı ise altmışı geçmiştir. Ayrıca bu tarihten itibaren öğrenciler de dersi takip etmeye başlamıştır.[128] O yıl ayağındaki rahatsızlık sebebiyle bir süre saraydan çıkamayan Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in huzurunda yapılan derse aralarında İbn Hacer'in de bulunduğu muhaddislerin yanısıra diğer meşayih de katılmış ve *Sahîh-i Buhârî* okunmuştur.[129]

Derse katılan alimlerin sayısı sonraki bazı yıllarda azalmakla birlikte genel itibarıyla artış göstermiştir. Katılımcı alimlerin sayısı 827/1424'te yirmiden biraz fazlayken 842/1439'da yüzü geçmiş, 843/1440'ta ise önceki yıllarla kıyaslanmayacak kadar artmıştır. Katılımcı sayısının artması birtakım düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiş ve 826/1423'ten itibaren yeni bir uygulamaya geçilmiştir. Kalabalık yüzünden derste sükunet sağlanamadığı ve gürültü arttığı için o yıl gelenler iki gruba ayrılmış, çoğunlukla genç ilim taliplerinin bulunduğu kalabalık grup önceden beri dersin okunduğu aşağı/dış sarayda (*el-Kasru'l-esfel*) toplanırken, az sayıda seçkin alimin yer aldığı diğer grup ise sultanın huzurunda yani yukarı/iç sarayda (*el-Kasru'l-a'lâ*) bulunmuş ve kıraat burada yapılmıştır. Yukarı/iç sarayda *Sahîh-i Buhârî* dersi ilk defa o yıl yapılmıştır.[130] 834/1431 yılına kadar sul-

127 Bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 667. Sır kâtibi: Memlükler döneminde sultanın yazışmalarından, darüladle arz edilen temyiz davası dilekçelerinin okunmasından sorumlu görevli. Aynı zamanda bazı konularda vezirin yetkilerini paylaşan ve sultanın yanına ilk girip en son çıkan odur. Nâzırulceyş: Ordu divanına (divanü'l-ceyş) ait işleri yürütmekle görevli kişi. Bk. Hallâk-Sabbâğ, *el-Mu'cem*, 183, 219.

128 Makrizî, *Sülûk*, X, 367; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 29.

129 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 222.

130 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 19.

tan yukarı/iç sarayda alimlerle aynı mecliste oturup büyük bir saygıyla dersi dinlerken, bu tarihten itibaren aşağı saraydaki kalabalık iyice arttığı ve derste düzen sağlanamadığı için, dersleri yine yukarı/iç sarayda fakat bir pencerenin gerisinden ve yalnız başına takip etmiştir.[131] Bütün tedbirlere rağmen katılımcı sayısının çok artması dersin düzenini bozduğu için 838/1435 yılında sultan, Şâfiî kadısının (İbn Hacer) saray derslerine elinde bir asayla gelmesini emretmiş ve derste edebe mugayir davrananları tedib etmesi için ona yetki vermiştir.[132] Muhtemelen bu tedbirin işe yaraması sebebiyle, derse katılanların iki gruba ayrılması uygulamasına 840/1437 yılında son verilip herkes yeniden tek mecliste toplanmıştır. O yılki derste ders dışı konularda konuşmak ya da söz almak yasak olduğundan verimli bir ders yapıldığı aktarılmaktadır.[133] Derste *Sahîh-i Buhârî*'yi okuyan kârî/muhaddis dışında konuşma hakkına sahip olan tek kişi İbn Hacer'dir ve o da kıraatı yapan kişinin yanlışlarını düzeltmek dışında herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.[134] Şâfiî kâdılkudâtlığından alınmış olan Alemüddin el-Bulkînî, sultanın huzuruna çıkıp yeniden görevlendirilmek hususunda konuşmak maksadıyla o yıl aracılar sokarak kendisini bu meclise davet ettirmeyi başarmış, ancak derse katıldığı gün mecliste gündem dışı konuşmanın yasak olduğunu öğrenince istediğini elde etmeye fırsat bulamamıştır.[135]

Dersteki oturma düzeni de katılımcıların sahip oldukları makam ve mansıba uygun belirli bir hiyerarşinin gözetildiğine işaret etmektedir. Bütün Memlük dönemi boyunca neredeyse hiç değişmeyen ve kâdılkudâtların önem sırasını gösteren Şâfiî-Hanefî-Malikî-Hanbelî sıralamasına bu mecliste de riayet edildiği görülmektedir. Mesela 827/1424 yılında Şaban ayının ilk günü başlanan ve 25 Ramazan'da el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'ın huzurunda Kal'atü'l-Cebel'de tamamlanan *Sahîh-i Buhârî* hatminde Şâfiî kâdılkudâtı İbn Hacer, Hanefî kâdılkudâtı Zeynüddin et-Tefehnî ve Malikî kâdılkudâtı Şemseddin el-Bisâtî sultanın sağında, Şemseddin el-Herevî, Hanbelî kâdılkudâtı İbnü'l-Muğlî, Eşrefiyye Medresesi şeyhi, Zâhiriyye (Berkûkiyye) Hankahı şeyhi ve Şeyhûniyye Hankahı şeyhi solunda oturmuşlardı. Aynı derste Bedreddin el-Aynî de yer almakla birlikte oturduğu

131 İbn Hacer, *İnbaü'l-gumr*, VIII, 14-15; 233.

132 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 350.

133 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 175.

134 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 421; Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 162.

135 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 162. İbn Hacer dönemin en önde gelen ilim adamı olarak bu derslerde iyice ön plana çıkmıştır. Mesela yine 840/1437'deki derste, hatim bitirilmek üzereyken Şeyhûniyye Hankahı şeyhi olmak isteyen Alaeddin Ali b. Musa er-Rûmî'nin, adı geçen hankahın o günkü şeyhi Şerefüddin Ebubekir b. İshak el-Malatî hakkında sultanın huzurunda dile getirdiği bazı itiraz ve eleştirilerini İbn Hacer cevaplamıştır. Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 423-424, 426. Bu olayın o yıl ders dışı konularda söz alma yasağı bulunmasına rağmen nasıl gündeme gelebildiği ise ayrı bir merak konusudur.

yer hakkında bilgi verilmemektedir.[136] 828/1425'teki derste, daha önce görevden alınmış olmasına rağmen sultanın emriyle derse katılan Alemüddin el-Bulkînî sultanın solunda ve Hanefî kâdılkudâtının yukarısında oturmuştur.[137] Bu durum, o dönemde Şâfiî kâdılkudâtlarının mazûl olsalar dahi protokolde Hanefî kâdılkudâtlarından önce geldiklerini göstermesi açısından önemlidir. Şaban ayının üçünde başlayan ve önce *Sahîh-i Müslim*'in hatmedildiği 829/1426'daki derste de sultanın sağında sırasıyla Şâfiî kâdılkudâtı İbn Hacer, Hanefî kâdılkudâtı Aynî, Malikî ve Hanbelî kâdılkudâtları oturuyordu.[138] Yine Şaban ayında başlayan 830/1427 yılındaki dersten önce ise bir emirnâme çıkartılarak görevden azledilmiş kadıların derse katılmaması istenmiştir.[139] Bu emrin çıkartılmasında muhtemelen iki husus etkili olmuştur: Ya görevdeki başkadılar, görevden alınmış meslektaşlarının kendilerinden yukarıda oturmalarından rahatsız oluyorlardı ve bu konuda baskı yapmışlardı, ya da bu emir, görevden alınmış kadıların yeniden atanmak maksadıyla birtakım girişimlerde bulunmaları sebebiyle çıkabilecek gereksiz tartışma ve çekişmelerin önüne geçmeyi, yani dersin "huzur"unu korumayı amaçlıyordu. Bazı alimler ve görevden alınmış kâdılkudâtlar, hasımlarının derste sultana kendilerinden daha yakın oturmasından rahatsız oldukları için derse gelmemek maksadıyla zaman zaman çeşitli bahaneler ileri sürmüşlerdir. Mesela 821/1418'deki derste, hadisten anlamadığına inandığı Muhammed b. Ataullah el-Herevî'nin mecliste bulunmasından rahatsız olan Hanbelî kâdılkudâtı ilk zamanlar derse gelmemiş, ancak sultanın kendisini sorması üzerine katılmak zorunda kalmıştır. Yine Hanefî kâdılkudâtı Şemseddin İbnü'd-Deyrî, Herevî'nin sultana kendisinden daha yakın oturmasını kabullenemediği için, 827/1424 Ramazanı gelmeden önce Kudüs'e gitmek için izin istemiştir.[140]

Adından da anlaşılacağı üzere saray dersleri prensip olarak daima sarayda yapılıyor, ancak istisnaî durumlarda bu uygulamanın dışına çıkılıyordu. 820/1417 yılındaki ders bu istisnaî örneklerden biriydi. O yıl el-Melikü'l-Müeyyed tarafından yaptırılan Müeyyediyye Medresesi'nin açılışını kutlamak üzere ders burada yapılmış ve *Sahîh-i Buhârî* okunmuştur. İbn Hacer derse sultanın katılıp katılmadığını belirtmemekte, sadece bir önceki yıl saraydaki derse katılan herkesin medresede hazır bulunduğunu kaydetmektedir.[141] Ancak el-Melikü'l-Müeyyed birkaç aydır sefer için şehir dışında olduğundan o yılki Ramazan hatmini Kahire'deki bu derste değil Kahire'ye

136 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 45, 47-48; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 236.
137 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 161.
138 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 106-107.
139 Makrizî, *Sülûk*, XI, 745.
140 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 45.
141 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 276.

dönüş yolunda uğradığı Kudüs'te yapmıştır. Normal şartlar altında saray dersleri en az bir ay sürdüğü ve her derste *Sahîh-i Buhârî*'nin belirli bir kısmı okunduğu halde, 25 Ramazan 820/5 Kasım 1417'de Mescid-i Aksa'da kılınan Cuma namazından sonra el-Melikü'l-Müeyyed'in huzurunda akdedilen bu mecliste katılımcılara *Sahîh-i Buhârî* cüzleri dağıtılmış ve eser tek oturumda başından sonuna kadar okunmuştur. Kudüs uleması ve sultanı karşılamak üzere Kahire'den gelen bazı alimler bu derste hazır bulunmuşlardır.[142]

Saray derslerinin sonunda katılımcılara icazet verilip verilmediği hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Bu sebeple, el-Melikü'l-Müeyyed'in Siraceddin el-Bulkînî'den aldığı ve bütün seferlerinde yanında taşıdığı *Sahîh-i Buhârî* icazetini bu derslerde mi yoksa başka bir yerde mi aldığı bilinmemektedir.[143]

Derslerin sonunda kaside ve şiirler okunur, derse katılan herkese mevkilerine göre kıymeti değişen hediyeler takdim edilirdi.[144] Bu konuda bir standart yoktu ve hediyelerin miktarı ve kıymeti hazinenin durumuna göre değişiyordu. İlk yıllarda hatimler tamamlanınca bütün ulemaya ve kadılara hilat giydiriliyor, meşayihe de mansıblarına göre türlü elbiseler hediye ediliyordu. 819/1416'daki dersin sonunda katılımcıların tamamına biner dirhem dağıtılmıştı.[145] 821/1418'de derse katılan yetmiş fakihe 140'ar Müeyyedi dirhemi hediye edilmiş, ayrıca aşağıda kendisinden bahsedilecek olan Herevî'ye kıymetli bir cübbe giydirilmişti.[146] 827/1424'teki *Sahîh-i Buhârî* hatminin sonunda derse katılan yirmiden fazla alime çeşitli kıymet ve özellikte hilatler giydirilmiş, yüzden fazla talebeye de biner dirhem dağıtılmıştı.[147] Ancak sonraki yıllarda katılımcı sayısı çok yükselince, hediye dağıtımında birtakım kısıtlamalar yapılmıştır. Önce dağıtılan hilatlerin sayısı 839/1436'da azaltılmış,[148] katılımın geçmiş yıllarla kıyaslanmayacak kadar arttığı 843/1440'ta sadece dört kadıya ve önde gelen birkaç alime hilat giydirilmiş, diğerlerine küçük dirhem keseleri dağıtılmıştır.[149] 846/1443 yılında ise İbn Hacer'e göre elbise dağıtımından vazgeçilmiştir.[150] Ancak İbn İyâs hem bu tarihte hem sonrasında ulemaya hilatler giydirildiğini zikretmektedir.[151]

142 Makrizî, *Sülûk*, X, 421.

143 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, III, 309; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 61.

144 Bikâî'nin, kıraat yaptığı 842/1439'daki dersin bitiminde, Sultan Zahir Çakmak'ı övmek üzere okuduğu bir kaside için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 71-72.

145 Makrizî, *Sülûk*, X, 367.

146 Makrizî, *Sülûk*, X, 465.

147 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 236.

148 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 350.

149 Makrizî, *Sülûk*, XII, 1183.

150 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 47-48.

151 İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 236, 239, 252, 260.

Saray dersleri Pazar ve Çarşamba günleri yapılırdı.[152] Dolayısıyla bir ay içinde yapıldığı takdirde ortalama sekiz defa gerçekleştirilebilen bu derslerde kitaplar, mecliste hazır bulunan önde gelen muhaddislere arz edilmek suretiyle okunurdu.[153] Kıraat serd usulüyle yapılırdı ve bu görev genellikle belli isimler tarafından yerine getirilirdi. Bazı muhaddisler, özellikle saray dersinde hadis kıraatı yapmalarıyla tanınırlardı ve bu görev onlar için maaşlı ve daimi bir kadroydu. Zeynüddin el-Irâkî ve Şihabeddin Ahmed el-Uryânî 775/1373 yılındaki derste bu işle görevlendirilmişlerdi.[154] 799/1397 Ramazanında bu görevi Alaeddin İbn Ebi'l-Mecd eş-Şâmî yerine getirmiştir.[155] Harrûbiyye Darülhadisi şeyhi Şemseddin Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed el-Habetî'nin de (ö. 825/1422) saraydaki hadis derslerinde kıraatla görevli olduğu bilinmektedir.[156] İbn Hacer, *Sahîh-i Buhârî* kıraatı hususunda çok meşhur bir isim olan Habetî'den sarayda birçok defa bu eseri dinlediğini belirtmektedir.[157] Onun ölümünden sonra 826/1423 ve 827/1424'teki derslerde Barsbay'ın imamı Nureddin Ali b. Ahmed es-Süveyfî (ö. 871/1467) kârî olarak görev yapmıştır.[158] Habetî'den sonra görev yapan bir diğer isim, "Hidâye kârîi" sıfatıyla tanınan Siraceddin Ömer b. Ali b. Fâris'tir (ö. 829/1426).[159] Hadis tahsili hususunda çok gayretli olmakla birlikte bu alanda büyük bir ilerleme kaydedemediği bildirilen, bazı eserler yazmaya çalışan fakat hep yarım bırakan, aynı zamanda Zeynüddin el-Irâkî'nin damadı olan Şihabeddin Ahmed b. Osman el-Hanefî el-Kelvetâtî (ö. 835/1432) Hidaye kârîi Siraceddin'in vefatı üzerine saray derslerinde hadis kıraatıyla görevlendirilmiştir.[160] Kelvetâtî 834/1431'de bu görevi damadı Şemsüddin er-Reşîdî'ye bırakmıştır.[161] Sonraki yıllarda Ebü'l-Hasen Burhaneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan el-Bikâî (ö. 885/1480) saray derslerinde kıraat konusunda çok meş-

152 İbn İyâs, 819/1416'da dört mezhebin kâdılkudâtlarının her Pazar ve Çarşamba saraya gidip *Sahîh-i Buhârî* kıraatına katılmakla emrolunduklarını söylemektedir. Bk. *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 29. Ayrıca bk. Aynî, *es-Seyfü'l-mühenned*, s. 274.

153 826/1423'teki derste kârî olan Nureddin es-Süveyfî'nin, dönemin Şâfiî kâdılkudâtı İbn Hacer'in de dahil olduğu muhaddislere *Sahîh-i Buhârî*'yi arz ederken yaptığı bir usûl hatasının meclisteki Celaleddin Abdurrahman b. Ahmed el-Vecîzî tarafından düzeltilmesi hakkındaki bir örnek için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, III, 65.

154 Süyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, s. 759. Şihabeddin Ahmed el-Uryânî'nin oğlu Cemaleddin Abdullah el-Uryânî de saray derslerinde kârîlik yapmıştır, bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 77-78.

155 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 207.

156 Makrizî, *Sülûk*, XI, 627; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 77-78, 309; VII, 480-481.

157 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 480; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 189.

158 Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 236; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, III, 65; ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 176; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 447.

159 Hakkında bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 658, 730.

160 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 115-116; 263-264.

161 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 379.

885/1480) saray derslerinde kıraat konusunda çok meşhur olmuştur.[162] Onun bu göreve getirilmesinde hocası İbn Hacer ile, Sultan Zahir Çakmak'ın oğlu olup birlikte ders okuduğu ve aynı zamanda bazı geceler sarayda sohbet ettiği Emir Nâsırüddin Muhammed etkili olmuşlardır.[163] Bikâî'nin bulunamadığı dönemlerde yerine başkası vekalet ederdi.[164] Bikâî'nin gözden düşmesinden sonra bu görev sırasıyla Celaleddin Abdurrahman İbnü'l-Emâne ve Veliyyüddin Ahmed b. Ahmed el-Asyûtî (ö. 891/1486) tarafından ifa edilmiştir.[165] İbnü'l-Emâne aynı zamanda, meşhur alim ve devlet görevlisi Veliyyüddin es-Seftî'nin (ö. 854/1451) hadis derslerinde kârî olarak görev yapıyordu ve sarayda kârîlik görevine atanması onun sayesinde olmuştu.[166] İbn İyâs, 852/1449 yılında İbnü'l-Emâne'nin kârîlik görevinden alındığını ve yerine İbnü'l-Mücebber'in atandığını, ertesi yıl da Veliyyüddin Asyûtî'nin bu göreve getirildiğini söylemektedir.[167] Ancak saray derslerine katıldığı bilinen Yusuf b. Muhammed İbnü'l-Mücebber 847/1443'te öldüğüne göre[168] bu bilgide bir yanlışlık olmalıdır. Şemseddin Muhammed b. Abdullah er-Reşîdî (ö. 854/1450) de kârîlik görevine getirilen bir isimdir.[169] Yüzyılın sonlarına doğru, Kayıtbay'ın döneminde Şihabeddin b. Esed, onun ardından Burhaneddin İbnü'l-Kerekî (ö. 922/1516), onun gözden düşmesinden sonra Sıbt İbn Hacer olarak bilinen Cemaleddin Yusuf b. Şahin (ö. 899/1493) bu görevi üstlenmişlerdir.[170] Yine aynı dönemde Muhammed b. Ahmed İbn Kamer (ö. 876/1471) çok kısa bir süre için kârîlik yapmıştır.[171] Sehâvî'ye de saray derslerinde hadis kıraatı yapması için teklifte bulunulmuş ancak o bu teklifi geri çevirmiştir.[172]

Saray dersleri aynı zamanda güncel meselelerin ulema arasında tartışıldığı bir ortamdı. Bu tartışmalar bazen hadis ilmiyle alakalı oluyordu, ancak katılımcıların arasında çok sayıda fakih bulunmasından kaynaklanan bir durum olarak fıkhî meseleler, hatta bazı durumlarda kelamî tartışmalar da gündeme geliyordu. Ne var ki umumiyetle aralarında husumet bulunanlar tarafından başlatılan bu tartışmalar karşı tarafa bir şekilde galip gelmek ve onu sultanın gözünden düşürmek maksadıyla gerçekleştirilen ve gerçek

162 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 53-54, 60; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 206.
163 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 115; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 102.
164 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 88, 122.
165 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 219, 337; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 259.
166 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 120; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 255.
167 Bk. *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 267, 276.
168 Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 329.
169 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 339.
170 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 61, 63, X, 316.
171 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 177.
172 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 31.

anlamda ilmî bir mübahase sayılamayacak çekişmelere dönüşebiliyordu. Mesela 823/1420'deki *Sahîh-i Buhârî* hatminden sonra Hanefî kâdılkudâtı Zeynüddin et-Tefehnî (ö. 835/1432) ile Hanbelî kâdılkudâtı Alaeddin Ali b. Mahmud İbnü'l-Muğlî (ö. 828/1425) arasında bir tartışma gerçekleşmiş, meclistekilerin çoğunun desteğini alan Tefehnî, İbnü'l-Muğlî'ye galip gelmişti. Meclistekilerin ağırlıklı olarak Tefehnî'yi desteklemesinin sebebi olarak, birçoğunun İbnü'l-Muğlî ile aralarında geçmişten kalma husumetlerinin bulunması gösterilmektedir.[173]

Saray derslerindeki tartışmaların gereksiz yere uzaması ve şahsî çekişmelere yol açması, sultanların zaman zaman duruma müdahale etmelerine sebep oluyordu. Kimi dönemlerde sultanlar derslerde tartışmayı yasaklayan emirler çıkartıyordu. Mesela 830/1427 yılındaki dersten önce çıkartılan bir emirle ders dışı konularda soru sormak ve tartışma yapmak yasaklanmıştı.[174] 842/1439'da, tahta yeni çıkan el-Melikü'z-Zahir Seyfeddin Çakmak başlangıçta derse katılmış, ancak gürültü eksik olmayınca birkaç gün sonra dersleri takip etmeyi bırakmıştı. Sonraki günlerde ara sıra uğradığı derse katılmak için sükunetin sağlanmasını şart koşmuş ve gereksiz düşmanlık ve husumetlere sebep olan ders dışı konularda tartışma yapılmasını yasaklamıştı.[175] Sultanın böyle bir yasak koyması, aşağıda ayrıntılı olarak değinileceği üzere, Makrizî gibi alimler tarafından hoş karşılanan bir uygulamaydı. Zira Makrizî bu mecliste ulema arasında meydana gelen tartışma ve çekişmelerin, derste hazır bulunan ümera kesimi tarafından alay konusu edilmesinden büyük rahatsızlık duyuyordu.[176]

Saray derslerindeki tartışmalar, bazen şehir dışından gelen meşhur isimlerin ilmî ehliyetlerini sınamak maksadıyla gerçekleştiriliyordu. Özellikle şehre gelen alimlerin ehliyetleri ile şöhretleri arasında haksız bir nisbet bulunduğuna inanıldığı durumlarda, Kahireli alimlerin isteği ve baskısı üzerine sultanların huzurunda akdedilen meclislerde bu yabancıların ehliyeti sınanıyordu. Bunun çok güzel bir örneği 817/1414 yılında yaşanmıştı.

173 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 390. İbnü'l-Muğlî hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 86-88; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 289. Saray derslerindeki tartışmalar yüzyılın sonlarındaki meclislerde de devam etmiştir. Kayıtbay döneminden bir örnek için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 62. Alaeddin İbnü'l-Muğlî'den sonraki Hanbelî kâdılkudâtı Muhibbüddin Ahmed b. Nasrullah el-Kirmânî'nin saray derslerindeki tartışmaları kaydetmeye özel önem atfettiği zikredilmektedir. Bk. Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 119. *Sahîh-i Buhârî* şârihi Bedreddin el-Aynî'nin torunu İbnü'l-Aynî'nin evinde yapılan hadis derslerinde kârî olarak görev yapan Muhammed b. Ebubekir b. Hasan el-Hüseynî de hem bu evdeki derslerde hem saraydaki hadis derslerinde tartışılan meseleler hakkında bazı kayıtlar tutmuştur. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 160-161.

174 Makrizî, *Sülûk*, XI, 745.

175 Makrizî, *Sülûk*, XII, 1104.

176 Makrizî, *Sülûk*, XI, 667.

Önceleri Timur'un yanında bulunurken zamanla onunla arası açılan Şemseddin Muhammed b. Ataullah el-Herevî (ö. 829/1426)[177] Anadolu üzerinden Kudüs'e gelmiş, burada şöhreti iyice yayıldıktan sonra, şehre gelen el-Melikü'l-Müeyyed'in de takdirine mazhar olmuştu. el-Melikü'l-Müeyyed Kahire'ye döndükten sonra onunla yazışmayı sürdüren Herevî, 817 Rebiülevvelinde[178] Kahire'ye gelmiş ve yine sultandan büyük ilgi görmüştü. Bu sırada şehirde kendisinin hadis bilgisi hakkında çeşitli söylentiler çıkmış, senedleriyle birlikte 12.000 hadisin yanısıra, *Sahîh-i Müslim*'in tamamını[179] yine senedleriyle birlikte, *Sahîh-i Buhârî*'nin ise metnini ezbere bildiği şayiaları yayılmıştı. Hatta bazı kaynaklara göre 12.000 hadisi ezbere bildiğini söyleyen bizzat Herevî'dir.[180] Bunun üzerine şehirdeki alimler çeşitli yollarla el-Melikü'l-Müeyyed'e baskı yapmışlar ve bir toplantı akdetmesini sağlamışlardı. Kuşluk vaktinden ikindi namazına kadar süren bu toplantıda özellikle İbn Hacer'in soruları sayesinde Herevî'nin hadis ilminde zannedildiği kadar önemli bir isim olmadığı anlaşılmıştı. İbn Hacer bu toplantıdaki başarılı performansı sayesinde hem sultanın takdirini kazanmış hem de daha önce kendisinden haksız yere alınmış bulunan Baybarsiyye Hankahı meşihatı ve nazırlığı görevini geri kazanmıştır.[181] Herevî ise o dönemde şehirde tutunamayıp kendisine verilen yeni görevlerle Kudüs'e dönmek zorunda kalmıştır.[182]

821/1418 Ramazanındaki *Sahîh-i Buhârî* dersinde yine Herevî birtakım hoşnutsuzluklara yol açmıştır. Herevî, saray dersinde güvenilir isnadlarla kendilerine *Sahîh-i Buhârî* arz edilen önemli muhaddislerden geri kalmamak için, adını Buhârî'ye ulaştıran bir isnad zikretmiş ve kıraatla görevli kişiye bu isnadı verip kendisine arz etmesini istemiştir. Ancak isnadın uy-

177 Hayatı hakkında bk. Makrizî, *Sülûk*, XI, 732; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 113; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 306-307; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 151-155.

178 Makrizî, *Sülûk*, X, 312. Sehâvî'ye göre Herevî Kahire'ye 818/1415'te gelmiştir, bk. *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 151-152.

179 Herevî'ye nisbet edilen *Fazlü'l-mün'im* adlı bir *Sahîh-i Müslim* şerhi vardır, bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 154.

180 Bk. Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 555.

181 Ayrıntılar için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 171-179; Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 72; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 21. Toplantıya katılan alimler arasında dönemin önde gelen isimlerinden İzzeddin Muhammed b. Ebubekir İbn Cemâa da (ö. 819/1416) bulunmasına ve Herevî hakkındaki görüşünü öğrenmek için kendisine defalarca müracaat edilmesine rağmen Herevî'ye hiçbir soru sormamış ve onun hakkında hiçbir görüş belirtmemiştir. İbn Hacer bu durumu, İbn Cemâa'nın makam mevki hırsına sahip olmayışı, sultana yakın durmaktan hoşlanmayışı ve onun taleplerine umumiyetle olumsuz cevap verişi gibi özelliklerini zikrederken dile getirmektedir, bk. *İnbâü'l-gumr*, VII, 242. Muhtemelen İbn Cemâa toplantıya katılmak istemediği halde gelmeye mecbur kalmış ve böyle bir çözüm bulmuştu. Şehir dışından gelen alimlerin imtihan edildiği benzer vakalar için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 63-64; 301-302.

182 Ancak bir süre sonra geri gelecektir. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 153.

durma olduğunu fark eden kârî,[183] onun talebine olumlu cevap vermeyince arz bir türlü gerçekleşmemiş, bu da dersin uzamasına sebep olmuş ve huzursuzluklara yol açmıştır. Bir süre sonra sultan, Celaleddin el-Bulkînî'nin de derse gelmesine izin verince gerilim iyice artmıştır. Zira Bulkînî bu meclisten birkaç ay önce sultanın gazabına uğrayıp kâdılkudâtlıktan azledilince yerine Herevî atandığı için aralarında husumet vardır.[184] Bütün bu gerilimlerin eşliğinde Ramazan boyunca devam eden dersin sonunda katılanlara muhtelif kıymette hilatler giydirilmiş ve ders sona ermiştir.[185] Ancak bu gerilimin etkisiyle bir süre sonra, bu defa Herevî ile Hanefî kâdılkudâtı Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbnü'd-Deyrî (ö. 827/1424) arasında bir tartışma çıkmıştır. Herevî'nin daha önce görev yaptığı Kudüs ve Halil gibi şehirlerdeki haksız kararlarının da dile getirildiği bu tartışmada darüladl müftîsi ve Ezher Camii hatibi sıfatıyla İbn Hacer ve Malikî kâdılkudâtı sultan tarafından hakem olarak tayin edilmişler, onların araştırmaları sonucunda Herevî'nin haksızlığı anlaşılmıştır.[186]

Yukarıda verilen örneklerin de gösterdiği üzere, saray dersleri ulema için çok önemli olmasına rağmen, dersin işleyişinde dönem dönem birtakım aksaklıkların meydana geldiği, dersin amacından saptığı ve muhtevasında bazı problemlerin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu durum o dönemde yaşayan bazı alimleri rahatsız etmiş ve ders hakkında şikayetlerini dile getirmelerine yol açmıştır. Özellikle Makrizî'nin saray dersleri hakkındaki tenkitleri önemlidir. 841/1438'deki geleneksel *Sahîh-i Buhârî* hatminin 23 Ramazanda tamamlandığını haber veren Makrizî bu dersin artık "maruf görünümünde bir münker" ve "ibadet kisvesi altında işlenen bir günah" haline geldiğini söylemektedir. Ona göre bunun iki önemli sebebi vardır: Öncelikle derslerde kıraata yeterince özen gösterilmemekte, hadis ilminde behresi olmayanlar dahi kıraat yapmaya yeltenmektedirler. Bu kabil kârîlerin okuyuşları sırasında meydana gelen hataların bir kısmı düzeltilmesine rağmen birçok hata, tahrif ve tashifin oluşmasına engel olunamamaktadır. İkinci gerekçe ise daha mühimdir: Artık derslerde bir düzen sağlanamamakta, derse katılanlar yapılan kıraatı dinlemek yerine birbirleriyle tartışmakta, bu tartış-

183 İbn Hacer'e göre, Herevî'nin kendisini Buhârî'ye ulaştıran isnadlarda zikrettiği kişiler gerçek hayatta var olmayan isimlerdir, bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 153.

184 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 153.

185 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 309-310.

186 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 309-311. Ayrıca bk. Makrizî, *Sülûk*, X, 471, 479-480, 483-484. Bütün bu olup bitenlere rağmen Herevî'nin yıllar boyunca önemli mevkilerdeki görevlerine devam etmesi kendisine nisbet edilen suçlamaların bazılarının taassup eseri olduğunu göstermektedir. Ancak her halükârda sevilmeyen bir sima olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Sehâvî'ye göre Herevî önde gelen alimlerden olmasına rağmen, kendi nefsine aşırı biçimde değer atfettiği ve kendini beğenmiş bir kişilik olduğu için ilminin faydasını bir türlü görememiştir, bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 154.

malar ulema arasında türlü husumetlerin oluşmasına yol açmakta, hatta birbirlerini tekfir edenler dahi görülmektedir. Makrizî'nin bu ders vesilesiyle yüzleşmek zorunda kaldığı en büyük zorluk, önemsiz meseleler üzerinden başlatılan gereksiz tartışmalar sırasında ulemanın düştüğü durumu, derslere katılan ümera kesiminin alaycı gözlerle ve ifadelerle takip etmesinden duyduğu sıkıntıdır.[187]

Makrizî'ye göre 841/1438 yılında Şam bölgesinde başlayıp Kahire'ye ulaşan ve hergün yaklaşık iki yüz kişinin öldüğü veba salgını üzerine sultan tarafından kadınlara sokağa çıkma yasağı konulması da bu meclisteki bozulmanın bir yansımasıdır. Zira sultan Ramazan ayının son günlerinde saraydaki hadis dersine katılan ulemaya vebanın sebebi hakkındaki görüşlerini sormuş, meclistekilerden biri (muhtemelen sultanın gözüne hoş görünmek maksadıyla) "zina yaygınlaştığı için" veba salgınının patlak verdiğini söylemiş, bunun üzerine başlayan ve her zamanki gibi gereksiz yere uzatılan tartışmalar sonunda sultan istisnasız bütün kadınların sokağa çıkmalarını yasaklamıştır. Ancak bu yasak sonuçta birçok sıkıntıya sebep olmuştur. Zira kendilerine bakacak kimseleri bulunmayan, muhtaç durumdaki dul ve yaşlı kadınlar geçimlerini temin hususunda büyük zorluklarla karşılaşmışlar, kadınlar kendi akrabalarının cenazelerine katılamamışlar, cenaze yıkamakla görevli kadınlar dahi binbir güçlükle işlerini yapabilmişlerdir. Buna ek olarak çarşılarda kadınlara hitap eden malların satışında büyük bir düşüş görülünce, kısa süre sonra yasak gevşetilmek durumunda kalınmış, yaşlı kadınların ve cariyelerin zorunlu hallerde sokağa çıkmalarına müsaade edilmiştir.[188]

Saray Dışındaki Hadis Hatimleri

Bazı Memlük sultanları gibi ümeranın önde gelenleri de alimleri himaye etmişler ve onlarla birlikte bulunmaya çalışmışlardır. Bu birlikteliklerden önemli bir kısmı hadis dersleri sayesinde gerçekleşmiştir. İlme ve ulemaya hürmetkâr olan bu emirler, gerek kendileri gerek idareleri altındaki ümera mensuplarının hadis alanında yetişmeleri için uygun ders ortamlarını hazırlamaya gayret göstermişlerdir. Böylesi emirlerin talepleri üzerine bazı alimler yalnızca ümera kesimine hitap eden düzenli hadis dersleri yapmışlar, derslere katılan ümera mensupları da bu sayede hadis icazetleri elde etmişlerdir. Mesela İbn Hacer'in hocalarından Takiyyüddin Ebubekir Muhammed b. Muhammed İbn Haydera ed-Dücevî (ö. 809/1407), Emir Yelbo-

187 Makrizî, *Sülûk*, XI, 1031-1033.

188 Makrizî, *Sülûk*, XI, 1031-1033; İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 6-7; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 182.

ğa es-Sâlimî tarafından ümeraya hadis rivayet etmekle görevlendirilmiş ve onlara birçok def'a *Sahîh-i Müslim*'i rivayet etmiştir.[189] Bu rivayetin birden fazla gerçekleşmiş olması, sözkonusu dersin adı geçen emirin evinde her yıl belli dönemlerde tekrarlandığına işaret etmektedir. Kâdılkudât Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Muhammera da (ö. 840/1436) Emir Yelboğa es-Sâlimî'nin meclislerinde ders veren alimlerdendir.[190]

Ulemayı evinde toplayıp onlardan hadis dersi talep eden başka emirler de vardı. Mesela evkaf nazırı ve beytülmal vekili Taceddin Abdülvehhab b. Nasrullah el-Füvvî (ö. 820/1417)[191] ile İbn Hacer'in talebe ve muhiblerinden olup onun kütüphanesini satın almak isteyen Kal'atü'l-Cebel naibi Tağribermiş el-Celalî (ö. 852/1448)[192] gibi isimler bu özellikleriyle tanınıyorlardı. Zeyniyye Medresesi'nin bânîsi Zeynüddin Yahya el-Üstâdâr da çocuklarının muallimi olan Şemseddin Muhammed b. Kâsım el-Maksî'ye (ö. 893/1488) Ramazan aylarında hadis okutturuyordu.[193] Bedreddin el-Aynî'nin torunu olup Sultan Hoşkadem zamanında bütün atamalardan ve azillerden sorumlu emir, Temürboğa zamanında ise emîr-i meclis olarak görev yapan Ahmed b. Abdurrahim İbnü'l-Aynî de üç aylarda evinde hadis dersleri yapmaları için muhaddisleri davet ediyor ve derslerin sonunda kendilerine para keseleri ve hilatler hediye ediyordu.[194] İbnü'l-Aynî'nin evinde yapılan hadis derslerinde Muhammed b. Ebubekir b. Hasan el-Hüseynî kârî olarak görev yapmıştır. Adı geçen zât hem bu derste hem saraydaki hadis derslerinde tartışılan meseleler hakkında bazı kayıtlar tutmuştur.[195] Sehâvî, döneminde birçok emirin davetini reddettiği gibi İbnü'l-Aynî'nin evindeki derslere katılmayı da kabul etmemiştir.[196]

Ümera gibi, ulemanın önde gelenlerinden olup bazı idarî görevler üstlenen isimler de senenin belirli dönemlerinde evlerinde veya görevli oldukları kurumlarda, bu kurumların rutin dersleri dışında hususî dersler tertip ediyorlardı. Bu dersler içinde özellikle Şaban ve Ramazan aylarında meşhur hadis kitapları üzerinden yapılan hatimler ön plana çıkmaktadır. Ramazan aylarının bu konuda daha çok tercih edilmesinin sebebi, medreselerin bu ayda tatil olmasıydı. Anlaşıldığı kadarıyla muhaddisler üç aylarda sarayda yapılan *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* hatimleriyle yetinmiyorlar, kendileri aynı dönemlerde benzer hatimleri farklı mekanlarda tertip ediyorlardı. O

189 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 45-47.
190 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 89.
191 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 288.
192 Necmeddin İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 105.
193 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 283.
194 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 345. Ayrıca bk. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 359-360.
195 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 16-161.
196 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 345, VIII, 31-32.

dönemde muhaddislerin topluca katılımlarıyla kendi aralarında akdettikleri *Sahîh-i Buhârî* hatimleri önem verilen bir gelenek idi. Bu meclislerde umumiyetle, bir kârî okunacak eseri (genellikle *Sahîh-i Buhârî*'yi) bütün hocalara arz eder ve onların icazetleri alınırdı. Mesela Cemaziyelevvel 794/Nisan 1392'de Selahaddin ez-Zeftâvî, el-Halâvî, es-Süveydâvî, el-Ebnâsî, el-Merâğî ve İbnü'ş-Şeyha gibi hocaların katıldığı bir hatim merasimi akdedilmişti.[197] 854 yılının Muharrem ayında (Şubat 1450) Eski Zâhiriyye Medresesi'nde yapılan bir *Sahîh-i Buhârî* hatmine kırk kadar meşhur muhaddis ve yüzlerce talebe katılmış, hocalardan on iki tanesine eserin tamamı arz edilmiştir.[198]

Şerefüddin el-Münâvî ve İbn Hacer'in üç aylar veya Ramazandaki dersleri de büyük alakaya mazhar oluyordu.[199] Bu dersler, saray dersleri veya imlâ meclislerinde olduğu gibi hadisle doğrudan alakadar olmayanların da ilgisini çekiyordu. 852/1448 yılı Şaban ayında, yani İbn Hacer'in vefatından birkaç ay önce Mengütimuriyye Medresesi'nde onun huzurunda gerçekleştirilen bir *Sahîh-i Buhârî* hatmine ve bu hatim vesilesiyle düzenlenen merasime dönemin ileri gelen kadıları, mübaşirleri ve âyânı katılmıştı. Bunlar arasında kâdılkudât Alemüddin el-Bulkînî de vardı. Merasim sırasında medrese süslenmiş, envai çeşit yiyecekler hazırlanmış ve çeşitli konularda sohbetler gerçekleştirilmişti.[200]

Saray dersleri gibi Ramazan dersleri de asıl meşguliyetleri hadis olmayan çok sayıda katılımcının hazır bulunduğu ve kısa zamanda bitirilmesi gereken dersler olduğundan muhtemelen serd usulüyle gerçekleştiriliyordu. İbn Hacer Ramazan dersleri için kârî olarak daima İbn Hızır'ı tercih etmiştir, zira onun aynı zamanda Baybarsiyye'deki naibi olan İbn Hızır serd usulüyle kıraatta mahir, gür sesli bir zat olarak tanınıyordu.[201] İbn Hızır Hanbelî kâdılkudâtı Alaeddin İbnü'l-Muğlî'nin Ramazan derslerinde de kârî olarak görev yapmıştır.[202]

Malikî kadısı Hüsamüddin Muhammed b. Ebubekir İbnü't-Tinnîsî (ö. 873/1468), Ramazan aylarında evinde *Süneni Tirmizî* hatmi yaptırmayı adet edinmişti. Eseri okuma görevi, İbnü't-Tinnîsî'nin ricası üzerine ilk olarak Sehâvî tarafından üstlenilmişti. Ancak İbnü't-Tinnîsî sonraki yıllarda da hatimlere devam etmek isteyince Sehâvî buna güç yetiremeyeceğini söyleyerek mazeret beyan etmiş, kendisinden sonra *Süneni Tirmizî* kârîliği

197 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 364.

198 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 299-300.

199 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 131.

200 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 216-217.

201 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 223. İbn Hızır'ın bir başka önemli özelliği, İbn Hacer'e *Fethü'l-Bârî*'nin tamamını arz eden tek talebe olmasıdır. Bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 223-224. Ayrıca bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 29-32.

202 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 194.

görevini Şemseddin İbnü'l-Fâlâtî üstlenmiştir.[203] İbnü't-Tinnîsî'nin ömrü boyunca evinde devam ettirdiği bu derslerin son yıllarında kârî sayısı bazen üçten daha fazla olmuştur. İbnü't-Tinnîsî her yıl hatim sona erdiğinde kârîlere ve diğer katılımcılara mevkilerine münasip hediyeler dağıtmış ve hilatler giydirmiştir.[204]

Celaleddin el-Bulkînî'nin Ramazan derslerinde İbrahim b. Abdullah el-Uryânî (ö. 852/1448) kârî olarak görev yapıyordu.[205] İbn Hacer'in damadı ve Kahire'nin Hanefî kadılarından Muhammed b. Osman İbnü'l-Eşkar el-Kerâdî'nin (ö. 863/1459) evinde de *Sahîh-i Buhârî* hatimleri gerçekleştirilmiş, saray derslerinde uzun yıllar kârî olarak görev yapan Ebü'l-Hasen Burhaneddin el-Bikâî (ö. 885/1480) bu derslerde kıraat yapmıştır. İbnü'l-Eşkar, Eski Zâhiriyye Medresesi ve Ezher Camii gibi mekanlarda gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* hatimlerine de hoca olarak katılmış ve derse gelenlere çeşitli hediyeler dağıtmıştır.[206] Kâsım b. Kutluboğa ise (ö. 879/1474) kendisine ait *Câmi'u Mesânîdi Ebî Hanîfe* adlı eseri önce el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu Nâsırî'nin meclisinde, ardından Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin evinde rivayet etmiştir.[207]

Yukarıda zikredilenlerin dışında, özellikle üç aylarda camilerde *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* gibi meşhur hadis kitaplarının okunması için de vâkıflar tarafından kârîler tahsis edilmiştir.[208] Diğer yandan, mübarek dönemlerde yapılan hadis hatimleri camilere ve evlere mahsus olmayıp başka mekanlarda da benzer uygulamalar görülüyordu. Mesela Saîdü's-süedâ Hankahı'nın bevvâbı olan ve İbnü'ş-Şeyh olarak tanınan Ebu Abdullah Mu-

203 Sehâvî, hatim meclislerinde kıraat yapmaya çok istekli olmasa da, hadis kitaplarının hatmedilmesi hususuna özel önem atfeden alimlerden birisidir. Onun eserleri içinde, *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Süneni Ebî Dâvûd, Süneni Nesâî* vb. meşhur hadis kitapları hakkında yazılmış hatim risaleleri önemli yer tutar. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Tomar, "Sehâvî", *DİA*, XXXVI, 314; ayrıca bk. Ek-3. Aynı yüzyılda yaşamış Dımaşk'ın meşhur hadis hafızı İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî'nin de (ö. 842/1438) birçok hadis kitabının hatmi hakkında eserleri vardır. Bk. Kandemir, "İbn Nâsırüddin", *DİA*, XX, 226-227.

204 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 261.

205 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 227; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 70-71. Demek ki Uryânîler üç nesildir hadis kârîleri yetiştiren bir aileydi. Zira önce dede Şihabeddin Ahmed el-Uryânî, el-Melikü'l-Eşref II. Şaban dönemindeki ilk saray derslerinde Zeynüddin el-Irâkî'yle birlikte saray derslerinde kıraat yapmıştı. Sonra onun oğlu Cemaleddin Abdullah sarayda hadis kârîsi oldu. Son olarak da Cemaleddin'in oğlu Burhaneddin İbrahim, Celaleddin el-Bulkînî'nin evindeki hadis meclislerinde bu görevi yerine getirdi.

206 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VIII, 145; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 277-278.

207 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 185-186.

208 Bk. Emin, *el-Evkâf*, s. 203. Bu konuda daha fazla bilgi için "Hadis Dersleri" başlıklı kısma bakınız.

hammed b. Ali el-Mahbezî (ö. 856/1452) İbn Hacer'in talebelerindendi ve üç aylarda bu hankahta hadis okuturdu.[209]

Dokuzuncu asırda ulema ile ümera yukarıda zikredilenlerden başka vesilelerle de ilmî ortamlarda biraraya geliyordu. Bu bazen ilmî anlamda bir başarının kutlandığı bir toplantı olabiliyordu. Mesela İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*'nin telifini tamamlaması münasebetiyle 8 Şaban 842'de (24 Ocak 1439) büyük bir kutlama yemeği tertip etmişti. Bu merasime sultanın oğlu, sır katibi, ordu komutanı, vezir, dört mezhebin kâdılkudâtları gibi devletin bütün ileri gelenlerinin yanısıra ulemayı ve talebelerini de çağıran İbn Hacer, Kahire'nin en büyük gezinti yerlerinden et-Tâc ve's-seb'u vücûh[210] adlı mekanda büyük bir tören düzenlemişti. Envai çeşit yemeğin yendiği toplantının sonunda *Fethü'l-Bârî* ve müellifi hakkında konuşmalar yapılmış, şiirler söylenmiş, eserin sonundan küçük bir kısım Şemseddin Muhammed el-Kâyâtî, Şemseddin Muhammed el-Venâî ve Sadeddin ed-Deyrî gibi alimlerin huzurunda teberrüken okunup kısa bir ders yapılmıştı. İbn Hacer bu merasim için beş yüz dinar harcamıştır.[211] Birkaç gün sonra benzer bir toplantı İbn Hacer'in meşihat makamında oturduğu Baybarsiyye Hankahı'nda düzenlenmişti. Bu toplantıda, eser hakkında methiyeler yazan şairlere, eserin oluşturulması sırasında görev alan öğrenci ve müstensihlere türlü hediyeler dağıtılmıştı.[212] Özellikle bu ikinci toplantı, o dönemde *Fethü'l-Bârî* gibi büyük hacimli eserlerin tek kişinin gayretinin mahsulü olmaktan ziyade yıllar süren ekip çalışmalarının ürünü olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[213] O dönemde bir eserin telifi tamamlanınca kutlama yemeği tertip etme hususunda İbn Hacer yalnız değildi. Dört ciltlik bir *Sahîh-i Buhârî* şerhi telif eden Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî de yazdığı her eserden sonra talebelerine yemek veriyordu.[214] Muhtemelen bu yemekler de sırf birer ikram olmanın ötesinde, birlikte ulaşılan başarıların kutlanması mahiyetinde toplantılardı.

209 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 414.

210 Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 125 vd.; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 38; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 43.

211 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, I, 42.

212 Makrizî, *Sülûk*, XII, 1108; ayrıca bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 138; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 38; a.mlf., *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 80; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 207.

213 Nitekim hem İbn Hacer *İntikâzu'l-i'tirâz*'ın mukaddimesinde hem de Kastallânî *İrşâdü's-sârî*'de bu büyük eserin nasıl hazırlandığını anlatırken öğrencilerin katkısına değinmektedirler. Buna göre İbn Hacer eserin ilk halini fasiküller halinde kaleme aldıktan sonra bunları öğrencilerine vermekte, öğrenciler Burhaneddin İbn Hızır gibi öne çıkanlarının gözetiminde kendi içlerinde gruplara ayrılarak haftanın bir günü bu müsvedde nüshaların mukabelesini yapmakta ve muhtevasını tartışmaktadırlar. Ardından temize çekilen eser böylece kısa zamanda mukabele edilmiş ve tartışılmış olarak son şeklini almaktadır. Bk. İbn Hacer, *İntikâzu'l-i'tirâz*, I, 7; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, I, 42.

214 Bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 162.

Kabristan Dersleri

Dokuzuncu asırda, çok yaygın olmamakla birlikte ilginç bir ders uygulaması daha ortaya çıkmıştır. Kabristan dersleri olarak adlandırılması mümkün olan bu uygulama, bazı alimlerin kabirleri başında onların eserlerini yahut bağlı oldukları mezhebin temel metinlerini okuma şeklinde yapılıyordu. Hadis tarihi açısından bu ders türünün önemi, ilk örneğinin bir hadis kitabı üzerinden gerçekleşmiş olmasıdır. İbn Ammâr olarak bilinen Malikî kadısı Şemseddin Muhammed b. Ammâr (ö. 844/1441), Kahireli meşhur muhaddis-sufi İbn Ebî Cemre (ö. 699/1300)[215] tarafından yapılan *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Cem'u'n-nihâye*'yi İbn Ebî Cemre'nin kabrinin başında okutmuş, daha sonra bu bir adet haline gelmiştir. Bir Malikî olan İbn Ammâr'ın okutmak üzere bu muhtasarı seçmesinde İbn Ebî Cemre'nin de aynı mezhebden olması muhtemelen etkili olmuştur.[216] Aynı yüzyıl içindeki benzer bir uygulamanın yine Malikî mezhebine mensup bir isim tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. İbn Ammâr'ı örnek alan Şemseddin el-Karâfî, Malik b. Enes'in meşhur talebeleri Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/820) ve Abdurrahman İbnü'l-Kâsım'ın (ö. 191/806) kabirlerinin başında tefsir dersleri yapmaya başlamış, cumartesi günleri yaptığı bu derslere yirmi yıl devam etmiştir.[217]

215 Hayatı hakkında bk. Halit Özkan, "Bir Muhaddis-Sufinin Rüyaları: İbn Ebî Cemre ve *el-Merâi'l-hisân*'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 41 (2011/2), s. 33-58.

216 İbn Ebî Cemre'nin soyundan gelen Şemseddin Muhammed b. Ahmed ve bunun oğlu Kadı Bedreddin dokuzuncu asırda hayatta oldukları halde bu dersle ilgilerinin bulunup bulunmadığı tespit edilememiştir. Bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 38-41. İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 410.

217 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 302.

ALTINCI BÖLÜM

Rihleler

İslami ilimler ve özellikle hadis tahsilinin en önemli unsurlarından birini teşkil eden rihleler, İslam tarihi boyunca daima önemini korumuştur. Medreselerin kurulması gibi gelişmeler, siyasî istikrarsızlık sebebiyle yol emniyetinin bulunmaması yahut müteahhirûn döneminde olduğu gibi icazetlerin yaygınlaşması vb. hususlar rihlenin biraz geri plana atılmış gibi algılanmasına yol açsa da, özellikle tarih ve tabakat kitaplarındaki bilgiler bu geleneğin dokuzuncu asırda hâlâ canlı biçimde yaşatıldığını göstermektedir. Ancak erken yüzyıllardaki rihleler ile bu yüzyıllardaki rihleler arasında bazı farklar bulunmaktadır. Erken dönemlerdeki rihlelerde bir hocanın kitap haline gelsin gelmesin bütün mesmûâtını dinlemek esas iken, dokuzuncu yüzyıl gibi geç dönemlerde rivayetlerin tamamı kitaplara kaydedilmiş olduğundan artık tek tek rivayetlerin değil, kitapların bütün halinde semâ edilmesi söz konusudur. Mesela İbn Hacer'in *el-Mecma'ü'l-müesses*'i bu dönemde artık kitapların bütün halinde tahammül edildiğine dair yüzlerce örnekle doludur.[1]

Dokuzuncu yüzyıl ile erken dönemler arasındaki başlıca farklılıklardan birisi, icazetler yoluyla başka şehirlerdeki hocalarla bağlantı kurmanın yaygınlaşması olsa da, icazetle alınan rivayetler eskiden olduğu gibi bu yüzyılda da rihle vasıtasıyla ulaşılan hocalardan şifahen alınan kitaplar yahut rivayetler kadar değerli sayılmamıştır. Bu sebeple dokuzuncu yüzyıla ait tarih, tabakat ve mu'cem/meşyeha literatüründe hadisçilerin hayat hikayeleri anlatılırken rihleleri sırasında bizzat görüştükleri hocalara ve onlardan okudukları metinlere daima öncelikle yer verilmiş, uzaktan icazet yoluyla

1 Hadis ilminin tarihinde, icazet ve vicâde gibi hadis tahammül yöntemleriyle ilişkisine bağlı olarak, rihlelerin bir noktadan sonra mahiyet değiştirmesi hakkında bir yorum için bk. Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, s. 94-96. Touati, erken dönem İslam dünyasında muhaddislerin rihle için kullandıkları güzergâhlara dair haritalar da vermektedir, bk. s. 54, 82, 84, 166.

alınan metinler ise vicâhen alınan kitaplardan sonra zikredilmiştir.[2] Benzer şekilde, rihle yapmak suretiyle kitapları hocalardan bizzat alanlar, uzaktan icazet yöntemiyle alanlara nisbetle âlî rivayet sahibi sayılmaya bu asırda da devam etmişlerdir.[3]

Dokuzuncu yüzyıl İslam dünyasında bazı bölgelerdeki siyasî istikrarsızlıklara rağmen, hadis taliplerinin tahsil süreçlerinin en hayatî parçalarından biri hâlâ rihlelerdi. O dönemin meşhur simalarının hayatları incelendiğinde birçoğunun gençliklerini şehir şehir dolaşarak ilim tahsil etmekle geçirdikleri görülür. Olgunluk çağlarında bu dönemin başlıca isimleri haline gelenlerin, gençliklerinde çok rihle yapan kimseler olması şaşırtıcı değildir. Yüzyılın başından, ortasından ve sonundan alınacak üç örnek bu hususta yeterince aydınlatıcı olacaktır. Bunlardan ilki olan Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404) bütün tahsil hayatı boyunca neredeyse her yıl ya hacca gitmiş ya da ilim tahsili için Kahire dışına çıkmıştır.[4] İbn Hacer de ilk tahsil yıllarında ağırlıklı olarak fıkıh ve Arap diliyle meşgul iken sonradan hadise ilgi duymuş, yirmi yaş gibi o dönem için nisbeten geç sayılacak bir yaşta tamamen kendisini verdiği bu ilimdeki açığını kapatmak için hem kendi şehrindeki birçok alimden hadis tahsil etmiş hem de Şam, Mısır, Hicaz ve Yemen bölgelerindeki ilim merkezlerinin büyük bir kısmını gezerek rihlelerini tamamlamıştır.[5] Üçüncü örnek olan Sehâvî'nin durumu ise rihle olgusunun amacı açısından anlamlıdır. Rihlenin amaçlarından birisi mümkün olduğunca çok sayıda hocadan ilim tahsil etmek ise bir diğeri bulunabilecek en kıymetli hocalara yetişmek ve onların ilimlerinden istifade etmektir. Sehâvî özellikle ikinci amaç açısından gençlik yıllarında çok şanslıdır, zira dönemin en büyük muhaddisi olan İbn Hacer'in dizinin dibindedir. İbn Hacer'in on kişiden oluşan en yakın talebe grubunda yer alan[6] Sehâvî ona ait hiçbir bilgiden mahrum kalmak istemediği için hocasının vefatına kadar Kahire'den ayrılmamıştır. Ancak her hadis talebesi gibi kendisi için de rihlenin gerekli olduğunun farkında olan Sehâvî, İbn Hacer vefat eder etmez seyahate başlamış ve kendisi ile İslam dünyasının diğer bölgeleri arasındaki bağı sağlamlaştırmıştır.[7]

2 İbn Hacer'in bu konudaki bir değerlendirmesi için bk. *el-Mecma'u'l-müesses*, s. 29-30. Ayrıca bk. Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 157-158.

3 Semâ yoluyla alınan kitapların icazet yoluyla alınanlardan âlî sayıldığı konusunda Sehâvî'nin İbn Hacer'den aktardığı bir değerlendirme için bk. *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 103.

4 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 172-173. Irâkî'nin rihleleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Ahmed Mabed Abdülkerim, *el-Hâfız el-Irâkî*, I, 339-443.

5 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 37. Ayrıntılar için bk. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514.

6 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 232-233.

7 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 266.

Dokuzuncu yüzyılda rihleler açısından dikkat çeken iki unsur daha vardır. Bunlardan ilki, hadis taliplerinin ilim öğrenmek maksadıyla ve kendi gayretleriyle gerçekleştirdikleri geleneksel rihlelerin dışında, sultanların yahut ümeranın talepleri üzerine meşhur alimlerin bir şehre gidip orada hadis rivayet etmeleridir. Yani geleneksel rihleler çoğu zaman "öğrenmek" için yapılırken burada bir anlamda "öğretmek" için yapılan rihleler söz konusudur. Bu yüzyıldaki rihlelerin ikinci türü ise zorunlu olarak yapılan seyahatlerdir. Bunlar bir bölgede ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık yahut düşman işgali gibi etkenler yüzünden alimlerin kendilerini emniyette hissedecekleri yerlere göç etmek zorunda kalmaları şeklinde tezahür etmektedir. Dokuzuncu yüzyıl söz konusu olduğunda bu bağlamdaki en önemli faktör, Timur'un Şam bölgesini işgalidir. Zira yüzyılın başında gerçekleşen ve birçok şehirde geniş çaplı yıkımlara yol açan Timur önderliğindeki Moğol istilası Dımaşk ve Halep gibi önemli ilim merkezlerindeki birçok alimi başka şehirlere kaçmaya mecbur etmiş, bu da onların gittikleri şehirlerde ilmî hareketliliğin artmasını sağlamıştır.

Geleneksel Rihleler

Önceki dönemlerde olduğu gibi dokuzuncu yüzyılda da muhaddisler herhangi bir olağanüstü duruma veya mecburiyete bağlı olmaksızın, eğitim süreçlerinin ayrılmaz bir unsuru olarak rihle yapmaya özen gösteriyorlar, bu geleneği yaşatıyorlardı. Bu yüzyıldaki muhaddislerin gerçekleştirdikleri kişisel seyahatlere dair yüzlerce örnek bulmak mümkündür ve bunların her birini burada tek tek saymaya imkan yoktur.

Bu dönemde şahsî rihlelerin en fazla yapıldığı, ulemanın en çok gelip gittiği yer çok sayıda darülhadisiyle hadis eğitiminin hâlâ en önemli merkezlerinden olan Dımaşk'tır. Birçok alim hadis tahsili için Dımaşk'a gittiği gibi buradan aralarında Kahire'nin de bulunduğu diğer şehirlere de çok sayıda alim rihle yapmıştır. Kahirelilerin, dışarıdan gelen alimlere çok itibar ettikleri anlaşılmaktadır. Mesela meşhur kıraat alimi İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) vefatından birkaç yıl önce 827/1423'te Kahire'ye geldiği zaman Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Şâfiî'nin *Müsned*'ini rivayet etmiş, birçok kişi kendisinden bu eserleri dinlemiştir.[8] 848/1444'te Kahire'ye gelen Takiyyüddin Ebubekir b. İbrahim el-Balî de İbn Hacer ve öğrencileri tarafından büyük alakaya mazhar olmuştur. İbn Hacer ve öğrencileri, Sehâvî'nin kıraat yaptığı meclislerde kendisinden hadis almıştır.[9] Rebiülevvel 854'te (Nisan 1450)

8 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 246.

9 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 105.

Dımaşk'tan Kahire'ye gelip bir ay kadar burada kalan Mücîruddin Abdülkâfî İbnü'z-Zehebî de, sekizinci asrın meşhur muhaddisi Zehebî'nin oğlu Ebu Hüreyre'den elde ettiği birçok rivayeti Kahireli muhaddislere aktarmıştır.[10]

Kahire'ye gelenler Dımaşklılarla sınırlı değildi. Mekkeli meşhur muhaddis Necmeddin İbn Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 885/1480), İbn Hacer ve diğer muhaddislerin rivayetlerini elde etmek maksadıyla 850/1446'da Kahire'ye gelmiş ve Sehâvî'nin kârî olarak hazır bulunduğu birçok derste Kahireli muhaddislerin rivayetlerini dinlemiştir.[11] Yine 850/1446 yılında, Mekke'de yaşayan Alaeddin Muhammed b. Afifüddin el-Îcî (ö. 880/1475) İbn Hacer'le görüşmek ve onun rivayetlerini elde etmek üzere Kahire'ye gelmiştir. İbn Hacer bu zata çok iltifat edip bazı kitaplarını hediye etmiş, İbn Afifüddin ise Sehâvî'nin yaptığı kıraatlarla İbn Hacer'in rivayetlerini dinlemiştir.[12] Şaban 851'de (Ekim 1447) ise bu defa Mekke emiri Şerif Berekât b. Hasan b. Aclan el-Hasenî Kahire'ye gelmiş, sultan tarafından büyük hürmet gösterilen ve ikamet için kendisine yer tahsis edilen bu şahıstan ders alabilmek için, kadıların yanısıra ümera ve ayandan birçok kişi yanına gelmiştir. Ondan ders alanlar arasında Sehâvî, Takiyyüddin el-Kalkaşendî, Burhaneddin el-Bikâî ve Sinbâtî gibi muhaddisler vardır.[13]

Yukarıdaki Kahireli üç ismin ve diğerlerinin rihleleri, dokuzuncu asır için sıradışı örnekler değildir. O dönemde imkan bulan bütün hadis talipleri rihle yapmaya gayret ediyorlardı. Dolayısıyla, şahsî gayretlerle gerçekleştirilen rihlelerin yoğunluğu ve buna atfedilen değer açısından önceki yüzyıllarla bu dönem arasında belirgin bir fark bulunduğu ve rihlelerin önemsiz hale geldiği söylenemez. Eğer rihleler önemini kaybetmiş olsaydı, İbn Hacer, Zeynüddin el-Irâkî'ye "İbn Kesîr mi daha büyük bir hafızdır, Takiyyüddin İbn Râfi' mi?" diye sorduğunda "hocam Takiyyüddin es-Sübkî'nin söylediğine göre İbn Râfi' daha büyük bir hafızdır, zira hocam hadis talebi ve rihle için harcanan emeğe öncelik verilmesinin bir hadisçi adeti olduğunu söylerdi" demezdi.[14] Benzer şekilde, rihlenin anlamı kalmasaydı, Zeynüddin el-Irâkî gibi dönemin en büyük aliminden on yıl ders alan İbn Hacer ve yine kendi döneminin en önemli ismi olan İbn Hacer'in yanından bir an bile ayrılmayan Sehâvî bu hocalarıyla yetinirler ve başkalarına gitmeye gerek duymazlardı.

Yukarıda örnek verilen buluşmalar, o dönemde tahsil hayatlarının başında olan Sehâvî ve emsali genç hadis talipleri için güzel bir fırsat oluyor

10 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 307.

11 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 146.

12 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 147.

13 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 184-185.

14 Irâkî, *Ecvibe*, s. 143. Ayrıca bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, s. 38-40; Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 213.

ve önde gelen isimlerden onların istifade etmelerini sağlıyordu. Ancak tersi de söz konusuydu, yani hadis tahsili için dışarıdan Kahire'ye gelen genç muhaddisler arasında da, ileride ön plana çıkacak olan isimler bulunuyordu. Mesela 843/1439'da Kahire'ye gelen Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-Haydarî burada kaldığı kısa süre içinde İbn Hacer'den çok istifade etmiş, onun birçok eserini istinsah edip kendisine arz etmiştir. İbn Hacer bu genç hadis talebesinin gayretini, 843 yılının önemli olayları arasında onun Kahire'ye gelişine yer verecek kadar takdir etmiştir.[15]

Ümeranın Davetiyle Yapılan Rihleler

Dokuzuncu asırda sultanların veya ilme önem veren idarecilerin daveti üzerine bazı alimler bir şehirden başka bir şehire gidip eğitim öğretim faaliyetinde bulunabiliyorlardı. Bu durum özellikle bir şehirde âlî isnada sahip kimsenin kalmadığı durumlarda önem kazanıyordu. Davet üzerine başka şehirlerden gelen hocalar genellikle önemli kitapların ravileri yahut âlî isnada sahip kişiler olduklarından, geldikleri şehirlerde bu kitaplarla muhaddislerin bağlantısını canlı tutuyorlar, bir anlamda isnadların uzamasının önüne geçiyorlardı.

İbn Hacer'in talebelik yıllarında onunla birlikte çeşitli hadis derslerine katılmış olan ve ulemaya muhabbeti bulunan Emir Yelboğa es-Sâlimî (ö. 811/1408), Alaeddin İbn Ebi'l-Mecd'i Dımaşk'tan Kahire'ye getirtmiş ve onun buradaki öğrencilere *Sahîh-i Buhârî*'yi defalarca rivayet etmesi için gerekli bütün imkanları hazırlamıştır.[16] Sonraki yıllarda görülen bir örnekte bu defa üç muhaddis aynı anda çağrılmıştır. 15 Muharrem 845'te (5 Haziran 1441) Zeynüddin Abdurrahman b. Yusuf İbnü't-Tahhân es-Sâlihî (ö. 845/1441),[17] Alaeddin Ali b. İsmail el-Ba'lî (ö. 846/1442)[18] ve İbnü Nâzıri's-Sâhibiyye olarak bilinen Şihabeddin Ahmed b. Abdurrahman (ö. 849/1445)[19] Memlük sultanı Zahir Çakmak'ın talebi üzerine "Fakih" lakabıyla tanınan ve İbn Hacer'den hadis tahsil etmiş olan Naibü'l-kal'a Tağribermiş el-Celalî'nin (ö. 852/1448) himayesinde Dımaşk'tan Kahire'ye getirilmişlerdir. Adı geçen üç muhaddis, aralarında Memlük sarayının ve Baybarsiyye Hankahı'nın da bulunduğu mekanlarda ve başlıca ilim merkezlerinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini, Tirmizî ve Ebu Davud'un *Sünen*'lerini ve diğer bazı metinleri

15 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 109.

16 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 134.

17 Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 176-178.

18 Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 196-197.

19 Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 238-239; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 252.

rivayet etmişlerdir.[20] Özellikle bu üç zatın davet edilmesinin sebebi, o dönemde ilgili metinleri âlî isnadlarla rivayet eden son kişiler olmalarıydı.[21] Böylece Kahireli genç hadis talipleri hem bu üç hocanın merviyyâtından istifade etme imkanı bulmuşlar hem de zikredilen kitaplarla aralarındaki isnadı olabildiğince kısaltmışlardı.[22]

İki yıl sonra Zilhicce 847'de (Nisan 1444) Dımaşk'tan Kahire'ye gelen Şam naibi Emir Cülban bazı muhaddisleri yanında getirmiş, bu alimler Kahire'de çeşitli kitapları rivayet etmişlerdir. Bunlardan biri olan Nizameddin Ömer b. Müflih (ö. 872/1467) İbn Hacer tarafından misafir edilmiş, Takiyyüddin el-Kalkaşendî ve Sehâvî gibi genç muhaddisler kendisine bu vesileyle bazı hadis metinlerini arz etmişlerdir.[23]

Dokuzuncu asırda Kahire bağlamındaki rihleler sadece dışarıdan gelenlerden ibaret değildir. Kahireliler de gruplar halinde diğer şehirlere seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu manadaki önemli rihlelerden birisi el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'ın yanına birçok alimi alarak kuzey taraflarına gerçekleştirdiği seyahattir. Bu seyahatte, o dönemde Şâfiî kâdılkudâtı olan İbn Hacer ve hanefî kâdılkudâtı olan Aynî gibi önde gelen alimler sultana eşlik etmiş, heyetin uğradığı çeşitli şehirlerde hadis meclisleri akdedilmiştir. Bunların ilki 16 Şaban 836 (7 Nisan 1433) Salı günü Dımaşk'ta gerçekleştirilen imlâ meclisi olmuştur. Sultanla birlikte Kahire'den gelen alimlerin yanısıra İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî ve Kadı Şihabeddin Ahmed b. Mahmud İbnü'l-Kişk el-Hanefî (ö. 837/1434)[24] gibi Dımaşk'ta yaşayan meşhur isimler de meclise katılmışlardır. İbn Hacer'in buralarda akdettiği imlâ meclislerinde talebesi ve arkadaşı Nureddin Ali b. Sâlim el-Mârdinî müstemlî olarak görev yapmıştır.[25] Daha sonra yola devam eden heyet 5 Ramazan'da Halep'e ulaşmış, on beş gün de burada kalmışlardır. İbn Hacer burada, Kadı Taceddin Abdurrahman İbnü'l-Kerekî'den (ö. 840/1437) çocukları için icazet almıştır.[26] Daha sonra İbn Hacer ve Aynî, Antep'e gitmek üzere sultandan izin almışlar, Ramazan bayramından hemen önce Antep'e gelmişlerdir. İbn Hacer burada Aynî'nin misafiri olmuştur.[27]

20 Bu üç muhaddisten hadis dinleyenler arasında Zahir Çakmak'ın oğlu Muhammed de yer almıştır. Bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, V, 114.

21 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IX, 155-156, 176-178, 196-197, 238-239; Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, I, 80-82; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 8, 29, 127, 237-238.

22 Benzer bir davet sekizinci asrın sonlarında gerçekleşmiş ve Dımaşklı muhaddislerin birikiminden istifade edilmişti. Bk. Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 8.

23 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 75; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 66.

24 Hayatı hakkında bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 308.

25 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 244.

26 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 440.

27 Bu seyahatin ayrıntıları için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 274-283; Aynî, *Ikdü'l-cümân*, s. 428-433; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, II, 146 vd.

Hac kafileleri de bu bağlamda önem kazanan yolculuklardandı. Kahire'den Hicaz'a giden hac kafilelerinin güvenliğini sağlamak maksadıyla ümera ve askerlerden oluşan bir grup her yıl bu kafilelerle birlikte bulunurdu. Ümera kesiminden olanlar, hac kafilelerine liderlik ettikleri yıllarda ulemanın önde gelenlerini de yanlarına alıyorlardı. Böylece bu alimler hac için Hicaz'da bulunan diğer alimlerle görüşme fırsatı yakalıyorlardı. 853'teki (1449) hac kafilesi bu açıdan güzel bir örnektir. Emir-i Silah Çeribaş Kaşık'ın önderlik ettiği bu kafile Şaban ayında yola çıkmış, ileri gelen ulemadan birçok kişi kafileye katılmıştır. Bunlar arasında Hanbelî kadısı Bedreddin el-Bağdâdî, Hanbelî mezhebi şeyhi İzzeddin el-Askalânî, Hanefîlerden Nureddin İbnü'l-Berkî, Şâfiîlerden Fahreddin Osman ed-Deylemî, Muhibbüddin Ebu Hamid el-Kudsî gibi isimler bulunmaktaydı. Bunlardan son ikisi Medine'de Muhibbüddin et-Taberî, Nâsırüddin Ebü'l-Ferec el-Kâzerûnî, Abdülvehhab b. Muhammed b. Salih, Abdullah b. Muhammed eş-Şüşterî, Mekke'de Şerefüddin Ebü'l-Feth el-Merâğî, Takiyyüddin İbn Fehd, Zeynüddin Abdürrahim el-Emyûtî ve Burhaneddin ez-Zemzemî gibi isimlerden hadis tahsil etmişlerdir.[28]

Yukarıda zikredilen örneklerden bazıları, Kahire'de dokuzuncu asırda muhaddisler arasında görülen hareketliliğin biraz da İbn Hacer'le ilgili olduğunu göstermektedir. O vefat etmeden önce diğer şehirlerden birçok kişi kendisinden hadis rivayet etmek üzere buraya geldiklerinden, Kahireliler onun sayesinde birçok isimle tanışma ve onlardan istifade etme fırsatı buluyorlardı. Ancak İbn Hacer'in vefatı, Kahirelilerin de artık başka şehirlerdeki muhaddislere muhtaç duruma düşmelerine sebep olmuş ve aralarında Sehâvî'nin de bulunduğu birçok kişi rihle için şehir dışına çıkmak durumunda kalmıştır.[29]

Timur'dan Kaçanların Rihleleri

Timur'un kendi ülkesinin batısındaki toprakları ele geçirmek üzere 802/1399'da başlattığı "Yedi Yıllık Sefer" Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye gibi bölgelerde büyük karışıklıklara yol açmıştır. Onun özellikle Irak'ta Bağdat'ı ve Şam'da Dımaşk, Halep, Hama ve Humus gibi önemli ilim merkezlerini işgal etmesi buralardaki halkın yanısıra birçok alimin de hayatını kaybetmesine, bazılarının ise karışıklıklar sırasında kaybolmasına sebep olmuştur.[30] Sağ kalan alimler emniyetli bir bölge olarak gördükleri Mısır'ın

28 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 267.

29 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 266, 271, ayrıca bk. s. 324.

30 Büyük fitne olarak adlandırılan bu istila sırasında ölen veya kaybolan alimlerden örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 136, 153, V, 45, 140, VI, 75, 116, 294, 313, VII, 13, 206, 224, 301, IX, 263, X, 43, XI, 38, XII, 79.

çeşitli şehirlerine hızla göç etmişlerdir. "Büyük Fitne" olarak adlandırılan bu olaylar sırasında Şamlı ve Bağdatlı alimlerin sığındıkları Mısır şehirleri arasında Kahire başta geliyordu. Buraya gelen alimlerden bazıları Şam bölgesinde bir süre sonra istikrarın sağlanması üzerine memleketlerine dönmüşlerse de hatırı sayılır bir kısmı Kahire'de kalıcı olmuştur.

Timur'dan kaçanların oluşturduğu göç dalgası hadis tarihi açısından da önem arz etmektedir. Zira bu vesileyle Kahire'ye gelen alimler arasında yer alan muhaddisler burada hadis ilmiyle alakalı çeşitli faaliyetlerde rol almışlardır. Bunlardan Ahmed b. Muhammed İbn Kamâkım el-Fukâ'î (ö. 809/1406) Siraceddin el-Bulkînî'nin derslerine katılmış, o dönemde İbn Hacer ile de sık sık görüşmüştür.[31] Yine Dımaşklı alimlerden Cemaleddin Abdullah b. İbrahim İbnü'ş-Şerâyihî el-Ba'lebekkî (ö. 820/1417), İbn Hacer'in kendisinden çok istifade ettiği, özellikle hadis cüzleri, âlî ve nâzil rivayetler ve raviler hakkındaki bilgisiyle ön plana çıkan bir isimdir. İbnü'ş-Şerâyihî Timur saldırısından sonra Kahire'ye gelmiş ve uzun süre burada hadis rivayet etmiştir. İbn Hacer, hadis hafızlığı açısından Takiyyüddin ed-Dücevî'den üstün saydığı[32] bu hocasından hem bu dönemde hem de seyahatleri sırasında çokça hadis dinlemiştir. İbnü'ş-Şerâyihî birkaç yıl sonra Kahire'den Dımaşk'a dönmüş ve Eşrefiyye Darülhadisi'nde müderris olmuştur.[33] Yine İbn Hacer'in hocalarından olan Alaeddin Ali b. İbrahim el-Hanefî de (ö. 809/1406) büyük fitne sırasında Kahire'ye gelip bir süre burada kalan ve hadis rivayet eden alimlerdendir.[34]

Bazı alimler ise Timur'un saldırıları yüzünden birkaç def'a yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bağdatlı meşhur muhaddis Celaleddin Nasrullah b. Ahmed et-Tüsterî (ö. 812/1409) bunlardan biridir. Bağdat'taki Yanis Camii, Mustansıriyye ve Mücahidiyye gibi Hanbelî medreselerinde hadis müderrisi iken, Timur'un Bağdat'a saldırmak üzere olduğu haberinin ulaşması üzerine önce Dımaşk'a gelen Tüsterî, istilanın devam etmesi üzerine Kahire'ye gelmiş, buradaki Yeni Zâhiriyye Medresesi'nde Hanbelî fıkhı müderrisi olarak görev yapmış, aynı zamanda İbnü'l-Cevzî'nin *Câmiu'l-mesânîd*'ini rivayet etmiştir.[35]

31 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, II, 167.

32 Bk. Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 37-38.

33 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 286-287; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 3.

34 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, V, 155-156.

35 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VI, 196-197.

YEDİNCİ BÖLÜM

Hadisle İlgili Tartışma Konularından Örnekler

Her dönemde olduğu gibi dokuzuncu asır muhaddisleri arasında da çeşitli konularda tartışmalar yaşanmıştır. Bu dönemde hadis ilmini ilgilendiren tartışmaların bazıları hadis usulüne dair konulardır. Bunların yanısıra, hadis kitaplarının sıhhatine yönelik tartışmalar, görüşleri yüzünden tartışma konusu olan bazı şahıslar, halkın gündeminde yer alan meseleler ve intihal suçlamaları da muhaddislerin gündemine girmiştir. Bunlar, bütün bir dokuzuncu yüzyıl boyunca hadis ilmini ilgilendiren tartışmaların tamamına işaret etmemekle birlikte, belli başlı isimlerin gündemlerinden örnekler göstermesi açısından önem arz eden konulardır.

Hadiste Mutlak Müçtehidlik Meselesi

Dokuzuncu asırda hadis usulünü ilgilendiren tartışmalar içinde en dikkat çekici olanı, Süyûtî'nin gündeme getirdiği "Hadiste Mutlak Müçtehidlik" meselesidir. Bu asrın en tartışmalı isimlerinden olan Süyûtî, birçok ilmî konuda muasırlarıyla mücadele içine girmiş olmakla birlikte,[1] özellikle içtihad ve tecdid konularındaki görüş ve iddialarıyla çağdaşlarının tepkisini çekmiştir.[2] Onun tartışma konusu olan görüşlerinin temelinde kendisini mutlak müçtehid ve dokuzuncu asrın müceddidi gibi görmesi yatmaktadır. Açıkça

1 Süyûtî ile Şemseddin Muhammed b. Abdülmunim el-Cevcerî (ö. 889/1484), Sehâvî, Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Ebbâr el-Huleybî, Seriyyüddin Abdülber İbnü'ş-Şihne, Burhaneddin el-Kerekî (ö. 922/1516) gibi başlıca muarızları arasındaki tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 183-201; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 61 vd., 290, IV, 65-70, VIII, 125, 217; Sartain, *Süyûtî*, s. 53-80.

2 Bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 193, 199. Onun bu konulardaki görüşlerine tepki gösterenlerden örnekler için bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 68-69.

dile getirdiği müceddidlik ümidini[3] hep muhafaza eden Süyûtî, beklentisini meşrulaştırmak maksadıyla kendi ilmî birikimini insanlara sık sık hatırlatmıştır.[4] O, kendisinde var saydığı müceddidlik mesuliyetinin bir gereği olarak daima bir yenilik veya "yenileme" (*tecdîd*) arayışı içinde olduğundan, o güne kadar belirli isimler altında bilinen bazı meseleleri farklı isimlerle gündeme getirme ve yeni bakış açılarıyla tartışmaya açma tavrı kendisinde sık sık görülür. Yeni ilimler ihdas etme,[5] eski bazı kavramlara yeni anlamlar yükleme yahut bir ilme mahsus bir kavramı başka ilimler açısından tanımlayıp kullanma gibi tavırları bu bağlamda akla gelen ilk örneklerdir. Hadis ilminde mutlak müçtehidlik meselesi, Süyûtî'nin bu kabil görüşleri ve teklifleri içinde hadis usulünü ilgilendirmesi açısından en fazla dikkat çeken konudur.

Süyûtî, otobiyografisi olan *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*'ta, bir müceddidin haiz olması gereken özellikler meyanında mutlak müçtehidliği tartışırken, konuyu sadece fıkıh çerçevesinde ele almak yerine, hadis ve Arapça alanları açısından da gündeme getirmiştir. Ona göre bu iki alanda da fıkıhta olduğu gibi içtihad mümkündür ve hadiste hafızlık olarak bilinen husus aslında hadiste içtihaddan ibarettir.

Süyûtî, hadis ilminde hafızlık meselesinin o döneme kadar "içtihad" başlığı altında tartışılmadığının farkındadır. Zira kendisine gelene kadar bu mesele Hatîb el-Bağdâdî, Beyhakî, Abdülkerim es-Sem'ânî, İbnü'l-Cevzî, İbn Dakîkulîd, İbn Seyyidinnâs, Mizzî, Irâkî, İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî ve İbn Hacer gibi alimler tarafından "hafızlık" başlığı altında ele alınmıştır.[6] Hatta kendisi de daha önceki bir eserinde (*Tedrîbü'r-râvî*) bu bağlamda gelenekten ayrılmamış ve hadis ilminde hafızlık konusunu ele alırken içtihad ile onun arasında hiçbir bağlantı kurmamıştır.[7] Ancak müceddidlik beklentisinin iyice arttığı yüzyılın sonuna gelindiğinde onun gündemi artık neredeyse

3 Süyûtî *et-Tehaddüs*'te (bk. s. 227) ve tecdide dair en önemli eseri olan *et-Tenbie bimen yeb'asühüllâhu alâ ra'si külli mie* adlı risalesinde (bk. s. 113) bu beklentisini dile getirir. 899/1494'te yazdığı risalenin telif sebebi, daha önce kaleme aldığı *Takrîru'l-istinâd* ve *er-Redd*'de olduğu gibi kendi müceddidlik iddiasını pekiştirmektir. Bu risale bağlamında tecdid tartışmalarını ele alan bir çalışma için bk. Özgür Kavak, "Modernleşme Öncesi Dönemde Tecdîd Meseleleri: Suyûtî'nin *et-Tenbie*'si Çerçevesinde Bir İnceleme", *Marife Bilimsel Birikim*, IX/3 (Kış 2009): 157-172.

4 Örnek olarak şu eserlerine bakılabilir: *Tedrîb*, I, 19-21; *et-Tehaddüs*, s. 203-214, *er-Redd*, s. 116; *Takrîru'l-istinâd*, s. 69; *et-Tenbie*, s. 109, 113.

5 Süyûtî, "İlm-i usûli'l-lüğati'l-arabiyye" (Arap dili usulü) adlı, hadis ve fıkıh usulü tarzında işlenen bir ilim dalı icad ettiği iddiasındadır, bk. *et-Tenbie*, s. 113.

6 Adı geçen şahısların hadis hafızlığı konusundaki görüşlerini şu kaynakta birarada bulmak mümkündür: Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, s. 28-45.

7 Bk. Süyûtî, *Tedrîb*, I, 24-32.

tamamıyla bu konuya hasredilmiş durumdadır. Dokuzuncu yüzyılın bitmesine dört yıl kala kaleme aldığı *et-Tehaddüs*'te[8] hafızlık konusunu içtihadla bağlantılı olarak ele alabilmek için, muhayyel muarızının "bir alanda (fıkıh) müçtehidlik iddia etmen yetmedi şimdi üç alanda aynı şeyi iddia ediyorsun!" şeklindeki itirazını dile getirmekte ve hadis hafızlığı konusunu içtihad başlığı altında tartışmanın meşruiyetine ve hadiste içtihaddan bahsedilebileceğine dair önceki alimlerin görüşlerinden örnekler zikretmektedir. Burada, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ve Fahreddin er-Râzî'den (ö. 606/1209) yaptığı alıntılara dayanarak içtihadın fıkıh dışında da mümkün olduğu görüşünü delillendirmektedir.[9] Tartışılan konu özü itibarıyla "hadis hafızlığı" olduğundan burada yeni bir şey yokmuş gibi görünse de, Süyûtî açısından bakıldığında buradaki önemli farklılık, birçok hususta olduğu gibi bu konuda da onun bir yenilik arayışı içinde olmasıdır. Ayrıca ona göre, kendisi gibi bu alanların tamamında mutlak içtihad seviyesine ulaşmış kişiler, sadece birinde veya ikisinde mutlak müçtehid olanlardan yahut birinde mutlak müçtehid diğerlerinde müçtehid olanlardan üstündür.

Hatîb Bağdâdî, İbnü's-Salâh, Ebü'l-Feth İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Haccâc el-Mizzî, Takiyyüddin es-Sübkî, İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi isimler tarafından "hafızlık" bağlamında ele alınan ve içtihad ile bağlantısı kurulmayan bir meseleyi, Süyûtî'nin içtihad kapsamında incelemesi, yukarıda işaret edildiği üzere onun müceddidlik ve mutlak müçtehidlik iddialarıyla bağlantılıdır. Süyûtî, hadis ilminde müçtehidlik derken hadisçiler arasında "hafızlık" olarak bilinen mertebeyi kastetmekle birlikte,[10] hafızlığı kendi içinde mertebelere ayırmış ve mutlak müçtehid derecesinde hafızlık ile müçtehid derecesinde hafızlık arasında fark gözetmiştir.

Süyûtî, *et-Tehaddüs*'te hadiste mutlak müçtehidlik meselesini kendisinden önceki yüzyılların birikimini de içerecek biçimde tartışmıştır. Ona göre, kendisinden önceki yaklaşık yüz elli yıllık süreçte fıkıh, hadis ve Arapça sahalarının üçünde birden mutlak içtihad seviyesine ulaşan tek isim Takiyyüddin es-Sübkî'dir (ö. 756/1355).[11] Takiyyüddin es-Sübkî ile Süyûtî arasındaki dönemin büyük muhaddisleri düşünüldüğünde onun bu hususta kim-

8 Bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 227.

9 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 208.

10 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 210.

11 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 205. Süyûtî'ye göre Sübkî'den önceki yüzyıllarda fıkıh ve hadiste aynı anda müçtehidlik makamına ulaşan kişiler arasında -geriye doğru sayılacak olursa- İbn Teymiyye, İbn Dakîkulîd, Nevevî, Ebu Şâme ve İbnü's-Salâh gibi isimler yer alır. Mütekaddimun döneminde ise onların birçok örneği vardır. Bk. *et-Tehaddüs*, s. 207. Hadis ilminde meşhur hafızların isimlerinin yer aldığı isnad veya listelerden örnekler için bk. Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 42-45; Kandemir, "Hâfız", *DİA*, XV, 79.

leri yetersiz saydığı kolaylıkla görülebilir: İbn Kesîr, Siraceddin el-Bulkînî, Siraceddin İbnül-Mülakkın, Zeynüddin el-Irâkî, Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedreddin el-Aynî, Alemüddin el-Bulkînî, Kâsım b. Kutluboğa ve Şemseddin es-Sehâvî gibi isimler hemen akla gelen ilk örneklerdir. Nitekim Süyûtî tefsir, hadis, nahiv, meânî, beyân, bedî' gibi ilim dallarında bütün hocalarından üstün olduğunu söylemektedir.[12]

Süyûtî yukarıdaki isimlerden özellikle Siraceddin el-Bulkînî ile Zeynüddin el-Irâkî'yi görmezden gelmesinin tepki çekeceğini bildiği için onlar hakkında yorum yapma ihtiyacı duymuştur. Ona göre Takiyyüddin es-Sübkî'den sonraki müçtehidler içinde (kendisine gelinceye kadar) hadis alanında Siraceddin el-Bulkînî'nin seviyesine ulaşan hiç kimse bulunmamaktadır. Buna rağmen Bulkînî hadis ilminin zirvesine erişmiş değildir. Mesela yine bir hafız olan Zeynüddin el-Irâkî hadis ilminin bazı alanlarında Sübkî'den üstündür, ayrıca Bulkînî'nin Arapça bilgisi de "orta" seviyededir.[13] Zeynüddin el-Irâkî'yi hadisin bazı alanlarında Bulkînî'den üstün sayan Süyûtî, belli ki onu diğer iki ilim açısından kendisinden geride görüyordu.

Çağdaşları tarafından dokuzuncu asrın en büyük hadis hafızı sayılan İbn Hacer[14] hakkında Süyûtî burada yorum yapmasa da, Sübkî'den sonra fıkıh hadis ve Arapça alanlarında tek mutlak müçtehid olarak kendisini zikrettiğine göre onu da bu alanlardan bazılarında kendisinden geride saymış demektir. Süyûtî'nin birçok eserinde "hafız" olarak andığı bu isimleri hadiste mutlak müçtehid saymamasını, onun hafızlığı birtakım mertebelere ayırması ve en yüksek mertebeye -kendisinin de dahil olduğu- mutlak müçtehid hafızları koymasıyla açıklamak mümkündür. Süyûtî'nin bu kanaatte olduğu, İbn Hacer'in Zeynüddin el-Irâkî'ye hadiste hafızlık mertebesi hakkında sorduğu bir soruyu ve Irâkî'nin cevabını[15] bu bağlamda nakletmesinden de anlaşılmaktadır. Buna göre Irâkî, Zührî'ye nisbet edilen "kırk yılda bir hafız ancak çıkar" sözünü "eğer bu görüş gerçekten Zührî'ye aitse o, bir dönemde hafız vasfıyla anılan kişiler olsa bile en üst mertebeden hafızlar ancak kırk yılda bir çıkar demek istemiştir" şeklinde yorumlamaktadır ve bu yorum Süyûtî'nin hafızları kendi içinde mertebelere ayırmasıyla da örtüşmektedir.[16]

Süyûtî'nin iddiaları çağdaşları tarafından ciddi tepkiler görmüş, özellikle mutlak müçtehidlik hakkındaki düşüncelerine karşı çıkan alimler onu

12 Bk. *et-Tehaddüs*, s. 203. Süyûtî, kendisinin bu ifadelerini eleştirmek maksadıyla alıntılayan Sehâvî'ye de (bk. *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 67) cevap vermektedir, bk. *et-Tehaddüs*, s. 204.

13 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 207.

14 Bk. Kandemir, "Hâfız", *DİA*, XV, 79.

15 İlgili soru ve cevabı için bk. Irâkî, *Ecvibe*, s. 137-138, 144-146; Sehâvî, *el-Cevâhir*, s. 32.

16 Zührî'nin sözü için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 9; ayrıca bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 212. "Her yetmiş yılda bir herşeyi ezberleyen bir kişi doğar" mealinde İbn Abbas'a nisbet edilen bir başka söz için bk. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, s. 33.

eleştirmişlerdir. Hatta bu konuda Süyûtî'yi sultanın huzurunda imtihan etmek istemişler, ancak Süyûtî onların arasında -biri kendisiyle münazara yapmak, diğeri hakemlik yapmak üzere- kendisine denk özelliklere sahip iki müçtehid bulunmadığı gerekçesiyle bu toplantıya katılmayı reddetmiştir.[17] Yine de, mutlak müçtehidlik ve müceddidlik iddialarında ısrarlı olan Süyûtî bu kabil itirazlara reddiyelerle cevap vermiştir. Mesela Şemseddin Muhammed b. Abdülmunim el-Cevcerî (ö. 889/1484) hakkında *el-Lafzu'l-cevherî fî reddi hubâti'l-Cevcerî*, Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Ebbâr el-Huleybî hakkında *Gazabü'l-cebbâr alâ İbni'l-Ebbâr*, Seriyyüddin Abdülber İbnü'ş-Şihne (ö. 921/1515) hakkında *el-Kerr fî hubâti Abdilber*, Burhaneddin İbrahim b. Abdurrahman el-Kerekî (ö. 922/1516) hakkında *ed-Deverânü'l-felekî alâ İbni'l-Kerekî* adlı eserlerini kaleme almıştır.[18] Özellikle tarih anlayışı ve hadiste rical tenkidi gibi konulardaki düşünceleri sebebiyle Süyûtî tarafından ağır biçimde eleştirilen Sehâvî ise bu ve benzeri birçok konuda onu muhatap almamayı tercih etmiştir.[19]

Dokuzuncu asırda hadis usulüyle ilgili olarak mutlak müçtehidlik meselesinden başka konular da tartışılmıştır. Bu döneme gelinceye kadar İbnü's-Salâh'ın etkisiyle altmış beş başlık altında incelenen hadis usulü konuları, Süyûtî tarafından *Tedrîbü'r-râvî*'de üçte bir oranında arttırılmış ve doksanın üzerine çıkarılmıştır. Yine bu dönemde (1) daha önce hakkında hüküm verilmemiş bir hadisin sahîh li-zâtihî olduğuna hükmetmenin mümkün olmadığı, (2) raviler hakkında cerh-tadil yapma imkanı kalmadığından, hadislerin sıhhat açısından durumu konusunda artık kitaplara güvenmek gerektiği,[20] (3) mütevatir için gerekli asgari ravi sayısının on olduğu,[21] (4) Hz. Peygamber'in yaptığı her işin sünnet sayılmayacağı, onun umûr-i âdiyeden olmak üzere yaptığı şeylerin cevaza delalet edeceği[22] gibi görüşler dile getirilmiştir. Ayrıca yeterli hadis bilgisine sahip olmayan kişilerin *Sahîhayn* gibi güvenilir ve meşhur kitaplardan olsa dahi hadis rivayet etmelerinin doğru olmadığı konusu da gündeme getirilmiş, bazı muhaddisler bu gibi ehliyetsiz kişilerin hadis rivayet etmelerine engel olunmasını ve gerektiğinde cezalandırılmasını yöneticilerden talep etmişlerdir.[23]

17 Bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 193.

18 Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 183-201; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, I, 61 vd., 290, IV, 65-70, VIII, 125, 217; Sartain, *Süyûtî*, s. 53-80.

19 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 70.

20 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 952-954; a.mlf., *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî*, s. 147.

21 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 234. Ayrıca bk. Şâzelî, *Behcetü'l-âbidîn*, s. 113.

22 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 62.

23 Bk. Irâkî, *Kussâs*, s. 97, 108; Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-marziyye*, II, 473, 746-747.

Hadis Kitaplarının Sıhhatine Yönelik Tartışmalar

Dokuzuncu asırda belli başlı hadis kitaplarının sıhhatinin gerek ilmî ortamlarda gerek halk arasında zaman zaman sorgulandığı anlaşılmaktadır. Muhaddislere yöneltilen bazı soruların, Kütüb-i Sitte'ye dahil eserlerdeki hadislerin sıhhatini sorgulamaya yönelik olduğu ve bunun halkın gündemindeki en önemli meselelerden birini teşkil ettiği konusu aşağıda hadis fetvaları başlığı altında ele alınacaktır. Benzer görüşlerin -çok taraftar bulmasa ve tepkiyle karşılansa da- ilmî ortamlarda da dile getirildiği anlaşılmaktadır. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed'in hastalığı vesilesiyle gerçekleşen bir tartışma buna güzel bir örnektir. Zira bu tartışma sırasında Kahire muhtesibi, Nâzıru'l-mevârîs, Zahiriyye Türbesi ve Şeyhûniyye Hankahı şeyhi gibi sıfatları haiz olan Hanefî alim Sadreddin Ahmed İbnü'l-Acemî (ö. 833/1429), *Sahîh-i Müslim*'de sahih olmayan bazı hadislerin bulunduğunu iddia etmiştir. Adı geçen sultan hastalığı sırasında namazlarını kılmakta sıkıntı yaşamaktadır. Ancak Hanefî mezhebinden olduğu ve bu mezhebe göre hastalık sebebiyle namazların cemi mümkün olmadığından kendi mezhebi içinde bu meseleye bir çözüm bulamamıştır. Sultanın yanındaki alimler *Sahîh-i Müslim*'de İbn Abbas'tan rivayet edilen bazı hadisleri esas almak suretiyle, hastalığı sırasında namazları cem edebileceğini kendisine söylemişlerdir. Bu fetvaya karşı çıkan İbnü'l-Acemî, görüşünü açıklarken *Sahîh-i Müslim*'deki bazı hadislerin sahih olmadığını, dolayısıyla söz konusu fetva için esas alınamayacağını söylemiş, ayrıca kendi görüşünün dayanağı olan Ebu Hanife'nin İbn Abbas'tan üstün olduğunu iddia etmiştir. Bu durum büyük tepkilere yol açınca İbnü'l-Acemî sultanın onayıyla Sâlihiyye Medresesi'nde birkaç gün tutuklu kalmış ve görevlerini yerine getirememiştir.[24] Bu, hadis literatürünün belli başlı eserleri hakkındaki yerleşik kabullerin Memlükler'in son asrı itibarıyla da geçerli olduğunu ve aksine görüşlerin hoş karşılanmadığını göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Halkın Gündemi: Hadis Fetvaları

Dokuzuncu asırda ulemanın kendi aralarında tartıştıkları hadis meseleleri kadar, halkın hadisle ilgili gündemini meşgul eden konular da dikkat çekicidir. Bu konuda bilgi edinilebilecek en önemli kaynaklar ağırlıklı olarak hadisle ilgili fetvalara tahsis edilmiş eserler ile, umumî mahiyetteki fetva kitaplarının hadislerle ilgili bölümleridir. İbn Hacer el-Askalânî, Sehâvî ve Süyûtî gibi bu asrın önde gelen alimlerinin hadislerle ilgili soruları, konu-

24 Makrizî, *Sülûk*, X, 498-499.

suna göre hacmi değişen risale veya kitapçıklarda cevapladıkları ve bunların bazen kendileri tarafından bazen sonradan kitap haline getirildiği görülür. İbn Hacer'in mesâil veya ecvibe gibi başlıklarla anılan çeşitli eserleri, Sehâvî'nin *el-Ecvibetü'l-merzıyye*'si ve Süyûtî'nin *el-Hâvî li'l-fetâvî*'si bu bağlamda önemli örneklerdir. İbn Hacer'in muhtelif konulardaki sorulara verdiği cevapların bir kısmı hadis ilmiyle alakalı olup farklı başlıklar altındaki risale veya kitapçıklarda toplanmış ve neşredilmiştir.[25] Neredeyse tamamen hadis fetvalarına ayrılmış olan Sehâvî'nin *el-Ecvibetü'l-merzıyye*'sinde herhangi bir konu tasnifi yoktur. Süyûtî'nin eserindeki fetvalar ise ilim dallarına göre tasnif edilmiş olup, bu fetva derlemesinin bir kısmı (II. cilt, s. 60-285) özellikle hadis fetvalarıyla ilgilidir.

Her üç müellif de sorulara cevap verirken kullandıkları kaynakları zikrederler. Ancak Sehâvî ile Süyûtî'nin hadisleri tahrîc ederken İbn Hacer'i kaynak olarak kullandıkları durumlarda ikisi arasında bir farklılık görülür. Sehâvî kimi durumlarda "İbn Hacer'in hattıyla yazılmış" bazı eserlerden alıntı yapar, hatta onun bazı cevapları baştan sona İbn Hacer'e ait bu yazılı metinlerdeki ifadelerin tekrarından ibarettir.[26] Ancak Sehâvî bu hocasının hangi eserinden yararlandığını her örnekte belirtmez.[27] Bazı durumlarda İbn Hacer'den duyduklarını şifahi olarak aktardığı görülür.[28] Süyûtî ise İbn Hacer'in görüşlerine atıf yaparken hemen daima eser adı verir.[29] Bu durum, Süyûtî tarafından dile getirilen "İbn Hacer'e ait eserlerin müsveddelerini Sehâvî ele geçirdi" iddiasını doğrulayan bir veri sayılabilir.

İbn Hacer, Sehâvî[30] ve Süyûtî gibi alimlere yöneltilen sorular sadece Kahireliler tarafından sorulmuş değildir. Onlara Mısır'ın çeşitli şehirlerinden veya Mısır dışından da sorular gönderilmiştir.[31] Mesela Tekrûrluların hacca gittikleri rota üzerinde bulunan Kahire'de yaşayan Süyûtî, onlarla çok iyi şahsî ilişkiler kurmuş, görüşleri ve eserleriyle Tekrûr'da tanınan bir alim ol-

25 Bk. bibliyografya ve Ek-3 "Fetâvâ el-Hadîsiyye" başlığı.

26 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 104-105.

27 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 104, 320, 369, 379, 395, 400, 403-404, II, 499-500, 515, 705, 777, 842.

28 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 243, II, 508, 664.

29 Sehâvî ile Süyûtî'nin İbn Hacer'i kaynak gösterirken takip ettikleri yöntemdeki bu farklılık hakkında güzel bir örnek için bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 379; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 71.

30 Sehâvî'nin eserinde zikrettiği istiftâların kahir ekseriyeti doğrudan kendisine sorulmuş olmakla birlikte, eserdeki bazı soruların Kahire'deki diğer alimlere sorulduğu ve ona havale edildiği anlaşılmaktadır. Mesela Alemüddin el-Bulkînî'nin kendisine yöneltilen hadisle ilgili bazı istiftâları Sehâvî'ye havale ettiği bilinmektedir. Bk. Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 179.

31 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 5.

muştur.[32] Kendisine mektup yoluyla Tekrûr'dan sık sık sorular gönderilmiş olup bunların arasında hadis fetvalarına dahil olanlar da vardır.[33]

Alimlere yöneltilen soruların bazıları hadisle iştigal eden kişiler tarafından sorulmuştur.[34] Bu kabil sorulara konu olan hadislerin bazılarının müsteftî tarafından tahrîcinin yapıldığı ve haklarında hüküm verildiği, sonra da bu hükmün doğruluğunun tasdik edilmesinin istendiği görülür. Bazı sorularda ise ayrıntılı kaynak gösterilmektedir.[35] Ayrıca bilhassa şiir formundaki bazı sorular, avamdan kişilerin dile getiremeyeceği ifade özellikleri barındırmaktadır. Dolayısıyla bunları yönelten kişilerin hadisle veya diğer ilimlerle iştigal etmiş olduklarında şüphe yoktur.[36]

Soruların önemli bir kısmı ise avama aittir. Bazı sorular, halkın o dönemdeki toplumsal sorunlara hadislerden cevap arayışının bir yansıması gibidir. Ulemaya saygı gösterilmesi,[37] nikahta hülle uygulaması,[38] içki içenlerin ibadetlerinin kabul olunup olunmayacağı,[39] at yarışı yapmanın hadislerdeki yeri[40] ve kıyametin ne zaman kopacağı[41] gibi birçok farklı konuda hadislerin durumuyla ilgili sorular sorulmuştur. Bu da, o dönemin Kahire'si ve İslam dünyasında halkın hadislerle alakasının boyutlarını -halkın gerçek meselelerinin fetva kitaplarına yansıyabildiği oranda- göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hadis fetvalarından bazıları hadis ilminin teknik meselelerini ilgilendirmektedir. Bazı hadis terimleri veya ravileri hakkında açıklamaların talep edildiği, bir hadisin rivayet yönünden zayıflığının açıklanmasının istendiği, zayıf hadis ile garib hadis arasındaki farkın sorulduğu sorular bu gibi tek-

32 Bk. Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 158; a.mlf., *el-Kâvî*, II, 951; a.mlf., *el-Hâvî*, I, 377 vd.; ayrıca bk. Sartain, Süyûtî, s. 50-52.

33 Msl. bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 69.

34 Örnekler için bk. İbn Hacer, *Es'ile*, s. 91-92; Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 531, 840, 842.

35 Msl. bk. İbn Hacer, *Mesâil*, s. 43-44.

36 Manzum soruların bir başka güzel veçhesi, cevaplarının da çoğu zaman manzum olmasıdır. Örnekler için bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 81-82, 107-112, 117-118.

37 Soru: "'Kim ki bir alimden izin almadan ondan yüksek bir yere oturur, sanki mushafın üzerine oturmuş gibi olur' hadisinin aslı var mıdır?"
Cevap: "Aslı yoktur". Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 89.

38 Soru: "Hz. Peygamber'in 'hülle yapana da yaptırana da Allah lanet etsin!' sözü sahih midir? Bu hadis Şâfiî mezhebine aykırı mıdır değil midir?"
Cevap: "Hadis sahihtir, birçok tariki vardır ve onda mezhebimize aykırı bir husus yoktur." Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 83.

39 Soru: "'İçki içenin namazı kırk gün kabul olmaz' sözü hadis midir, hadis ise sahih midir?"
Cevap: "Evet bu bir hadistir ve (...) sahihtir." Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 85.

40 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 401-415.

41 Bk. İbn Hacer, *Es'ile*, s. 99.

nik hususlardaki taleplere örnek gösterilebilir.[42] Bazı örneklerde ise müftîler fetvalarının daha iyi anlaşılması için hadis ıstılahları ve kaideleri hakkında açıklamalar yapmaktadır. Bir hadisin sika raviler tarafından hem muttasıl hem munkatı olarak rivayet edilmesi durumunda hükmün hangisine göre verileceği, sahih hadisin "müttefekun aleyh" ve "muhtelefün fîh" olan kısımları, hasen hadisin şahit ve mütâbiler sayesinde sahih derecesine yükselmesi, münker teriminin mevzu hadis anlamında kullanılıp kullanılamayacağı, ehl-i bidatın rivayetlerinin değeri, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'deki usûl hadisleri ile şahit ve mütâbilerin hükmünün farklılığı, sahabî teriminin tanımı, hadis ile eser terimlerinin farkı gibi konular bu fetvalarda açıklanmaktadır.[43]

Yine hadis usulünün teknik meselelerinden olmak üzere Süyûtî bir fetvada kendisine hükmü sorulan hadisin uydurma olduğunu izah ederken uydurma hadisleri "kasten uydurulanlar" ve "yanlışlıkla uydurulanlar" şeklinde ikiye ayırarak bu gruplar hakkında izahat vermektedir.[44] Diğer bazı örneklerde ise Hasan-ı Basrî'nin bazı mürsel rivayetlerinin değeri ve niçin mürsel olarak rivayet edildiği,[45] Buhari ile Müslim'in şartları ve eserlerinde bu şartlara uymayan hadislerin bulunup bulunmadığı[46] gibi konular ele alınmıştır. Bazı fetvalarda hadis rivayet âdâbına yer verilmiştir. Mesela bir soruda "avamdan insanların Cüneyne gibi hadis rivayetine uygun olmayan mekanlarda hadis rivayet etmeleri durumunda ne lazım geldiği" sorulmaktadır. Sehâvî bu soruyu şöyle cevaplamıştır:

42 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 203-204, 242, 284, II, 533, 550-551, 559, 726, 840, 890; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 79, 262.

43 Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 200-201, 203-204, 378, II, 559, 726-727; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 279-285. Münker teriminin kullanımıyla ilgili tartışma için ayrıca bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 37. Sahabî tanımıyla ilgili fetva şu şekildedir:

Soru: "Hz. Peygamber'i rüyada görenler ile, vefatından sonra fakat defnedilmeden önce görenler de sahabî sayılır mı?"

Cevap: "Birinci durumdakiler Bulkînî'nin işaret ettiğine göre sahabî sayılırlar ve sahabî tanımında bu hususa da yer verilmelidir. Ancak hocamız İbn Hacer'in açık ifadesine göre bu kişiler sahabî sayılamazlar. Zira Hz. Peygamber'i rüyada görenler gerçekten onu görmüş olsalar da bu durum manevî bir meseledir ve dünyevî konuları ilgilendirmez. Bu sebeple Hz. Peygamber'i rüyada gören kişilerin ondan aldıkları emirleri yerine getirmeleri gerekmez. İkinci durumla ilgili olarak ise (...) hocamız İbn Hacer bu kişinin de râcih görüşe göre sahabî sayılamayacağını bildirmiştir. Aksi takdirde bugün bile Hz. Peygamber'in naaşını kabrinde tesadüfen görenlerin de sahabî sayılması gerekirdi. (...) İzzeddin İbn Cemâa'nın *Ulûmü'l-hadîs* şerhinde bir kişiden yaptığı nakle göre sahabî olmak için gerekli şart Hz. Peygamber'i hayatta iken görmektir. Zira nübüvvet onun vefatıyla sona ermiştir. (...) Allahu a'lem". Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 203-204. Sehâvî'nin bu konudaki kanaatini biraz değiştirdiği başka bir fetva için bk. a.g.e., II, 726-727.

44 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 148-149.

45 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 268-269.

46 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 276.

Hadis rivayet âdâbına göre, rivayet sırasında kişinin abdestli, güzelce oturmuş, vakûr ve heybetli bir halde olması gerekir. Hz. Peygamber'e hürmetin gereği budur. Üstelik bu durum hadis rivayetine ehil kişiler için geçerlidir. Hadis rivayetine ehil olmayan avamın çoğunluğuna ve özellikle bu işi kötü niyetlerine alet edenlere gelince -bir de bunu hadis rivayetine yakışmayan yerlerde ve hadis metinlerini tahrif ederek yapıyorlarsa- ilim ehli olan yöneticilerin bu durumdan haberdar edilmeleri ve gereken cezanın kendilerine verilmesi icab eder.[47]

Fetâvâ müellifleri, sorulara cevap verirken zaman zaman hadis usulünün belli başlı prensiplerine de işaret etmişlerdir. Bu yönüyle fetvalar, hadis ilmine dair meselelerin öğretimi açısından da kullanışlı araçlardır. Mesela Süyûtî ruhların, bedenlerin ve rızıkların yaratılmasıyla ilgili iki ayrı rivayet arasındaki teâruzu nasıl gidermek gerektiği hakkındaki bir soruya "hadisler arasında teâruzdan bahsetmek için öncelikle ilgili hadislerin sabit olması gerekir. Soruya konu olan rivayetler ise sabit olmadığı için burada bir teâruzdan söz edilemez" cevabını vermek suretiyle ihtilâfü'l-hadis ilminin en temel prensiplerinden birine dikkat çekmektedir.[48] Bir başka örnekte ise soruya cevap verilirken "bir hadisin isnadının sahih olması metninin sahih olmasını gerektirmez" prensibi esas alınmakta ve literatürden örnek verilmektedir.[49]

Hadislerle ilgili sorular yukarıdaki gibi teknik hususlarla sınırlı kalmamış, muhtevanın anlaşılması üzerinde de durulmuştur. Hadislerdeki kelimelerin anlamları hakkında çokça soru yöneltildiği gibi[50] bazı örneklerde "hadisin mana yönünden zayıflığının açıklanması" veya "hadisin metni hakkında tenkitlerini dile getiren imamların görüşlerinin zikredilmesi", "iki hadis arasındaki teâruzun giderilmesi" gibi muhteva tenkidi içeren sorular da sorulmuştur.[51] Bazı örneklerde müsteftîler muhteva tenkidi talep etmedikleri halde, müftîler cevap verirken konuyla ilgili hadisleri muhteva açısından da tenkit etme lüzumu hissetmişlerdir.[52]

Soruların bir kısmı Kütüb-i Sitte ve diğer bazı meşhur hadis kitaplarında bulunduğu bilinen hadislerin sıhhatini sorgulamaya yöneliktir.[53] Bu örneklerde, kaynak göstermeksizin "şu hadis sahih midir" şeklindeki sorular değil "*Süneni Tirmizî*'de (yahut) *Süneni Ebu Dâvûd*'da yer alan şu hadis sahih mi-

47 Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 473.

48 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 103.

49 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 124.

50 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 401, II, 540, 541, 552, 553; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 69, 78, 80, 99, 101, 121.

51 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 567-568; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 60, 71.

52 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 582; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 148.

53 Örnekler için bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 290, 291, 335, 338, 363, II, 555, 590, 604, 626, 842, III, 941, 942, 944, 1175; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 60, 61, 71.

dir?" şeklindeki sorular yer almaktadır.[54] Bunlar, o dönemde halkın Kütüb-i Sitte ve benzeri eserlere bakışını göstermesi açısından önemli sorulardır. Böylesi sorular, adı geçen eserlerin şöhretinin kabul edildiğini göstermesinin yanısıra, içlerindeki hadislerin hâlâ sorgulamaya açık unsurlar olarak telakkî edildiğine işaret etmektedir. Üstelik bunlar, bir önceki başlıkta olduğu üzere alimlerin kendi aralarındaki tartışmalar sırasında ortaya çıkan sorular değil, halk tarafından alimlere yöneltilen sorulardır. Yine kitapların sıhhatiyle alakalı bazı istiftâ örneklerinde bir kitaptaki bir hadis yerine o kitabın tamamı hakkında hüküm verilmesi istenmiştir.[55] Bazı istiftâlarda ise kimi kitapların müelliflerine veya isnadların sahiplerine nisbetinin sıhhati sorgulanmaktadır.[56]

el-Hâvî'deki hadis fetvalarında yer alan soruların büyük çoğunluğu ise gündelik hayatta karşılaşılan meselelere dairdir. Bu bağlamda en çok merak edilen husus, hakkında soru sorulan meseleye dair hadislerin bulunup bulunmadığı, var ise sahih olup olmadığıdır.[57] Müftîlerin bu gibi sorulara verdikleri bazı ayrıntılı cevaplar, sadece bir fetva olmanın ötesinde aynı zamanda hadis ilminde tahrîc literatürünün yeni bir örneğini teşkil etmektedir.[58] Zira bunlarda ilgili hadislerin kaynakları gösterilmekte, ravileri hakkında değerlendirme yapılmakta ve sıhhat açısından hükümleri bildirilmektedir.

İnsanların merakını celbeden geçmiş ümmetler ve peygamberlerin sayısı, hayat süreleri ile İsrailiyyat kabilinden meseleler, mucizeler, geleceğe dair tartışma konuları, kıyamet alametleri ve dünyanın sonu, kabir hayatı gibi konulardaki hadislerin durumu sık sık istiftâlarda kendilerine yer bulmuştur.[59] Özellikle İslam ümmetinin ömrü ve kıyametin ne zaman kopacağı konusundaki soruların birden fazla müftîye yöneltilmiş olması[60] bu konunun

54 Örnekler için bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 60, 61, 71.

55 Msl. bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 117 (Ebu Nasr Muhammed b. Ali İbn Ved'ân'a nisbetle bilinen *el-Erbeûn el-Ved'âniyye* hakkında), 312 (Bezzâr'a ait *Müsnedü Ebî Zer* hakkında); Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 102 (Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah el-Bekrî'ye ait *Sîretü'l-Bekrî* hakkında), 183-208 (Abdurrahman es-Safûrî'ye ait *Nüzhetü'l-mecâlis* hakkında). Son sırada zikredilen eser hakkında hüküm verilirken, içindeki hadisler tek tek ele alınmıştır.

56 Msl. bk. İbn Hacer, *Mesâil*, s. 14 vd.; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 188-120 (Gazzâlî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire*'si hakkında). Daha fazla örnek için bk. İbn Hacer, *Es'ile*, s. 102-103, 116; a.mlf., *Ecvibe*, s. 42-43, 77, 80-81, 109.

57 Bk. İbn Hacer, *Mesâil*, s. 19-23, 38; Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 159, 223, 269, 279, II, 691, III, 896; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 68-69, 71, 77, 83, 85, 87-88, 96, 110, 146, 259.

58 Sehâvî'nin *el-Ecvibe*'si bu yönüyle baştan sona bir tahrîc çalışması mahiyetindedir. Diğer yandan, hadislerin tamamının değil bazılarının kaynaklarının gösterildiği Süyûtî'nin eserindeki tahrîc örnekleri için bk. *el-Hâvî*, II, 87-88, 92-95, 146149.

59 Bk. İbn Hacer, *Fetâvâ*, tür. yer.; a.mlf., *Es'ile*, s. 98-102, 121; a.mlf., *Ecvibe*, s. 41, 76; a.mlf., *Mesâil*, s. 34, 38; Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 291, II, 591, 695, 847, 856-860, 863; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 84, 90-91, 114-116, 213, 248-256.

60 Msl. bk. İbn Hacer, *Fetâvâ*, s. 93-95; a.mlf., *Es'ile*, s. 99-101; a.mlf., *Ecvibe*, s. 70; Süyûtî,→

çok tartışıldığını göstermektedir. Ayrıntısı ilgili fetvalarda görüleceği üzere, hicrî 1000 yılının yaklaştığı bu dönemde kıyametin kopacağı fikrinin halk arasında yaygın taraftar bulmasında, Hz. Peygamber'in altıncı bin yılın başında gönderildiği ve ümmetinin ömrünün bin yılı geçmeyeceği şeklindeki rivayetlerin etkisi olmuştur.[61]

Dokuzuncu asırda birkaç defa kendisini gösteren ve yetişkinlerin yanısıra binlerce çocuğun ölmesine yol açan veba salgınları ve humma gibi ateşli hastalıklar da hadis fetvalarına yansımıştır. Birçok fetvada, vebanın nereden kaynaklandığı, hummalı hastalıkların ölüm habercisi olup olmadığı ve çocuk yaşta ölen müslüman yahut gayrimüslim çocukların ahiretteki durumlarıyla ilgili rivayetler sorulmaktadır.[62] Bu sorulara muhatap olan İbn Hacer ve Süyûtî gibi bazı alimler aynı zamanda çocuklarını veba salgınında kaybetmek suretiyle bizzat muzdarip olan kişilerdir. Onlar bu kabil sorulara hem fetvalar yoluyla cevap vermişler hem de çocukları vefat eden ebeveynlerin sabretmesinin fazileti hakkındaki rivayetlerden oluşan çeşitli eserler kaleme almışlardır.[63]

el-Hâvî, II, 248. Birden fazla müftîye hadis sorulan konulardan birisi de seyyidlik ve şeriflik konuları ile Hz. Peygamber'in soyuna kimlerin dahil sayılacağı hususudur. Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 416-428, 797; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 179-183.

61 Soru: "Dünyanın ne kadar ömrünün kaldığı biliniyor mu? Kendisinin ilim ehlinden olduğunu iddia eden bir kişi 885 yılında (doğrusu 835, bk. İbn Hacer, *Es'ile*, s. 99) dünyanın 165 yıllık ömrünün kaldığını söylemiştir. Delil olarak da 'Hz. Peygamber'in toprak altında bin yıldan fazla kalmayacağı' ve 'ben altıncı (bin yılın) başında gönderildim' rivayetlerini esas almıştır. Hz. Peygamber'in böyle bir ifadesi olmuş mudur? Bunun bir hakikati var mıdır? Lütfen bize bu konuda doyurucu bir cevap veriniz. Allah sizi başımızdan eksik etmesin..."

Cevap: "Bahsi geçen kişinin delil olarak kullandığı 'Hz. Peygamber toprak altında bin yıldan fazla kalmayacaktır' rivayeti uydurmadır. Belki de onu nakleden kişi, bu hadisten sonra zikredilen rivayetten çıkardığı manayı ifade etmiştir. O rivayet, İbn Mende'nin *Marifetü's-sahabe*'de kaydettiği, İbn Abdülber'in ise İbn Ziml tarikiyle merfû olarak aktardığı 'Dünya yedi bin yıldır, ben sonuncusunda gönderildim' hadisidir. Bu hadisi İbnü'l-Cevzî *el-Mevzûât*'ta zikretmiştir. (...) Taberî de *Târîh*'inin mukaddimesinde İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet aktarır: 'Dünya ahiret haftalarından bir haftadır, her günü bin yıl sürer'. (...) İbn Abbas rivayeti hem mevkuftur hem de senedindeki ravi Yahya b. Yakub hakkında Buhârî "münkeru'l-hadis" hükmünü vermiştir. Bu hadisin sahih olduğu kabul edilse dahi, *Sahîhayn*'daki sahih rivayetlere göre bu ümmetin ömrü bir günün dörtte veya beşte biri kadar olmalıdır. Zira İbn Ömer rivayetinde 'sizden öncekilere nisbetle sizin ömrünüz, ikindi namazıyla güneşin batışı arasındaki vakit kadardır (...)' buyurulmuştur. Bu hadis ile İbn Abbas rivayeti birarada düşünüldüğünde, ümmetin ömrünün bin yıldan çok fazla olduğu anlaşılır. Her halükârda bu gibi hususların hakikatini Allah'tan başka bilen yoktur. En doğrusunu Allah bilir." Bk. İbn Hacer, *Ecvibe*, s. 70-75. Aynı konuda daha uzun bir fetva metni için bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 248-256.

62 Msl. bk. İbn Hacer, *Fetâvâ*, s. 67-82; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 105, 116.

63 Msl. bk. İbn Hacer, *Fetâvâ*, s. 67-82; a.mlf., *Bezlü'l-mâûn fî fazli't-tâûn*; Süyûtî, *el-Makâmetü'l-lâzeverdiyye fî mevti'l-evlâd*, s. 972-995; a.mlf., *Fazlü'l-celed inde fakdi'l-veled*; a.mlf., *el-Makâmetü'd-dürriyye fi'l-vebâ*.

Camilerde toplu zikir, cehrî zikir, zikir sırasında tespih kullanımı, Allahu Teâlâ'nın rüyada görülmesi vb. tasavvuf ve kelamla alakalı bazı meselelere dair hadislerin bulunup bulunmadığı da hadis fetvalarına konu olan hususlar arasında yer almıştır.[64] Bunlar içinde özellikle dönemin tasavvuf çevreleri ile diğerleri arasında tartışma konusu olan meselelerden cehrî zikir hakkındaki hadislerin merak konusu olduğu görülür. Baybarsiyye Hankahı ve Berkûkiyye Türbesi gibi o dönemin önemli tasavvuf kurumlarında meşihat görevini üstlenen Süyûtî'ye yöneltilen bir soruda cehrî zikrin hadislerde yerinin olup olmadığı sorulmuş, o da cehrî zikrin caiz olduğunu ve hadislerde yerinin bulunduğunu yirmi beş hadisten delil getirerek uzun uzadıya izah etmiştir.[65]

Önceki yüzyıllarda görüşleri tartışma konusu olan bazı isimler de hadis fetvalarında yer almıştır. Mesela Süyûtî'ye yöneltilen bir soruda, hadisle ilgili bir meselenin yanısıra özellikle hulûl ve vahdet-i vücûd konusundaki görüşleri sebebiyle dönemin başlıca tartışmalı figürlerinden olan İbnü'l-Fârız'ın (ö. 632/1235) bazı ifadelerinin açıklanması istenmiştir. Süyûtî sorunun hadisle ilgili kısmına ayrıntılı cevap verdiği halde, İbnü'l-Fârız'ın görüşleri hakkında "bu konuda konuşmak istemiyorum, İbnü'l-Fârız'ın ifadelerinin anlamını öğrenmek isteyenler, onun kadar açlık ve susuzluğa tahammül ettikleri takdirde kendisinin ne demek istediğini anlayabilirler" demiştir.[66] Aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği üzere Süyûtî, İbnü'l-Fârız hakkında dönemindeki birçok alimden farklı düşünmektedir ve onun ifadelerinin zahirî anlamlarına hamledilmemesi gerektiği kanaatindedir. İbnü'l-Fârız kadar tartışmalı bir şahsiyet olmamakla birlikte, Abdülkâdir Geylânî'ye nisbet edilen kerametlerle ilgili rivayetlere dair sorular da hadis fetvalarında yer almıştır. Bu sorularda Abdülkâdir Geylânî'nin kerametlerinin anlatıldığı kitaplardaki rivayetlerin sıhhati sorgulanmaktadır.[67]

Hadis fetvaları aynı zamanda halkın hadis bilgisindeki yanlışlıkların düzeltildiği yerlerdir. Meşhur bir hadisin metninin, anlamı tahrif edilecek şekilde yanlış bir ifade veya kelimeyle aktarılmış halinin halk arasında meşhur olması üzerine ortaya çıkan kafa karışıklıkları bazen sorulara yansımış ve müftîler rivayetlerin doğrusunu zikrederek bu yanlışlıkları düzeltmişlerdir.[68]

64 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 319-321, III, 1079; Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 128.

65 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 128-135.

66 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 121-122. Yine Süyûtî tarafından nakledilen benzer bir değerlendirme için bk. *Kam'u'l-muârız*, II, 923.

67 Bk. İbn Hacer, *Mesâil*, s. 14-18.

68 Mesela Süyûtî: "Hadiste 'taun sizin kardeşiniz olan cinlerin dürtüklemesiyle meydana gelir' buyuruluyor. Nasıl olur da 'kardeş' diye nitelenen birilerinin böyle bir şey yapacağı tasavvur edilebilir? Ayrıca bu hadiste cinler niçin 'kardeşiniz' diye nitelenmiştir?" şeklindeki bir soruya şöyle cevap vermiştir: "Bu rivayetin mahfûz (kabul edilmiş) tariklerinde 'düşmanınız ➡

Yine Hz. Peygamber ve diğer peygamberlerin hayatı, mucizeleri ve bazı surelerin faziletleri hakkındaki rivayetlerden kaynaklanan halk indindeki yanlış bilgiler de fetvalarda tashih edilmiştir.[69] İbn Hacer gibi bazı müftîlere göre hadislerle alakalı bu kabil yanlış bilgiler din düşmanları tarafından kasıtlı olarak çıkartılmış ve sahih sünnetleri unutturmak maksadıyla yayılmıştır.[70]

Bazı fetvalar üzerinden dönemin önde gelen alimleri arasındaki çekişmeleri takip etmek de mümkündür. Mesela bir müsteftî Süyûtî'ye bir hadis hakkında soru sorarken, konuyla ilgili olarak Sehâvî'nin görüşünü de zikretmiştir. Süyûtî Sehâvî'nin görüşünün hatalı ve mesnetsiz olduğunu, onun ilgili hadisi rivayet ederken tashif yaptığını, bu yetmezmiş gibi musahhaf rivayet üzerine mesnetsiz yorumlar geliştirdiğini söylemiştir.[71] Bir diğer örnekte Hz. Peygamber'in ebeveyninin ahiretteki durumları hakkındaki hadisler üzerine görüş bildiren Sehâvî ile Süyûtî, bu konuda da birbirlerinden farklı düşündükleri için karşılıklı olarak eleştirilerde bulunmaktadırlar.[72] Üçüncü bir örnekte ise adı geçen iki alimin Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sındaki bir kelimenin okunuşu hakkında şiddetli bir ihtilafa düştükleri görülür. Şeyhûniyye Hankahı'nda Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin huzurunda gerçekleşen *eş-Şifâ* hatminde kârî olarak görev alan Burhaneddin İbrahim en-Numânî eserin sonundaki bir kelimeyi yanlış okuyunca adı geçen hankahta hadis müderrisi makamında bulunan ve kendi deyişiyle "o dönemde yanlışları düzeltme konusunda hassas olan"[73] Süyûtî itiraz etmiş ve hocası Kâfiyeci'nin de onayıyla hatayı düzeltmiştir. Ancak Burhaneddin en-Numânî kendi okuyuşunun doğru olduğunu ileri sürmüş, sonra bu meseleyi bir istiftâ metni haline getirerek Sehâvî'nin de aralarında bulunduğu bazı alimlere sormuş ve görüşünü doğrulayan cevaplar almıştır. Süyûtî bunun üzerine kendi görüşünü desteklemek için birçok dil aliminden alıntı yapmak suretiyle *el-Kavlü'l-mücmel fi'r-redd ale'l-mühmel* ve *Elviyetü'n-nasr fî "hıssîsâ" bi'l-kasr*

olan cinlerin...' ifadesi yer almaktadır. (...) İbn Hacer 'Uzun araştırmalarıma rağmen meşhur kitaplarda ve diğer hadis cüzlerinde 'kardeşiniz olan cinlerin' ibaresine rastlayamadım' demiştir. Böylelikle mesele hallolmuştur." Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 116. Daha fazla örnek için bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 309, II, 553.

69 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 274-276, 721. Bazı örneklerde ise önceki alimlerin fetvalara konu olan hadisleri tahrîc ederken yaptıkları yanlışlıkların düzeltildiği görülür. Hâkim en-Nisâbûrî, Mizzî, İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer gibi isimlerin bazı yanlışlarının Sehâvî tarafından düzeltildiği örnekler için bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 130, 185, 241, II, 550-551, 620, 684, 731-732.

70 Bk. İbn Hacer, *Es'ile*, s. 124.

71 Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 259. Süyûtî aynı hadisle ilgili olarak Sehâvî'yi başka bir eserinde de eleştirmektedir: bk. *el-Kâvî*, s. 940-942. Sehâvî'nin ilgili hadis hakkındaki yorumu için bk. *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 823-827.

72 Bk. Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, I, 281-283; Süyûtî, *el-Makâmetü's-sündüsiyye*, özellikle s. 591 vd.

73 Bk. Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 943.

isimli iki risale[74] yazmış ve tercihinin mana olarak da doğru olduğunu ileri sürmüştür. Yine onun iddiasına göre, Numânî'nin okuyuşuna onay veren alimler Süyûtî'nin cevabını gördükten sonra Numânî'yi desteklemekten vazgeçmişler ve Süyûtî'nin haklı olduğunu söylemişlerdir.[75] Bu konu hakkında kendisine birkaç defa istiftâ metni gönderilen Sehâvî ise Süyûtî'nin iddiasını kabul etmemiş ve *eş-Şifâ*'nın muteber nüshalarındaki rivayetleri delil göstererek Burhaneddin en-Numânî'nin okuyuşunu doğru saymıştır.[76]

Sehâvî ile Süyûtî'nin hadis fetvaları yoluyla tartıştıkları bir diğer mesele ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra, "Allah'ın veli kulları" tarafından dünya gözüyle görülmesinin mümkün olup olmadığı hususudur. Süyûtî bu hususta kendisine sorulan bir soruya olumlu cevap verince Sehâvî böyle bir şeyin imkansız olduğunu söylemiş, bunun üzerine Süyûtî kendi görüşünü desteklemek maksadıyla *Tenvîru'l-halek fî imkâni rüyeti'n-nebî ve'l-melek*[77] isimli risalesini kaleme almıştır.

Görüşleri Tartışılan Şahıslar ve Gruplar

Dokuzuncu asır önceki yüzyıllarda görüşleriyle tartışma konusu olmuş belli başlı isimlerin veya grupların hâlâ tartışıldığı bir dönemdir. Bu tartışmalarda çoğu zaman muhaddisler de görüş bildirmişler ve tavır almışlardır. Meşhur mutasavvıf-şair Şerefüddin Ömer b. Ali İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235), Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240) ve İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi isimlerle özellikle Hurûfîlik, hulûl ve vahdet-i vücûd anlayışı bu dönemde en çok tartışmaya sebep olan şahıs, fırka veya görüşlerdir. Bunlar içinde özellikle İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî üzerinden hulûl inancının ve vahdet-i vücûdcu anlayışın sık sık tartışıldığı görülür. Aralarında birçok muhaddisin de bulunduğu alimler, dokuzuncu asırda bu kabil inançların özellikle mutasavvıflar arasında çok revaç bulmuş olmasından rahatsızlık duymakta, bu görüşlerin daha fazla yayılmasını engellemek için sahip oldukları imkanları kullanmaktadırlar.[78]

İbnü'l-Fârız

İbnü'l-Fârız'ın görüşleri, onun özellikle *el-Kasîdetü't-tâiyye* (yahut *Nazmü's-sülûk*) olarak bilinen ve ilahî aşkı işlediği şiiri üzerinden tartışma

74 Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 507-508; a.mlf., *el-Kâvî*, s. 944.

75 Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 507.

76 Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-merzıyye*, II, 706-714.

77 Bk. Süyûtî, *el-Hâvî*, II, 473-492. Ayrıca bk. a.mlf., *el-Kâvî*, s. 945-948.

78 Msl. bk. Irâkî, *Kussâs*, s. 106-107.

konusu olmuştur. Bu şiirindeki bazı ifadelerinin zahirî anlamlara hamledilmesi durumunda vahdet-i vücûd anlayışına götüren bir sonuç çıktığından, ilgili şiir yazıldığı günden itibaren çeşitli ihtilaflara yol açmış, birçok alim bu gibi görüşlerin yayılmasını ve okunmasını engellemeye çalışmıştır. İbnü'l-Fârız sekizinci asırda İbn Teymiyye ve Zehebî gibi isimler tarafından şiddetle eleştirildiği gibi, dokuzuncu asrın ilk yarısında da Siraceddin el-Bulkînî, Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Haldun ve İbn Hacer gibi önde gelen isimlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. İbnü'l-Fârız hakkında ağır ifadeler kullanan İbn Hacer, hocası Siraceddin el-Bulkînî'nin, önceleri İbnü'l-Fârız hakkında görüş bildirmek istemediğini, onun bazı şiirleri kendisine okununca ise "bunlar küfürdür" dediğini zikretmektedir.[79]

Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kahire'de İbnü'l-Fârız'ın görüşleri etrafındaki tartışmalar çeşitli dönemlerde hararetlenmiştir. İbn Hacer'in talebesi olup İbn Arabî ve vahdet-i vücûd aleyhtarı görüşleriyle tanınan Burhaneddin el-Bikâî (ö. 885/1480)[80] 854 yılının sonlarında İbnü'l-Fârız'ın *el-Kasîdetü't-tâiyye*'sine yönelik bir eleştiri dile getirmiş ve bu durum çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Bu eleştiri muhtemelen onun *el-Muârız/el-Fârız fî tekfîri İbni'l-Fârız* isimli risalesidir. Zira 854'ten sonra yazıldığı bilinen bir eserinde bu risaleye atıf yapmaktadır.[81] Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Fârız ve benzerlerinin eserlerinin okunmasını engellemek maksadıyla başlatılan bu girişim birtakım beklenmedik sonuçlar doğurmuştur. Sehâvî'nin söylediğine göre Bikâî'nin İbnü'l-Fârız hakkındaki risalesi sebebiyle başlayan bu tartışma kısa zamanda İbn Arabî'yi de içerecek şekilde genişlemiş ve insanlar bu ikisinin kitaplarını açıkça okumaktan ve okutmaktan çekinmez hale gelmişlerdir. Hatta Eminüddin el-Aksarâyî ve Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin Bikâî'ye yönelik sert eleştirilerinden cesaret bulan avam tabakası onu ölümle tehdit etmişler, iki yıl kadar süren bu dönemde Bikâî bazı nüfuzlu yöneticilerin yanına sığınmak zorunda kalmıştır.[82]

Yukarıdaki tartışmadan yirmi yıl sonra 874/1470'te İbnü'l-Fârız'ın görüşleri etrafında yine bir tartışma yaşanmış, bunun etkileri de birkaç yıl kadar sürmüştür. Burhaneddin el-Bikâî, hanefî kâdılkudâtı Ebü'l-Fazl Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne ile oğlu Seriyyüddin Abdülber İbnü'ş-Şihne gibi isimler bu tartışmada İbnü'l-Fârız'ı tekfir eden ve eserlerinin imha edilmesini isteyen tarafta yer almışlardır. Bikâî, İbnü'l-Fârız ve vahdet-i vücûd inancı aleyhinde daha önce yazdığı *el-Muârız/Fârız fî tekfîri İbni'l-Fârız* isimli risalesinin yanına bu defa *Tahzîru'l-ibâd min ehli'l-inâd bi bid'ati'l-ittihâd*

79 Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VI, 123-126; Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 146; Süyûtî, *Kam'u'l-muârız*, II, 918-919. Ayrıca bk. Uludağ, "İbnü'l-Fârız", *DİA*, XXI, 42.

80 Bir örnek için bk. Bikâî, *Unvânü'z-zamân*, II, 46.

81 Bk. Bikâî, *Tahzîru'l-ibâd*, s. 228-229.

82 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 62-63.

adlı yeni bir risale katmıştır. İbnü'l-Fârız'ın şiirinde problemli gördüğü hususlara örnekleriyle işaret ettiği bu eserlerinde Bikâî, kendi dönemindeki sufilerin akıl ve şeriatı arkaplana atmalarını eleştirmekte, çağdaşı olduğu alimler içinde İbnü'l-Fârız'ı tekfir edenlerden örnekler vererek görüşünü desteklemektedir. Buna göre Siraceddin el-Bulkînî, Alaeddin el-Buhârî, Veliyyüddin el-Irâkî, İbn Hacer, Bedreddin el-Aynî, Şemseddin el-Bisâtî, Bedreddin İbnü'l-Ehdel gibi alimler fetva ve eserleri yoluyla İbnü'l-Fârız'ın küfrüne hükmetmişlerdir.[83]

Sehâvî de İbn Arabî aleyhinde yazdığı *el-Kavlü'l-münbî* adlı risalesinde zaman zaman İbnü'l-Fârız'ı eleştirmekte ve kendisiyle aynı görüşte olan alimlerden örnekler vermektedir. Bunlara göre İbnü'l-Fârız'ın sözlerini zahirî anlamlarıyla kabul etmek küfür, tevil ederek anlamaya çalışmak ise hatadır.

Diğer tarafta ise İbnü'l-Fârız'ın şiirlerinin zahirî manalarıyla anlaşılmaması gerektiğini savunanlar yer almaktadır. Sehâvî'nin bu grupta yer alanlara dair verdiği listede otuz civarında alim zikredilmektedir. Bunların arasında Celaleddin İbnü'l-Emâne, Muhyiddin el-Kâfiyeci, Kâsım b. Kutluboğa, Emir-i Silah Timrâz el-Azîzî ve Süyûtî gibi tanınmış isimler de vardır.[84] Ayrıca Malikî başkadısı Şemseddin el-Bisâtî'nin de İbnü'l-Fârız'ı savunduğu hatta *el-Kasîdetü't-tâiyye* üzerine bir şerh yazdığı bilinmektedir.[85]

Süyûtî, Bikâî'ye cevap vermek üzere *Kam'u'l-muârız fî nusreti İbni'l-Fârız* adlı makâmesini telif etmiştir. Bu makâmede İbnü'l-Fârız'ın kadılık yapacak kadar fıkıh ilminden, kullandığı kelimelerin ne manaya geldiğini bilecek kadar da edebiyattan anlayan büyük bir âlim ve Allah'ın velî kullarından biri olduğunu savunan Süyûtî, onun sözlerinin zahirî manaya hamledilmesinin yanlışlığını vurgulamış, ayrıca İbnü'l-Fârız lehine görüş bildiren alimlerden örnekler vermiştir. Ona göre bu gibi durumlarda müslümanlara karşı hüsn-i zan beslemek ve "tevil kapısı"nı açık tutmak gerekir. Zira bu gibi sözler ancak sufilerin anlayabilecekleri, tasavvufta belirli bir mertebeye eriştikten sonra okunması ve öğrenilmesi gereken sözlerdir.[86]

Zekeriyya el-Ensârî'nin de İbnü'l-Fârız'ın görüşlerini tevil eden grupta yer aldığı bilinmektedir. Zira 874'teki tartışma sırasında Sultan Kayıtbay, Zekeriyya el-Ensârî'ye başvurup İbnü'l-Fârız'ın vahdet-i vücûdcu olmadığına ve kasidesindeki sözlerinin zahirî anlamlara hamledilmemesi gerektiğine

83 Bikâî, *Tahzîru'l-ibâd*, s. 192-194.

84 Listenin tamamı için bk. Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 138-142. Kâsım b. Kutluboğa için ayrıca bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VI, 186.

85 Bk. Süyûtî, *Kam'u'l-muârız*, II, 923.

86 Bk. Süyûtî, *Kam'u'l-muârız*, II, 912, 916-920.

dair bir fetva almıştır.[87] Ancak Bikâî 878 yılında hâlâ İbnü'l-Fârız aleyhinde bir risale yazmakla meşgul olduğuna göre,[88] demek ki bu tartışma Zekeriyya el-Ensârî'nin fetvasıyla sona ermiş değildi.

İbn Arabî

İbnü'l-Fârız örneğinde olduğu gibi, İbn Arabî'nin görüşleri de gerek dokuzuncu asırda gerek öncesinde çokça tartışılmıştır. Aralarında muhaddislerin de bulunduğu bazı alimler çeşitli vesilelerle İbn Arabî'nin görüşlerinin küfür olduğuna hükmetmişler, onun görüşlerin yayılmasını ve *Fusûsü'l-hikem* ile *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gibi kitaplarının okunmasını engellemeye çalışmışlardır.[89] Bunlar İbn Arabî'nin görüşlerini zahirî anlamlarıyla kabul etmenin küfür, tevil etmenin ise hata olduğunu savunmuşlar, bu görüşleri benimseyenlerin tazir edilmesi ve hapisle cezalandırılması yönünde kanaat belirtmişlerdir.[90] Bu kanaat el-Melikü'z-Zâhir Berkûk, el-Melikü'l-Eşref Barsbay, el-Melikü'z-Zâhir Çakmak ve Kayıtbay gibi sultanlar nazarında da kabul gördüğü ve bu sultanlar çeşitli dönemlerde İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî gibi kişilerin eserlerinin okutulmasını yasaklayan, bu eserleri yanlarında bulunduranların teşhir, tazir ve hapis gibi cezalara çarptırılmasını öngören emirler verdikleri için, dokuzuncu asırda Kahire ve Şam bölgesinde İbn Arabî'ye ait eserler çoğunlukla gizlice okunmuş, bunları benimseyenler görüşlerini her zaman açıkça dile getirememişlerdir. Mesela Mansûriyye Medresesi'nde ikamet eden müderrislerden Celaleddin Nasrullah b. Abdurrahman er-Rûyânî (ö. 833/1429), aralarında Zeynüddin Ubâde b. Ali ez-Zerzârî (ö. 846/1442) ve Şemseddin Muhammed b. İbrahim eş-Şirvânî (ö. 873) gibi isimlerin de bulunduğu bazı kişilere İbn Arabî ve benzerlerinin eserlerini gözlerden uzak yerlerde okutmuştur.[91] Benzer şekilde Anadolu'dayken *Fusûsü'l-hikem*'i bizzat okutan meşhur Osmanlı alimi Molla Fenârî Kahire'ye geldiği zaman dostlarının tavsiyesi üzerine İbn Arabî hakkındaki görüşlerini gizlemek durumunda kalmıştır.[92]

Dokuzuncu asırda çoğunlukla İbn Arabî aleyhtarlarının baskın olduğu görülse de, tartışmaların hararetlendiği bazı dönemlerde onun taraftarı olanların fikirlerini zaman zaman açıkça dile getirdikleri, eserlerini sakla-

87 Sartain, *Süyûtî*, s. 55.

88 Bikâî, *Tahzîru'l-ibâd*'ı 878'de yazdığını söylemektedir, bk. *Tahzîru'l-ibâd*, s. 239.

89 Bu iki kitapla ilgili Zeynüddin el-Irâkî'nin bir şikayeti için bk. *Kussâs*, s. 91.

90 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 7.

91 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 80-81.

92 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 62, 64, 73-75, 120.

maya ihtiyaç duymaksızın okudukları veya okuttukları da olmuştur.[93] Örneğin 831 yılında İbn Arabî'yi ve vahdet-i vücûd anlayışını şiddetle eleştiren, İbn Arabî'nin kitaplarının okunmasını yasaklayan Alaeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 841/1438) ile Kahire Malikî kâdılkudâtı Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî (ö. 842/1439) arasında İbn Arabî'nin görüşleri etrafında başlayan bir tartışma zamanla Bisâtî'nin tekfir edilmesine ve görevden alınmasının istenmesine varacak derecede büyümüştür. Durum bu noktaya varıp da dönemin sultanına aksettirilince İbn Hacer araya girmiş ve Bisâtî'yi ikna ederek tartışmanın yatışmasını sağlamıştır.[94] Ancak yukarıda işaret edildiği üzere, Bikâî'nin İbnü'l-Fârız hakkında 854'te yazdığı risale sebebiyle o güne dek küllenen tartışma yeniden canlanmış, neticede İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî'nin eserleri açıktan okunur hale gelmiştir.

İbnü'l-Fârız'la ilgili tartışmada onu tekfir edenlerin başında gelen Burhaneddin el-Bikâî, İbn Arabî hakkında da farklı düşünmediğinden *Tenbîhü'l-gabî ilâ tekfîri İbni'l-Arabî* adlı bir eser kaleme alarak İbn Arabî'yi tenkit etmiştir.[95] Bu eser 864 yılı Şevvalinde (Temmuz-Ağustos 1460) yazıldığına göre,[96] İbnü'l-Fârız'ın görüşleri üzerinden 854'te başlayan, sonra İbn Arabî ile devam eden ve 874'te tekrar İbnü'l-Fârız'ın görüşlerini merkeze alan tartışmanın zaman zaman şiddetlenerek on yıllarca sürdüğü anlaşılmaktadır.

İbn Arabî karşısındaki grupta yer alan Sehâvî de onun aleyhinde bazı eserler kaleme almıştır. Bunlardan en önemlisi *el-Kavlü'l-münbî fî tercemeti İbn Arabî*[97] adlı eseridir. Kitapta İbn Arabî'den kendi dönemine gelinceye dek onun aleyhinde görüş bildiren veya eser yazanların listesini veren Sehâvî, bu meyanda dokuzuncu asır ulemasından İbn Arabî aleyhtarı olarak bilinenleri de sıralamaktadır.[98] Buna göre Siraceddin el-Bulkînî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Ayzerî (ö. 808/1405), Muhammed b. Ali İbn Nureddin el-Yemânî (ö. 825/1422), *Tahzîru'n-nebîh ve'l-gabî mine'l-iftitân bi İbnArabî* müellifi Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî (ö. 832/1429),[99]

93 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 62-63.

94 Süyûtî, *Tenbîh*, vr. 5b-6a; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 291-293.

95 Nşr. Abdurrahman Vekil, İdâretü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Riyad 1994/1415.

96 Bk. Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî*, s. 183.

97 Eser Halid b. Arabî Müdrik tarafından kısmen tahkik edilmiştir: (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ), Mekke 1421-1422. Sehâvî'nin İbn Arabî aleyhindeki ikinci eseri, meşhur lugat alimi Firûzâbâdî'ye yazdığı bir reddiyedir. Firûzâbâdî *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazdığı şerhte İbn Arabî'nin kitaplarından alıntı yaptığı için İbnü'l-Mukrî ve Cemaleddin Ebubekir b. Muhammed İbnü'l-Hayyât kendisini birer risale ile tenkit etmişler, Firûzâbâdî onlara cevap vermek maksadıyla *Risâle fi'r-red ale'l-mu'terizîn alâ İbni'l-Arabî* isimli risalesini kaleme almış, Sehâvî de buna bir reddiye yazmıştır. Bk. Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 82-83.

98 Listenin tamamı için bk. Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 148-373. Benzer bir liste için bk. Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî*, s. 137 vd.

99 Bk. Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 49.

Şerefüddin Ebu Muhammed İsmail b. Ebubekir İbnü'l-Mukrî (ö. 837/1433), Alaeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 841/1437), Bedreddin Ebu Muhammed Hüseyin b. Abdurrahman el-Ehdel eş-Şâfiî (ö. 855/1451), İmâdüddin Mansûr b. Hasan el-Kâzerûnî (ö. 860/1456) gibi aralarında Kahirelilerin de bulunduğu alimler İbn Arabî aleyhinde eserler yazmışlardır.[100] Timur'un Dımaşk'ı işgali sırasında Kahire'ye gelen ve burada hadis ve fıkıh müderrislikleri yapan İzzeddin el-Kudsî (ö. 850/1446) de İbn Arabî'yi ve onun görüşlerini benimseyenleri tekfir etmiştir.[101]

Dokuzuncu asrın belirli dönemlerinde İbn Arabî ve benzerlerinin eserlerine duyulan tepkinin somutlaştığı sahnelerle karşılaşılır. Bu gibi durumlarda ilgili eserlerin yakılmak veya yıkanmak suretiyle imha edildiği yahut imhası için fetva verildiği görülür. Mesela Siraceddin el-Bulkînî'nin emriyle, İbn Arabi'nin kitapları 790 yılında Kahire'de herkesin gözü önünde yaktırılmıştır. Aynı şekilde Sultan Zahir Berkûk da bu kitapların yakılmasını emretmiştir. Ulemadan Muhibbüddin Ebü'l-Kâsım en-Nüveyrî (ö. 857/1454), İmâmü'l-Kâmiliyye olarak bilinen Kemaleddin Muhammed b. Muhammed el-Kâhirî (ö. 874/1469), yukarıda adı geçen İbnü'l-Mukrî gibi isimler de bu eserlerin halkın gözü önünde imha edildiği toplantılarda hazır bulunmuşlar, İbn Haldun ise bu gibi kitapların görüldüğü yerde yakılarak veya yıkanarak imhası için fetva vermiştir.[102]

Dokuzuncu asırda İbn Arabî aleyhinde birçok eser kaleme alındığı gibi, bazı alimler onu fetvaları veya hutbeleri yoluyla tenkit etmişler, bazıları ise onun görüşlerini benimseyenlerin takibata uğratılmasını sağlamışlardır. Mesela Zeynüddin el-Irâkî, İbn Arabî'nin görüşlerinden örnekler verilerek kendisine sorulan sorulara verdiği cevapta bu görüş sahiplerini tekfir etmektedir.[103] Veliyyüddin el-Irâkî de İbn Arabî hakkında "Onun görüşlerinin yanlışlığını anlamak için uzun uzadıya düşünmeye gerek yoktur. Hatta bugün kendisinin takipçilerini uyarmak gerekli olmasa, adını bile anmaya değmezdi" demiştir.[104] Şemseddin İbnü'l-Fâlâtî (ö. 870/1465) İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gibi eserlerinin okunmasını engellemek için Kahire'deki Ezher Camii'nde bir hutbe okumuş, onun tesiriyle yakın çevredeki birçok camide benzer hutbeler okunmuştur. Sehâvî, İbn Arabî'nin görüşlerini övdüğü gerekçesiyle adı bilinmeyen ve hatiplik yaptığı anlaşılan bir şahsı Malikî kadısı İbnü't-Tinnîsî'ye şikayet etmiştir. Kadının takibatına

100 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 4-5.

101 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 205.

102 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 31-33, ayrıca bk. 89. İbn Haldun'un fetvası için ayrıca bk. Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî*, s. 150-152.

103 Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî*, s. 52-53, 104, 112-113.

104 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 7, 12. Veliyyüddin el-Irâkî'nin İbn Arabî hakkındaki görüşleri için ayrıca bk. Bikâî, *Tenbîhü'l-gabî*, s. 124-126.

uğrayan bu şahıs, kendisini kurtarmak isteyen aracılar tarafından "deli olduğu" bahanesiyle sonuçta hastaneye konulmuş ve ancak İbnü't-Tinnîsî'nin ölümünden sonra serbest bırakılmıştır.[105]

Diğer yandan bazı alimler İbn Arabî hakkında olumlu bir yaklaşım sergilemişlerdir. Mesela sekizinci asırda, Kahire'de hadis okutulan belli başlı zaviyelerden birinin (Nasr Zaviyesi) kurucusu olan ve bu zaviyede yaptığı hadis dersleriyle tanınan Nasr b. Süleyman el-Menbicî (ö. 719/1319) İbn Arabî'nin görüşlerini benimseyen birisidir ve bu sebeple İbn Teymiyye tarafından sürekli eleştirilmiştir.[106]

Dokuzuncu asırda ise Makrizî, Eminüddin el-Aksarâyî, Muhyiddin el-Kâfiyeci, Necmeddin Yahya b. Muhammed İbn Hiccî (ö. 888/1483), Süyûtî ve Zekeriyya el-Ensârî gibi isimler İbnü'l-Fârız ve İbn Arabî hakkındaki tartışmalarda onların lehinde bulunmuşlardır. Bunlardan Eminüddin el-Aksarâyî ve Muhyiddin el-Kâfiyeci İbn Arabî aleyhinde görüş bildirenleri eleştirmişlerdir. Büyük bir kütüphanesi olan İbn Hiccî ise İbn Arabî'ye ait kitapları elinde en çok bulunduran kişi olarak tanınmaktadır.[107] Kâfiyeci'nin talebesi olan Süyûtî de İbn Arabî'nin görüşlerini desteklemek ve Burhaneddin el-Bikâî'ye cevap vermek üzere *Tenbîhü'l-gabî bi-tebrieti İbn Arabî* adlı bir risale kaleme almıştır. Süyûtî vahdet-i vücûd anlayışına karşı çıktığı ve onun İslam'da yerinin olmadığını savunmak maksadıyla *Tenzîhü'l-i'tikâd ani'l-hulûl ve'l-ittihâd* adlı bir risale[108] kaleme aldığı halde, Bikâî'ye yazdığı bu reddiyede İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışını benimsemediğini iddia etmektedir. Süyûtî'ye göre İbn Arabî Allah'ın velî bir kuludur, ancak onun görüşleri kolaylıkla yanlış anlaşılmaya müsait olduğundan kendisine ait eserler uluorta okunmamalı ve görüşleri tartışılmamalıdır. Bu tutumuyla kendisini İbn Arabî taraftarlarından ve aleyhtarlarından ayrı bir yere konumlandıran Süyûtî, kanaatinin dönemindeki iki tarafı da razı etmeyeceğinin farkındadır.[109] Ona göre İbn Arabî'nin eserlerinde kullandığı kelimelerin zahirî anlamlarıyla okunması yanlıştır, zira bu gibi eserlerde ancak tasavvuf ehlinin anlayabileceği bir dil kullanılmaktadır. Yine Süyûtî'ye göre İbn Arabî hakkında tartışmak şu gerekçelerle de yanlıştır: a) İbn Arabî'nin kitapları sahih senedlerle nakledilmemiştir, dolayısıyla ona nisbet edilen görüşlerin sıhhatinden emin olmak mümkün değildir. b) İbn Arabî'nin eserleri sahih se-

105 Sehâvî, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, s. 263; a.mlf., *el-Kavlü'l-münbî*, II, 8-9, 62. İbn Arabî'nin görüşlerini benimsediği için sorgulamaya tabi tutulan bir başka örnek için bk. İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 239.

106 Makrizî, *Hitat*, II, 432; Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 126.

107 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 126.

108 Bk. Süyûtî, *el-Hâvî* içinde, II, 304-314.

109 Süyûtî, *Tenbîh*, vr. 2b. Ayrıca bk. Sartain, *Süyûtî*, s. 55.

nedle nakledilmiş olsalar bile araya başkalarına ait görüşlerin karıştırılmış olma ihtimali mevcuttur. c) Tasavvuf kitaplardan öğrenilmez.[110]

Süyûtî bir yandan İbn Arabî'nin görüşlerini tevil etmek taraftarıyken, bir yandan da ona nisbet edilen görüşlerin sıhhati hakkında şüphe bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak her iki tutumunun da döneminin "zâhir" alimleri olan fukahâ ve muhaddisler tarafından kabul görmediğine dikkat çekmek gerekir. Nitekim o, İbn Arabî'nin görüşlerini tevil ederek anlamak gerektiğini ileri sürdüğü bu eseri sebebiyle yeni birtakım tepkilere yol açmış görünmektedir. Zira Sehâvî kendi döneminde İbn Arabî lehinde görüş bildirmek için eser yazan bir kimseyi adını vermeden eleştirmektedir.[111] Sehâvî burada isim vermemiş olsa da, onun üslubundan ve kullandığı ifadelerden hareketle Süyûtî'yi kastettiği söylenebilir.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Zekeriyya el-Ensârî de Süyûtî gibi İbn Arabî'nin görüşlerini tevil etmek gerektiğini ve bunları herkesin anlamasına imkan olmadığını söylemiştir.[112]

İbn Teymiyye

Sekizinci asrın önemli figürlerinden olan Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) görüşleriyle dokuzuncu yüzyılda tartışmalara konu olan bir başka isimdir. 835/1432'de Dımaşk'ta Eşarîlerle Hanbelîler arasında büyük bir tartışma çıkmış, Hanefî alimi Alaeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 841/1438) Hanbelîleri şiddetle eleştirmiş ve İbn Teymiyye ve taraftarlarını tekfir etmiştir. Bunun üzerine İbn Nâsıruddin ed-Dımaşkî (ö. 842/1439) ona cevap vermek üzere İbn Teymiyye lehine *er-Reddü'l-vâfir* adıyla bir eser yazmış,[113] tartışmanın sirayet ettiği Kahire'deki alimlerin çoğu bu eseri onaylamış ve İbn Teymiyye lehinde görüş bildirmiştir.[114] Tartışma büyüyünce Kahire'deki sultan bir ferman yayınlayarak icma konusu olan hususlara değinilmediği müddetçe mezhepler arasındaki farklılıklar sebebiyle bir tarafın diğer tarafı tekfir edemeyeceğini duyurmuş ve mücadeleye son vermiştir.[115] Ancak konu ertesi yılın Receb ayında Trablus'ta yeniden alevlenmiştir. Kadı Siraceddin el-Hımsî, İbn Teymiyye taraftarı olan Mısırlılara destek

110 Süyûtî, *Tenbîh*, vr. 3a-3b.
111 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 47-49.
112 Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 111.
113 Nşr. Muhammed Zübeyr eş-Şâviş, Beyrut 1973, 1980.
114 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 294.
115 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 258-259.

olmak amacıyla bir kaside yazmış ve İbn Teymiyye'yi tekfir edenlerin kafir olduğunu söylemiş, bunun üzerine Trabluslu Şâfiîlerin şeyhi Şemseddin İbn Zehre, adı geçen Kadı Siraceddin'in küfrüne hükmetmiştir. Trablus'ta İbn Zehre taraftarları baskın olduğu için Kadı Siraceddin Ba'lebek'e kaçmak zorunda kalmış, ancak Kahire'den gelen bir emirle can güvenliği sağlandıktan sonra Trablus'a geri dönebilmiştir.[116]

Nesîmî-Hurûfîler

Yukarıda isimleri zikredilen şahıslar kadar bazı gruplar da dokuzuncu asırda Kahire'de tartışmalara konu olmuştur. Hurûfîliğin kurucusu Fazlullah-i Hurûfî'nin talebelerinden Nesimüddin et-Tebrizî (ö. 820/1417) görüşleri sebebiyle tekfir edilip Halep'te öldürülmüştür.[117] 838/1435 yılı Şevval ayında yine Nesîmî-Hurûfî taifesinden bir şahıs bu taifenin görüşlerini içeren bazı kitaplarla Kahire'de yakalanmış ve sultanın huzurunda sorgulanmıştır. Şâfiî başkadısı sıfatıyla İbn Hacer'in de bulunduğu mecliste Hurûfîliğin küfür olduğuna hükmedilmiş ve yakalanan adam tevbe etmek zorunda kalmıştır. Sultan o gün duyurduğu bir fermanla Hurûfîleri ve onlara ait eserleri bulup getirenlere yüz dinar ödül vaad etmiş, şehirde bulunan bütün Hurûfîlerin ve bu meyanda acem asıllı kişilerin üç gün içinde Kahire'yi terk etmelerini emretmiştir. Ancak İbn Hacer'in söylediğine göre bu emir yerine getirilememiştir.[118] İbn Hacer bu gibi şahısların yanında bulunan eserlerin imha edilmesini emrettiği gibi, yetkili olduğu dönemlerde İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde bu şahıslara karşı mücadele edenleri desteklemiştir.[119]

İntihal Tartışmaları

Dokuzuncu asırda Kahire'deki ulema arasında görülen rekabet ve çekişmeleri takip etmeyi mümkün kılan bir unsur da intihal tartışmalarıdır. İntihalin bu dönemde "*sirkat*: hırsızlık", "*iğâret*: yağmalama", "*nisbet/iddiâ*

116 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 273.

117 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 269-270.

118 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 351-352. Acem asıllılar hakkında daha önce de benzer fermanlar çıkarılmıştır. Bk. Makrizî, *Sülûk*, IX, 1058; İbn İyâs, *Bedâiü'z-zuhûr*, I/2, 539.

119 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VII, 270-271; Sehâvî, *el-Kavlü'l-münbî*, II, 35-36.

li'n-nefs: kendine mal etme", "*ahz min kütübi'l-gayr*: başkasının eserinden alma" gibi tabirlerle ifade edildiği görülür.[120]

İntihal örnekleri ilim mensupları arasında azımsanmayacak rakamlara ulaştığı için dokuzuncu asırda bu hususta birtakım hassasiyetler gelişmiştir. Mesela bazı alimler intihal problemini ele aldıkları hususî kitaplar yazmışlar ve meslektaşlarını bu konuda uyarmışlardır. Hatta Süyûtî'nin intihal yapanları sistematik olarak incelediği dahi görülür. Ona göre intihalciler hadis hırsızları, kitap hırsızları ve şiir hırsızları şeklinde üç gruba ayrılır.[121]

Dokuzuncu yüzyıl bağlamında özellikle ön plana çıkan intihal türü kitap hırsızlığı şeklinde gerçekleşen örneklerdir. Bunun da çeşitli şekilleri vardır: Bazen kitapların tamamı, bazen belirli kısımları isim vermeden aynen kullanılır. Bazı örneklerde intihal yapanların kaynak göstermeden aldıkları metin üzerinde küçük değişiklikler yaparak onu kendilerine nisbet ettikleri görülür. Her iki durumda da asıl kaynak aslında başkasına nisbetle bilinmektedir. Bazı intihaller ise, bir şahsa ait müsveddeleri ele geçirenlerin onu kendilerine nisbet etmeleri şeklinde gerçekleştiğinden, henüz "yayımlanmamış" bir kitabın intihali de söz konusu olabilmektedir.

İntihal tartışmalarına hadis tarihinin önde gelen simalarının da adları karışmıştır. Yüzyılın başında Siraceddin İbnü'l-Mülakkın sahip olduğu büyük kütüphanesindeki kitaplardan intihal yapmakla suçlanmıştır.[122] İbn Hacer'e göre, bu hocasının *Şevâhidü't-tavzîh* adlı *Sahîh-i Buhârî* şerhi İbn Battâl ve İbnü't-Tîn gibi müelliflerin şerhlerinden alınarak oluşturulmuştur.[123] İbn Hacer, diğer bir hocası olan Siraceddin el-Bulkînî'ye de benzer bir itham yöneltmektedir. Buna göre Siraceddin el-Bulkînî, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine yazdığı *Mehâsinü'l-ıstılâh*'ta İbnü's-Salâh'a yönelttiği itiraz ve eleştirileri aslında aynı konuda daha önce *Islâhu İbni's-Salâh* adıyla bir kitap yazan Moğultay b. Kılıç'tan almıştır.[124] Yine İbn Hacer'e göre, Şemseddin Muhammed b. Abdüddaim el-Birmâvî'nin (ö. 831/1428) *Cem'u'l-udde fî fehmi'l-Umde* isimli şerhi de Siraceddin İbnü'l-Mulakkın'a ait aynı konudaki bir eserden (muhtemelen *el-İ'lâm bi fevâidi Umdeti'l-ahkâm*) istifadeyle yazılmıştır.[125]

120 Msl. bk. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 259; Süyûtî, *el-Bârık*, s. 47, 115.

121 Süyûtî, *el-Bârık*, s. 47-57.

122 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, V, 44.

123 Süyûtî, *el-Bârık*, s. 113-114.

124 Süyûtî, *el-Bârık*, s. 113-114.

125 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 280-282; Süyûtî, *el-Bârık*, s. 115.

Meşhur kıraat alimi İbnü'l-Cezerî ve tarihçi Makrizî de intihal ile suçlanmışlardır. İbn Hacer'e göre İbnü'l-Cezerî çağdaşlarına ait eser veya görüşleri kendisine nisbet etmekte beis görmemiştir, üstelik bu durum sadece İbnü'l-Cezerî'ye mahsus olmayıp birçok kişi aynı hataya düşmüştür.[126] Sehâvî de Makrizî'nin kaynaklarını zikretmeksizin bilgi aktarmayı adet haline getirdiğini söylemektedir.[127]

Yüzyılın ortasında ise İbn Hacer ile Aynî arasında *Fethü'l-bârî* ve *Umdetü'l-kârî* üzerinden gerçekleşen intihal tartışması gündemdedir. Bu meseleyi bizzat dile getiren İbn Hacer'e göre Aynî *Umdetü'l-kârî*'yi telif ederken *Fethü'l-bârî*'nin tamamlanmış kısımlarını bir talebe vasıtasıyla ele geçirerek bunlardan istifade etmiş, kendi kitabında bu metinleri kullandığı halde İbn Hacer'in adını zikretmemiştir.[128] Kastallânî'nin bildirdiğine göre bahsi geçen talebe, *Fethü'l-Bârî*'nin telifi sırasında eseri mukabele etmekle görevli olan Burhaneddin b. Hızır'dır.[129] Yine İbn Hacer'e göre Aynî *Umdetü'l-kârî*'nin mukaddimesini yazarken Nevevî'ye ait bir eseri kaynak belirtmeden kullanmış, ancak kullandığı nüsha güvenilir olmadığı ve birçok yanlışı içerdiği için bu hataları aynen tekrar etmiştir. İbn Hacer, Aynî'nin bu yanlışlarını tenkit etmek üzere *el-İstinsâr ale't-tâini'l-mi'sâr* adlı eserini yazmıştır.[130] İbn Hacer ayrıca, Aynî'nin şerhi *Umdetü'l-kârî*'deki bazı kısımların Rükneddin el-Kırîmî'ye ait yarım kalmış bir *Sahîh-i Buhârî* şerhinden alınmış olduğunu söylemektedir.[131]

O günün Kahire'sinde, tartışmanın tarafları hâlâ hayattayken, ikisinden birini desteklemek üzere birçok kişi görüş bildirmiştir. Mesela Celaleddin el-Bulkînî, Şemseddin el-Birmâvî, Şemseddin İbnü'd-Deyrî, Şerefüddin et-Tebânî, Cemaleddin el-Akfehsî ve Alaeddin İbnü'l-Muğlî gibi isimler İbn Hacer'i desteklemişler ve Aynî'nin İbn Hacer hakkındaki eleştirilerini isabetsiz bulmuşlardır.[132]

126 İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, VIII, 247.

127 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, VII, 70.

128 İbn Hacer, *İntikâzu'l-i'tirâz*, I, 8-11; Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 378-379; Süyûtî, *el-Bârık*, s. 54, 114. Bu konuda çağdaş bir değerlendirme için bk. Salih Yusuf Matûk, *Bedreddin el-Aynî*, s. 242-250. Muhammed Zahid el-Kevserî'ye göre *Fethu'l-Bârî* ile *Umdetü'l-kârî*'nin birbirine bu kadar benzemesinin sebebi, iki müellifin de aynı kaynakları kullanmasıdır, bk. Kevserî, *Umdetü'l-kârî* mukaddimesi, I, 9. Ancak bu görüş, İbn Hacer'in "bu konuyu ilk defa ben gündeme getiriyorum" kabilinden ifadelerle zikrettiği bazı hususların nasıl olup da Aynî'nin eserinde de yer aldığını izah etmekte yetersiz kalmaktadır.

129 Bk. *İrşâdü's-sârî*, I, 42-43.

130 İbn Hacer, *İntikâzu'l-i'tirâz*, I, 9.

131 Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, I, 43.

132 Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk*, s. 378-379. İbn Hacer ile Aynî arasındaki intihal tartışması hakkında daha fazla bilgi için bk. Talat Sakallı, "İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1989,→

İbn Hacer'in talebesi olmuş veya kendisini ona yakın hisseden kişiler arasında da hararetli intihal tartışmaları yaşanmıştır. Onun öğrencilerinden Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-Haydarî (ö. 894/1489), İbn Hacer'in Taceddin es-Sübkî'ye ait *et-Tabakâtü'l-vustâ* nüshası üzerine kaydettiği bazı notları, ondan izin almadan kullandığı ve kaynağını zikretmediği için hocası İbn Hacer tarafından yazılan bir mektupta şiddetle tenkid edilmiştir.[133]

İbn Hacer döneminden sonraki en önemli intihal tartışması Sehâvî ile Süyûtî arasında gerçekleşmiştir. Sehâvî, çok velud bir müellif olan Süyûtî'yi Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki eserler üzerinde küçük değişiklikler yaptıktan sonra bunları kendisine aitmiş gibi takdim etmekle suçlamıştır. Ona göre Süyûtî'nin kendisine nisbet ettiği eserlerden bir kısmı İbn Hacer'e (*Lübâbü'n-nükûl, Aynü'l-isâbe, en-Nüketü'l-bedîât, el-Medrec ile'l-müdrec, Tezkiretü'l-mütesî, Tuhfetü'n-nâbih, Mâ revâhü'l-vâûn, el-Esâs fî menâkıbı Beni'l-Abbâs, Cüz fî esmâi'l-müdellisîn, Keşfü'n-nikâb ani'l-elkâb, Neşrü'l-abîr*), bir kısmı ise bizzat Sehâvî'ye (*el-Hisâlü'l-mûcibe li'z-zılâl, el-Esmâü'n-nebeviyye, Mevtü'l-ebnâ*) aittir. Sehâvî'nin söylediğine bakılacak olursa Süyûtî, İbn Hacer'in eserlerinden intihal yapmakla kalmamış, bu intihal sırasında onları tahrif etmiştir. Sehâvî adı geçen eserlerin tahrif edilmeksizin aynen intihal edilmesi halinde daha yararlı olacağı kanaatindedir.[134]

Süyûtî ise Sehâvî'nin suçlamalarını kabul etmemiş, bahsi geçen kitapları kendisinin telif ettiğine dair delillerini göstermiştir. O, Sehâvî'nin *el-Hisâlü'l-mûcibe li'z-zılâl* adlı bir eser yazdığından haberdar olmadığını, böyle bir eserin varlığını bilse ve onu kullansa adını muhakkak zikredeceğini dile getirmiştir. Delil olarak da her eserinde kullandığı kaynakları zikretmeyi adet edindiğini ve insanların bunu bildiğini söylemiştir.[135] Nitekim onun birçok eserinin mukaddimesinde kaynaklarını zikrettiği görülür.[136]

Süyûtî kendisinin nasıl olup da kolaylıkla ve çok sayıda kitap yazdığını açıklarken, kitapların muhtevasına aşina olduğunu, hangi bilgiye nereden ve nasıl ulaşılacağını bildiğini söylemiştir. Ayrıca -Sehâvî'nin de zikrettiği gibi- Mahmudiyye Kütüphanesi'ni iyi bildiğini ve buradan çok yararlandığını, bazen ödünç almak suretiyle kütüphaneden kitap çıkardığını da kabul

sy. 3, s. 347-361; a.mlf., "İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü II", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1990, sy. 4, s. 285-305; a.mlf., *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddin Aynî)*, Ankara 1996.

133 Süyûtî, *el-Bârık*, s. 55; a.mlf., *el-Fârık*, s. 826. İbn Hacer'in bilgi aktarırken kaynak göstermek gerektiği konusunda öğrencilerini nasıl hassasiyetle eğittiğine dair bir diğer örnek için bk. Süyûtî, *el-Fârık*, s. 824.

134 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IV, 66, 68; Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 562.

135 Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 559-563; a.mlf., *el-Kâvî*, s. 949-950.

136 Örnek olarak şu eserlerinin mukaddimelerine bakılabilir: *Hüsnü'l-muhâdara, el-Câmiu's-sağîr, Buğyetü'l-vuât, el-İtkân.*

etmiştir.[137] Hatta o, adı geçen kütüphanenin vakfiyesine aykırı olmasına rağmen buradan kitap ödünç almanın caiz olduğuna dair bir de risale kaleme almıştır.[138]

Süyûtî'nin Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden çok verimli biçimde yararlanmasında, vaktiyle İbn Hacer tarafından buradaki eserler hakkında hazırlanan 4000 kitaplık fihristin olumlu etkisi de muhtemelen vardır. Zira Süyûtî bu fihristi gördüğünü kabul etmektedir.[139] Muhtemelen aradığı bilgiyi kaynaklarda kolayca bulmasını sağlayan şey bu ve benzeri fihristlerdi.

Sehâvî'nin kendisi hakkındaki intihal iddialarına cevap vermekle kalmayan Süyûtî, Sehâvî'ye benzer bir suçlama yöneltmiştir. Ona göre "avam tabakasından ve cahil şeyhlerden çokça hadis alan" Sehâvî'nin özellikle hadisle ilgili eserleri İbn Hacer'den intihal edilmiştir. Zira o İbn Hacer'in terekesini eline geçirmiş ve ona ait müsveddeleri geliştirip kendisine mal etmiştir.[140] Mesela Süyûtî'ye göre, Sehâvî'nin *el-Hisâlü'l-mûcibe* adlı eseri aslında İbn Hacer'e aittir ve Sehâvî onun müsveddesini geliştirip kendisine nisbet etmiştir. Süyûtî bu iddiasına delil gösterirken, adı geçen eseri İbn Hacer'in fihristinde gördüğünü söylemektedir.[141]

Süyûtî'nin intihal konusunda tartıştığı bir diğer isim *Sahîh-i Buhârî*'nin meşhur şârihlerinden Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'dir (ö. 923/1517). Bu ihtilafta Süyûtî Kastallânî'nin adını açıkça zikretmemiştir. Ancak hem eserlerin içeriklerinden hem de sonraki bazı alimlerin bildirdiklerinden anlaşıldığı kadarıyla o Kastallânî'yi kastetmektedir.[142] Süyûtî *el-Mu'cizât*, *el-Hasâisü'l-kübrâ*, *Enmûzecü'l-lebîb*, *Tayyü'l-lisân an zemmi't-taylesân* ve *Mesâlikü'l-hunefâ fî vâlideyi'l-Mustafâ* adlı eserlerinin Kastallânî tarafından intihal edildiğini ileri sürmüş,[143] bu sebeple Kastallânî ile olan bağını kes-

137 Süyûtî, *et-Tehaddüs*, s. 165.

138 *Bezlü'l-mechûd fî Hizâneti Mahmûd* isimli bu risale matbudur: nşr. Fuad Seyyid, *MMMA*, IV/1 (1958), s. 125-136.

139 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 950. Süyûtî'nin İbn Hacer'e ait eserlerin fihristini gördüğü hakkında ayrıca bk. *et-Tenbie*, s. 110.

140 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 948-950. Sehâvî ile Süyûtî arasındaki intihal tartışması hakkında daha fazla bilgi için bk. Özkan, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, 189-190; Enbiya Yıldırım, "Suyûtî'ye Yöneltilen Suçlamalar (Sehâvî-Suyûtî Çekişmesi Bağlamında)", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, (2006), s. 149-174.

141 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 950.

142 Katip Çelebi'nin naklettiği bir rivayete göre Süyûtî, Zekeriyya el-Ensârî'nin huzurunda Kastallânî'yi kendi eserlerinden intihal yapmakla suçlamıştır. Zekeriyya el-Ensârî bu konuda delil isteyince, Süyûtî Kastallânî'nin Beyhakî'ye ait eserlerden yaptığı nakilleri aslında onun kitaplarından değil kendi eserlerinden aldığını delilleriyle ispatlamıştır. Bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1897. Ayrıca bk. Derûbî, *Şerhu Makamâti's-Süyûtî*, nşr. girişi, I, 54-55.

143 Süyûtî, *el-Fârık*, s. 819, 827-828; a.mlf., *el-Bârık*, s. 111. Süyûtî bu eserlerinin daha önce Burhaneddin İbrahim b. Ali en-Numânî (ö. 898/1493) adlı birisi tarafından da intihal edildiğini söyler, ancak ayrıntı vermez. Bk. *el-Fârık*, s. 835; ayrıca bk. *Sâhibü seyf*, s. 565.

miş ve onun hakkında iki risale kaleme almıştır.[144] Buna göre Kastallânî adı geçen eserlerden *el-Mu'cizât* ve *el-Hasâis*'i Süyûtî'nin talebesi Abdülcebbâr b. Ali el-Ahtâbî vasıtasıyla, *Enmûzecü'l-lebîb* ve *Tayyü'l-lisân*'ı ise Nureddin el-Hasenî vasıtasıyla almış ve kaynak zikretmeksizin kullanmıştır.[145] Süyûtî kendisini defalarca uyarmasına rağmen tutumundan vazgeçmeyen Kastallânî, Mağribli bir tanıdığının uyarıları üzerine *Mesâlikü'l-hunefâ* ve *Tayyü'l-lisân*'dan alıntı yaptığını kabul etmiş, ancak diğer kitaplarının kaynağını yine zikretmemiştir.[146] Bir süre sonra Kastallânî, Halife II. Mütevekkil Alellâh'ın (ö. 903/1497) huzurunda Süyûtî'nin adı geçen eserlerini görmediğine dair yemin etmiştir.[147] Ertesi gün başkalarının huzurunda bu kitapları gördüğünü söylemesine rağmen,[148] halifenin ricası üzerine Süyûtî Kastallânî'yi eleştirmekten vazgeçmiştir. Sonuçta Kastallânî suçunu kabul etmiş ve kendisinden özür dilemiştir.[149]

İntihal tartışmalarına adı karışan bazı alimlerin, haklılıklarını ispat için eserlerinin insanlar nazarında hüsn-i kabul görmesi, yaygın biçimde okunması ve ondan istifade edilmesi gibi özellikleri kendi lehlerine kullandıkları görülür. Bu gibi hususlar, çalıntı eserlerin bereketsiz olduğuna ve zamanla unutulacağına inanan alimlerin nazarında bir eserin sıhhat garantisi gibi algılanmıştır. Mesela İbn Hacer, *Sahîh-i Buhârî* şerhi konusunda tartıştığı ve intihal yapmakla suçladığı Aynî'ye hitaben kendi şerhinin (*Fethü'l-bârî*) halk nazarında kabul görüp çokça okunduğunu, Aynî'nin ise "kişinin günahlarıyla başbaşa kalması gibi" eseriyle (*Umdetü'l-kârî*) evinde yapayalnız kaldığını söylemektedir. Benzer şekilde Süyûtî de Sehâvî'nin ona yönelttiği intihal suçlamasının asılsızlığını ispatlamaya çalışırken, kendi eserinin dünyanın her yerinde okunduğunu, buna karşılık Sehâvî'nin eserinin "evinin kapısından dışarı çıkmadığını" dile getirmektedir. Ona göre Allah "çalıntı olmayan kitaplara bereket verirken, çalıntı kitaplar zamanla unutulmakta ve yok olmaktadır".[150]

144 *el-Fârık beyne'l-musannif ve's-sârık* ve *Sâhibü seyf alâ sâhibi hayf.*

145 Süyûtî, *el-Fârık*, s. 829.

146 Süyûtî, *el-Fârık*, s. 840-841, ayrıca bk. s. 853-854.

147 Süyûtî, *Sâhibü seyf*, s. 564.

148 Süyûtî, *el-Fârık*, s. 854.

149 Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1897.

150 Süyûtî, *el-Kâvî*, s. 950. Ayrıca bk. a.mlf., *el-Bârık*, s. 49.

Sonuç

Dokuzuncu asırda Kahire İslam dünyasının en önemli iki ilim merkezinden biridir. Eğitimin kurumlara taşınması açısından Kahire Dımaşk'la birlikte bu asırda tarihinin en verimli dönemlerinden birini yaşıyor, her iki şehirdeki eğitim kurumlarının sayısı yüzlerle ifade ediliyordu. Hadis eğitiminin gerçekleştirildiği kurumlar bunların içinde önemli bir yer tutmaktaydı ve çocukların erken yaşlarda başladıkları küttâblardan, en yüksek derecede eğitimin verildiği medrese ve darülhadislere kadar her aşamada kurumsal hadis eğitimi söz konusuydu. Bu kurumlarda fıkıh ve tefsirin yanısıra hadise dair birçok mansıp ortaya çıkmış, muhaddislerin önemli bir kısmı bu mansıplara getirilmek suretiyle hadis tedrisi yapmışlardır.

Hadis eğitiminin kurumsallaşması ve mansıpların yerleşik hale gelmesi, kısa süre içinde muhaddis ailelerinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Eğitim sürecinin belirli aileler üzerinden devam etmesi yaygın bir uygulama haline gelmekle birlikte zaman zaman ehliyetsiz kişilerin görevlendirilmesi hadis eğitiminin kalitesi açısından menfî sonuçlar doğurmuştur.

Hadis tedrisatının kurumlara taşınması olgusu bu dönemde baskın bir unsur olarak hemen farkedilmekle birlikte, dikkatleri sadece bu noktaya yoğunlaştırmak bazen yanıltıcı olabilmektedir. Zira dokuzuncu asırda bütün hadis eğitiminin kurumsal olarak yapıldığını söylemek mümkün değildir. Aksine, dönemin muhaddislerinin önemli bir kısmı kurumsal faaliyetlerin içine girmemiş, tarih boyunca olduğu gibi bu dönemde de eğitim birçok kişi tarafından gönüllü/ferdî olarak yürütülmüştür. Eğitim faaliyetlerinde gönüllü olarak yer alan muhaddisleri tespit etmek, İslamî ilimlerin tarihinde medrese ve benzeri kurumların yerini görmek ve eğitim sürecini gerçekte olduğuna yakın bir biçimde yazabilmek açısından mühimdir.

Hadisle alakalı eğitim kurumlarında görev almayan muhaddisleri belirlemeyi kolaylaştıracak bir vesile olarak, örneğin medrese dışındaki muhaddislerin meslekleri üzerine, yani geçimlerini neyle sağladıkları konusuna

yoğunlaşılabilir. Medrese vb. kurumlardaki mansıplara sahip olmak suretiyle geçimini temin eden muhaddislerin bu mansıplara gelmeden önce veya mansıpları bıraktıktan sonra meşgul oldukları meslekleri üzerine bazı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, o dönemde bir mansıba atanmaksızın kendi emeğiyle geçinen ve bir yandan da hadis rivayetine devam eden çok sayıda muhaddis bulunmaktadır. Herhangi bir dönemin resmini daha sağlıklı görebilmek için -uzun sürelere yayılmış, sınırı iyi belirlenmiş ve belki birden fazla kişinin emeğiyle gerçekleştirilen araştırmalarla- bu kabil örneklerin dikkatle tespit edilmesi gerekmektedir.

Dokuzuncu asırda Kahire'deki eğitim kurumlarının adları, sayıları, kurucuları, fiziksel özellikleri gibi hususlarda yeterli miktarda veri bulunmakla birlikte, bazı hususlar henüz gerektiği kadar aydınlatılabilmiş değildir. Mesela -eğer varsa- medrese müfredatı hakkında yeterli bilgiye sahip olduğumuzu söylemek şu an için mümkün değildir. Bu konuda daha fazla bilgi edinebilmek için öncelikle vesika tarihçilerinin mesai harcamasına ihtiyaç vardır. Dönemin eğitim kurumları hakkında arşivlerde bulunan ve bugüne kadar gün yüzüne çıkartılmamış vesikaların bir an önce neşredilmesi, ardından bu vesikaların ilim tarihçileri tarafından dikkatle incelenmesi gerekmektedir. İncelediğimiz vakfiyelerde bugünkü anlamda müfredata karşılık gelen ayrıntıların zikredildiği görülmemekle birlikte, bu kabil hususları çok daha ayrıntılı zikreden bazı vakfiyelerin yazılmış olması ihtimal dışı değildir. Bir başka ihtimal ise, bugünkü anlamda müfredata benzeyen bir şeyin İslam tarihi boyunca hiç takip edilmemiş olmasıdır. Bundan emin olabilmek için, yukarıda zikredilen türden vesikaları incelemek her halükârda gerekmektedir.

Medrese ve benzeri eğitim kurumlarındaki müfredat konusunu aydınlatmanın ikinci ancak meşakkatli bir yolu daha vardır. Dönemin tarih ve tabakat eserlerinin yanısıra, önde gelen isimler tarafından kendi hocalarını ve okudukları eserleri tespit etmek üzere kaleme alınmış olan mucem, meşyeha, fihrist ve sebet türü kitapların, ayrıca semâ ve huzur kayıtları gibi belgelerin medrese müfredatını tespit etmeyi amaçlayan bir bakış açısıyla incelenmesi suretiyle bu konuda mesafe katetmek mümkündür. Bunlar bir muhaddisin hangi eseri kimden, nerede ve nasıl okuduğunu tespit etmek için başvurulacak ilk kaynaklardır. Böylece bu derslerin ne kadarının medreselerde ne kadarının dışarıda okunduğunu görme imkanı bulunması muhtemeldir. Önde gelen bir muhaddisin tahsil sürecini -bu yönüyle- örnek vaka olarak inceleyecek bir çalışmanın bu konuda çalışmak isteyen araştırmacılara yeni imkanlar sunacağında şüphe yoktur. Dokuzuncu asırda tahsil sürecini tamamlamaya çalışan bir hadis talebesinin bir gününü, haftasını, ayını nasıl geçirdiğine dair bilgiler hadis eğitiminin tarihini öğrenmek açısından bize mutlaka yeni ufuklar açacaktır.

Kahire'deki hadis eğitimiyle ilgili olarak yeterince açıklığa kavuşturulamamış bir başka konu kadın muhaddislerin durumudur. Varlıklı kadınların medrese vb. hayır kurumları tesis edebildikleri, hatta bu kurumlarda bazı idarî görevler alabildikleri bilinmesine rağmen, medrese ve diğer eğitim kurumlarındaki ilmî mansıplarda kadınların hiçbir zaman görevlendirilmedikleri görülmektedir. O dönemde kadın muhaddislerin birçok kişiye hadis rivayet etmiş olmaları, başlıca hadis alimlerinin hocaları arasında çok sayıda kadın muhaddisin bulunması kadınların hadis eğitim faaliyetleri içinde aktif biçimde rol aldıklarını göstermektedir. Döneme ait tarih ve tabakat kitaplarından, kadın muhaddislerin isimlerini ve sayılarını tespit etmek mümkün olmakla birlikte bunların eğitim hayatında fiilî olarak nasıl yer aldıkları hakkında daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Kadın muhaddislerin evlerde ve kadınlara mahsus bazı kurumlarda hadis rivayet ettiklerine dair az da olsa veri bulunmakla birlikte, onların ilmî faaliyetlerini hangi mekanlarda ve hangi şartlar altında gerçekleştirdikleri hususu henüz yeterince aydınlatılabilmiş değildir.

Dokuzuncu asırda Kahireli muhaddislerin sadece birer muhaddis olmanın ötesinde, çoğu zaman bir bürokrat ve devlet görevlisi olarak da hizmet ettikleri görülür. Aslında bu olgu muhaddislere mahsus olmayıp dönemin ilim hayatının bariz bir vasfıdır. Muhaddisler bağlamında konuşulacak olursa, bu durumun onlara neler kazandırdığı, aynı zamanda kendilerinden neler götürdüğü gibi sorular çerçevesinde yeni araştırmalar yapmak mümkündür. Bürokratik anlamda üst seviyelere ulaşmış bir muhaddisin elde ettiği maddi ve manevi kazanımların kendisine sağladığı yarar ve zarar konusu, şüphesiz üzerinde durulmaya değer bir meseledir. Acaba kâdılkudât olarak görev yapan bir muhaddisin, o dönemde kelamî-itikadi-tasavvufî konular çerçevesinde meydana gelen tartışmalarda serd ettiği görüşlerinin veya açıkladığı kararlarının etkisiyle sıradan bir muhaddisin görüş ve kararları aynı sonucu mu doğuruyordu? Yahut, devletin en üst kademesinde görev alan bir muhaddis, çok geniş hacimli eserler telif ederken, sahip olduğu imkanlardan ne derece yararlanıyordu? Bu kabil sorular dönemin ilim tarihini daha iyi anlamak için bize yeni açılımlar sağlayabilir.

Dokuzuncu asır, hadis tarihinin ve literatürünün en verimli dönemlerinden biri olarak önemini korumaktadır. Hadis tarihinin son hafızları bu dönemde yetişmiş, en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhleri bu dönemde yazılmıştır. Yine bu dönemde kaleme alınan tarih ve tabakatlar, Memlük tarihi ve öncesi açısından başvurulması gereken ilk kaynaklar olarak günümüzde değerini muhafaza etmektedir.

Ekler

EK-1: Necmeddin İbn Fehd'in (ö. 885/1480) Kahireli hadis hocaları[1]

1. Abdullah b. Ahmed el-Kumünnî (ö. 856)
2. Abdullah b. Muhammed b. Bayram el-Meymûnî (ö. 857)
3. Abdullah b. Muhammed el-Heysemî (ö. 841)
4. Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz (ö. 840)
5. Abdurrahim b. Muhammed İbnü't-Tarablusî, Taceddin (ö. 841)
6. Abdurrahim b. Muhammed, Kadı İzzeddin İbnü'l-Furat el-Hanefî (ö. 851)
7. Abdurrahman b. Muhammed es-Sendebîsî (ö. 852)
8. Abdurrahman b. Muhammed, Zeynüddin Ebu Zer ez-Zerkeşî (ö. 846)
9. Abdüla'lâ b. Ahmed, Ebü'l-Abbas el-Kâhirî (ö. 857)
10. Abdülaziz b. Muhammed, İzzeddin el-Heysemî (ö. 838)
11. Abdülganî b. Muhammed es-Semennûdî (ö. 857)
12. Ahmed b. Abdullah, Şihabeddin er-Reşîdî (ö. 844)
13. Ahmed b. Abdülhâlık el-Asyûtî (ö. 838)
14. Ahmed b. Abdülkâdir b. Tarîf (ö. 884)
15. Ahmed b. Ali, Takiyyüddin el-Makrîzî (ö. 845)
16. Ahmed b. Ebubekir el-Vâsıtî (ö. 836)

1 Necmeddin İbn Fehd'in *Mu'cemü'ş-şüyûh*'u esas alınarak hazırlanan bu listede, onun Kahireli olarak tanıttığı isimler yer almaktadır. Bunlar ya Kahire'de doğmuş yahut buraya yerleşmiş kişilerdir. İbn Fehd tarafından başka bir yere nisbet edilen ve kısa bir süre için Kahire'ye uğrayanlar listede zikredilmemiştir.

17. Ahmed b. Ebubekir, Şihabeddin el-Bûsirî (ö. 840)
18. Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir İbnü'd-Demâmînî (ö. 860)
19. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Heysemî (ö. 840)
20. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Hicâzî (ö. 875)
21. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Hinnâvî (ö. 848)
22. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Kinânî ez-Zeftâvî (ö. 861)
23. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin el-Ukbî (ö. 861)
24. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin İbnü'l-Hâzin (ö. 846)
25. Ahmed b. Muhammed, Şihabeddin İbnü'l-Muhammera (ö. 840)
26. Ahmed b. Yakub el-İtfîhî (ö. 856)
27. Aişe bint Ali, Sittü'l-ayş el-Askalâniyye (ö. 840)
28. Aişe bint Ebubekir, Ümmü'l-Hasen el-Kumünniyye (ö. ?)
29. Aişe bint Ebubekir, Ümmü'l-Hayr el-Kumünniyye (ö. 880)
30. Ali b. Ahmed, Alaeddin el-Kalkaşendî (ö. 856)
31. Ali b. Ahmed, Nureddin ed-Dücevî (ö. 845)
32. Ali b. Ebubekir et-Tekrûrî (ö. 843)
33. Ali b. Muhammed İbnü'l-Muhammera (ö. 846)
34. Ali b. Ömer et-Tilvânî (ö. 844)
35. Bağdad bint İbrahim el-Mısriyye (ö. 844)
36. Bereke bint Ahmed b. Abdurrahim el-Irâkiyye (ö. 841)
37. Cüveyriye bint Abdurrahim el-Irâkiyye (ö. 862)
38. Ebubekir b. Ali b. Abdullah, Zeynüddin İbn Hallikan el-Mardinî (ö. 855)
39. Fatma bint Halil, Ümmü'l-Hasen el-Kinâniyye (ö. 838)
40. Gülsüm bint Ömer en-Nablusiyye (ö. 857)
41. Hacer (Azize) bint Muhammed el-Makdisiyye (ö. 874)
42. Halil b. Ahmed b. Cuma el-Hüseynî (ö. 843)
43. Harun b. Hasan, Şerefüddin es-Sahrâvî el-Hirbîtî (ö. 842)
44. Hasan b. Ali b. Hasan, Bedreddin İbn Cevşen (ö. 842)
45. Hasan b. Muhammed b. Hısr el-Hüseynî (ö. 866)
46. Hüseyin b. Ali, Bedreddin el-Bûsirî (ö. 838)
47. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852)
48. İbrahim b. Ömer, Burhaneddin el-Bikâî (ö. 885)
49. İbrahim b. Sadaka, Burhaneddin el-Hanbelî (ö. 852)
50. İsmail b. Abdülhâlık es-Süyûtî (ö. 839)

51. Kâsım b. Abdurrahman, Zeynüddin el-Bulkînî (ö. 261)
52. Kâsım b. Muhammed b. Yusuf, Zeynüddin ez-Zübeyrî (ö. 856)
53. Mahmud b. Ahmed, Bedreddin el-Aynî (ö. 855)
54. Mahmud b. Ali, Kemaleddin el-Hânkî (ö. 865)
55. Meryem bint Ali, Ümmü Hâni el-Hûrîniyye (ö. 871)
56. Muhammed b. Abdullah, Şemseddin er-Reşîdî (ö. 854)
57. Muhammed b. Abdurrahman, Efdalüddin ez-Zübeyrî (ö. 891)
58. Muhammed b. Abdurrahman, İbnü'l-Murahham (ö. 840)
59. Muhammed b. Abdüllatif el-Ukbî (ö. 862)
60. Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz, Bedreddin İbnü'l-Emâne (ö. 839)
61. Muhammed b. Ahmed, İbn İmad el-Akfehsî (ö. 867)
62. Muhammed b. Ahmed, İzzeddin İbn Ebi't-Tâib (ö. 846)
63. Muhammed b. Ahmed, Şemseddin İbnü'l-Hâzin (ö. ?)
64. Muhammed b. Ahmed, Şihabeddin el-Ukbî (ö. 862)
65. Muhammed b. Ahmed, Veliyyüddin es-Seftî (ö. 854)
66. Muhammed b. Ammar, Şemseddin el-Malikî (ö. 844)
67. Muhammed b. Ebubekir, Muhibbüddin Ebü'l-Yümn el-Kumünnî (ö. 859)
68. Muhammed b. Hasan b. Sa'd el-Fâkûsî (ö. 841)
69. Muhammed b. Hasan, İbnü'ş-Şeribdâr (ö. 871)
70. Muhammed b. İbrahim el-Harîrî (ö. 844)
71. Muhammed b. Muhammed b. Hasan İbnü'l-Fâkûsî (ö. 863)
72. Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Bulkînî (ö. 838)
73. Muhammed b. Muhammed er-Reba'î (ö. 845)
74. Muhammed b. Muhammed, Bedreddin İbn Ravk (ö. 844)
75. Muhammed b. Muhammed, İbnü'l-Münemnim (ö. 855)
76. Muhammed b. Musa, İbn Musa el-Likânî (ö. 840)
77. Muhammed b. Ömer İbnü'ş-Şerâbîşî (ö. 839)
78. Muhammed b. Yahya, Ebü'l-Feth el-Kinânî (ö. 850)
79. Muhammed b. Yusuf b. Bahadır el-İyâsî (ö. 852)
80. Neşvân Sevde bint Cemaleddin el-Kinâniyye (ö. 880)
81. Ömer b. İbrahim, Siraceddin el-Kumünnî (ö. 851)
82. Rıdvan b. Muhammed el-Ukbî (ö. 852)
83. Salih b. Ömer, Alemüddin el-Bulkînî (ö. 868)
84. Sâre bint Ömer el-Kinâniyye (ö. 855)

85. Sittü'l-Irâk bint Ahmed el-Bâlisiyye (ö. 867)
86. Süleyman b. Davud el-Mekkî (ö. 842)
87. Şaban b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 859).
88. Tüccâr (Ticâr/Tecâr) bint Muhammed el-Bâlisiyye (ö. 848)
89. Ubâde b. Ali el-Ensârî (ö. 846)
90. Yunus b. Hüseyin, Şerefüddin ez-Zübeyrî (ö. 842)
91. Zeyneb bint Abdullah, Ümmü Muhammed el-Uryâniyye (ö. 856)
92. Zeyneb bint Abdurrahim el-Irâkiyye (ö. 865)

EK-2: Sargatmışiyye Medresesi vakfiyesinde, hadis müderrisliği ve ilgili görevlerin zikredildiği kısım (Abdüllatif İbrahim Ali'nin "Nassâni cedîdâni" adlı makalesinden alınmıştır, bk. Kaynakça)

EK-3: Dokuzuncu/On beşinci asırda Kahireli alimlerce telif edilmiş hadisle ilgili eserlerden örnekler[2]

I. Hadis Usulü

1. *Mehâsinü'l-ıstılâh fî tazmîni Kitâbi İbni's-Salâh*, Siraceddin el-Bulkînî: İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si hakkında bir tenkit mahiyetindeki bu eser aynı konuda daha önce *Islâhu İbni's-Salâh* adıyla bir kitap yazan Moğultay b. Kılıç'tan yararlanmak suretiyle kaleme alınmıştır.[3]
2. *el-Mukni' fî ulûmi'l-hadîs*. Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin muhtasarıdır. Bir cilt hacmindeki eserde aynı zamanda *Mukaddime*'ye birtakım ilaveler de yapılmıştır.
3. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Zeynüddin el-Irâkî: *Nüketü İbni's-Salâh* adıyla da bilinen eser İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin şerhidir. İbn Hacer, Irâkî'nin bu kitabındaki eksik veya hatalı kısımları düzeltmek yahut İbnü's-Salâh'a yönelttiği bazı tenkitlere cevap vermek maksadıyla *el-İfsâh bi-tekmîli'n-Nüket alâ İbni's-Salâh* adlı eserini kaleme almıştır.
4. *el-Elfiyye* (*et-Tebsıra ve't-tezkire*), Zeynüddin el-Irâkî: İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin manzum hali olup 1002 beyit içerir. Eser hem müellifi hem Sehâvî tarafından *Fethu'l-muğîs* adıyla şerhedilmiştir.
5. *Nuhbetü'l-fiker*, İbn Hacer el-Askalânî: İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin yeniden düzenlenmiş ve ilavelerle zenginleştirilmiş halidir. Müellif bu eserini *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* adıyla şerh etmiş, her iki eser de İslam dünyasında büyük şöhret bulmuş, üzerlerine birçok eser yazılmıştır.
6. *Hâşiye alâ Şerhi'n-Nuhbe*, Kâsım b. Kutluboğa: İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazdığı *Nüzhetü'n-nazar* adlı şerhin haşiyesidir.
7. *Hâşiye alâ Fethi'l-muğîs*, Kâsım b. Kutluboğa: Zeynüddin el-Irâkî'nin kendi *Elfiyye*'si üzerine yazdığı *Fethu'l-muğîs* adlı şerhin haşiyesidir.
8. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, Şemseddin es-Sehâvî: Irâkî'nin İbnü's-Salâh'a ait *Mukaddime*'yi manzum hale getirdiği *Elfiyye* adıyla meşhur *et-Tebsıra ve't-tezkire*'sinin şerhidir.

2 Liste, dönemin muhaddislerinin üretkenliği ve telif faaliyetlerinin çeşitliliği hakkında örnek vermek amacıyla hazırlanmış olup, İslam tarihinin en velud müelliflerinin yaşadığı bu dönemin hadisle ilgili bütün telifatını kapsamak iddiasında değildir.

3 Süyûtî, *el-Bârık*, s. 113-114.

9. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Celaleddin es-Süyûtî: Nevevî'nin *Mukaddimetü İbni's-Salâh* üzerine yaptığı *et-Takrîb* adlı ihtisarın şerhidir. Süyûtî bu eserinde hadis usulü bahislerini genişletip doksan üç başlığa çıkarmıştır.

10. *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî*, Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî'nin talebelerinin isteği üzerine son dönemlerinde, *Tedrîb*'den sonra yazdığı eserlerden olup Irâkî'nin *el-Elfiyye*'si hakkında kısa açıklamalardan meydana gelen memzûc bir şerhtir.

11. *Nazmü'd-dürer fî ilmi'l-eser*, Celaleddin es-Süyûtî: Hadis usulüne dair İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sinin manzum hale getirilmiş şekli olan kitap *Elfiyyetü's-Süyûtî fî mustalahi'l-hadîs* adıyla da tanınır.

12. *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-Irâkî*, Zekeriyya el-Ensârî: Zeynüddin el-Irâkî'nin *Mukaddime*'yi manzum hale getirdiği *el-Elfiyye*'sinin şerhi olup 896 yılında yazılmıştır. Eser Sehâvî ile Zekeriyya el-Ensârî arasında intihal tartışmasına da yol açmıştır.

II. Şerh

1. *Şevâhidü't-tavzîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Müellif bu eserini Kutbüddin el-Halebî ve Moğultay b. Kılıç'ın şerhlerinden istifade ederek hazırlamıştır. Yirmi ciltlik bu eser dokuzuncu asırda telif edilmiş en geniş hacimli *Sahîh-i Buhârî* şerhlerindendir.

2. *Mâ temessü ileyhi'l-hâce alâ Süneni İbn Mâce*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Üç cilt hacmindeki bu eserde, *Süneni İbn Mâce*'nin Kütüb-i Sitte'nin diğer kitaplarına göre fazladan içerdiği hadisler (zevâid) şerh edilmektedir. İbnü'l-Mülakkın ayrıca *Sahîh-i Müslim*'in *Sahîh'i Buhârî*'ye, *Süneni Ebî Dâvûd*'un *Sahîhayn*'a, *Süneni Tirmizî*'nin *Sahîhayn* ve *Süneni Ebî Dâvûd*'a olan zevaidini ayrı ayrı kitaplar halinde şerh etmiştir.

3. *el-Arfü'ş-şezî alâ Câmi'i't-Tirmizî*, Siraceddin Ömer b. Reslân el-Bulkînî: Tamamlanamamış bir *Süneni Tirmizî* şerhidir.

4. *Tekmiletü Şerhi't-Tirmizî*, Zeynüddin el-Irâkî: İbn Seyyidinnâs'a ait *en-Nefhu'ş-şezî* adlı *Süneni Tirmizî* şerhini tamamlamak üzere kaleme alınmaya başlanmış ancak yarım kalmış bir şerhtir.

5. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Veliyyüddin el-Irâkî: *Süneni Ebî Dâvûd*'un yarım kalmış bir şerhidir.

6. *Fethu'l-Bârî*, İbn Hacer el-Askalânî: *Sahîh-i Buhârî* şerhlerinin mutlak anlamda en meşhuru ve en önemlisidir. Telifi on yıllarca süren bu eser,

yazıldığı dönemden itibaren bütün hadis şerhlerinin başlıca kaynaklarından birisi olmuştur.

7. *Umdetü'l-kârî*, Bedreddin el-Aynî: Müellif, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı şerhini gördükten sonra bu şerhi kaleme almış ve bazı konularda üstü kapalı da olsa ondan yararlanmış veya onu tenkit etmiştir. Bu iki şerh, müellifleri arasında uzun süren tartışmalara yol açmıştır.

8. *Mebâni'l-ahbâr fî şerhi Me'âni'l-âsâr*, Bedreddin el-Aynî: Müellif bu eserinde Tahâvî'ye ait *Şerhu Meâni'l-âsâr* adlı kitabın hadislerini şerh etmiş, ancak ricali hakkında bilgi vermemiştir. Aynı kitabın ricali hakkında ise *Meğâni'l-ahyâr fî ricâli Meâni'l-âsâr*'ını kaleme almıştır. Son olarak yazdığı *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi Mebâni'l-ahbâr* adlı eserinde ise önceki iki kitabı birleştirir mahiyette hem hadisleri şerh etmiş hem bunların ricali hakkında bilgi vermiştir.

9. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Bedreddin el-Aynî: 805 yılında kaleme alınmaya başlanmış ancak yarım kalmış bir *Süneni Ebî Dâvûd* şerhidir. Kitabü'z-zekât'ta "bâbü'ş-şuh" kısmına kadar gelmiştir. Yazılmış kısımlarda da bazı hususlar sonradan tamamlanmak üzere boş bırakılmış, ancak bu mümkün olmamıştır.

10. *el-Gaysü'l-cârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Alemüddin el-Bulkînî: Dört cilt olduğu bilinen bir *Sahîh-i Buhârî* şerhidir. Müellif bu şerhi Kanbay Medresesi'ndeki görevi sırasında yazmıştır. Eser Veliyyüddin el-Irâkî'nin *Sahîh-i Buhârî* şerhinin tekmilesi mahiyetinde olup İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer'in şerhlerinden ziyadesiyle istifade edilerek kaleme alınmıştır.

11. *et-Tevşîh ale'l-Câmi'i's-sahîh*, Celaleddin es-Süyûtî: *Sahîh-i Buhârî* şerhi olup özellikle kelimelerin zabtı, garib kelimelerin anlamı, rivayet farklılıkları ve müşkil ibarelerin irabı üzerine kısa bilgilerin verildiği bir eserdir.

12. *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Celaleddin es-Süyûtî: Müellif *et-Tevşîh*'ten sonra *ed-Dîbâc*'ı, onunla aynı minvalde hazırlamıştır. Eserin mukaddimesinde Müslim'e göre sahih hadiste aranan şartlardan ve *Sahîh-i Müslim*'in özelliklerinden bahseder.

13. *Kûtü'l-muğtezî alâ Câmi'i't-Tirmizî*, Celaleddin es-Süyûtî: Ebu Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Arizatü'l-ahvezî*'sine dayalı muhtasar bir şerhtir. Ebu'l-Hasen ed-Dimnâtî tarafından ihtisar edilmiştir.

14. *Zehrü'r-rübâ ale'l-Müctebâ*, Celaleddin es-Süyûtî: Müellifin yukarıda zikredilen diğer şerhlerinden sonra ve onlarla aynı minvalde kaleme aldığı bir eserdir. Süyûtî daha önce *Süneni Nesâî* hakkında yazılmış hiçbir şerh veya ta'lîkin meşhur olmadığını görünce bu eseri yazdığını söyler. Mukaddimesinde Nesâî'nin hadis kabul şartları ve eserindeki hadislerin

durumu hakkında bilgi de verilen bu şerh *Süneni Nesâî* hakkındaki en önemli kaynaklardan biri haline gelmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır.

15. *Keşfü'l-muğattâ fî şerhi'l-Muvattâ*, Celaleddin es-Süyûtî: Müellifin *Muvatta* üzerine yazdığı geniş hacimli bir şerhtir. Bu eseri özetlemek suretiyle aşağıdaki eseri (*Tenvîrü'l-havâlik*) telif etmiştir.

16. *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvattai Mâlik*, Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî bu eserini *Sahîh-i Buhârî* hakkındaki *et-Tevşîh* ve *Sahîh-i Müslim* hakkındaki *ed-Dîbâc*'a benzer şekilde fakat onlardan biraz daha mufassal olacak biçimde, *Muvatta* hakkındaki asıl büyük şerhi *Keşfü'l-muğattâ*'dan özetleyerek hazırlamıştır. Süyûtî, şerhin mukaddimesinde İmam Mâlik, hadislerin yazılması, tedvini ve tasnifi, *Muvatta*'ın önemi, sıhhati, muhtevası, ravileri ve üzerine yapılan çalışmalar gibi konularda bilgi vermektedir.

17. *İrşâdü's-sârî*, Şihabeddin el-Kastallânî: *Sahîh-i Buhârî*'nin en önemli şerhlerinden birisi sayılan eser, mukaddime kısmında o güne kadar *Sahîh-i Buhârî* hakkında yapılmış çalışmalara dair verdiği bilgiler açısından da kıymetlidir.

18. *Minhatü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Zekeriyya el-Ensârî: Kahire'nin son hadis hafızlarından Zekeriyya el-Ensârî'nin *Tuhfetü'l-bârî* adıyla da bilinen bu eseri on cilt hacminde bir *Sahîh-i Buhârî* şerhidir.

III. Tarih/Tabakat/Rical

1. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Mizzî'nin Kütüb-i Sitte'yle *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini tamamlayan bu eserde, *Tehzîb*'deki ravilere Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i, İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i, Dârekutnî'nin *Sünen*'i, Beyhakî'nin *Sünen*'i ve Hâkim'in *Müstedrek*'indeki raviler ilave edilmiştir.

2. *Zeyl alâ Mîzâni'l-i'tidâl*, Zeynüddin el-Irâkî: Irâkî bu eserinde, Zehebî'nin zayıf ravilerle ilgili *Mîzânü'l-i'tidâl*'inde yer almayan yaklaşık 800 ravi hakkında bilgi vermektedir.

3. *ez-Zeyl ale'l-İber fî haberi men ğaber*, Veliyyüddin el-Irâkî: Zehebî'nin *Târîhu'l-İslam* adlı büyük eserinden ihtisar ederek oluşturduğu *el-İber*'ini önce Zeynüddin el-Irâkî 741-763 (1340-1362) yıllarını kapsayacak biçimde geliştirmiş, Veliyyüddin el-Irâkî ise 762-786 (1361-1384) dönemini içeren bir ilave yapmıştır.

4. *Zeylü'l-Kâşif*, Veliyyüddin el-Irâkî: Eserde, Zehebî'nin Kütüb-i Sitte ravileri hakkında yazdığı *el-Kâşif*'te bulunmayan ancak Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müs-*

ned'inde zikredilen 2000'den fazla ravi incelenmektedir. Bu eserdeki eksik kısımlar daha sonra İbn Hacer tarafından tamamlanmıştır.

5. *Kitâbü Ahbâri'l-müdellisîn*, Veliyyüddin el-Irâkî: Alâî'nin *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*'ine bazı müdellis ravilerin ilavesiyle oluşturulmuştur.
6. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, Takiyyüddin el-Makrizî: Hitat türü eserlerin en meşhur örneği sayılan bu kitapta Mısır tarihi, coğrafyası, siyasî ve iktisadî yapısı, eğitim kurumları ve mimarî eserleri hakkında bilgi verilmektedir.
7. *Dürerü'l-ukûdi'l-ferîde fî terâcimi'l-a'yâni'l-müfîde*, Takiyyüddin el-Makrizî: Müellifin kendi çağını anlattığı bu eserde 760-816 (1359-1413) yılları arasında ölen hükümdar, emîr, kâtip, nazır, hadisçi, fakih, âlim, şair vb. 666 kişi tanıtılmaktadır.
8. *Muhtasarü'l-Kâmil fî ma'rifeti du'afâi'l-muhaddisîn li-İbn Adî*, Takiyyüddin el-Makrizî: İbn Adî'nin cerh ve ta'dîl konusundaki meşhur eseri *el-Kâmil*'in özeti olup 795'te (1393) kaleme alınmıştır. Makrîzî bu eserini Haseniyye Medresesi'nde hadis okuttuğu dönemde telif etmiş ve kendi derslerinde kullanmıştır.
9. *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellifin kendi dönemindeki (773-850/1372-1446) Mısır'ın tarihini anlattığı bir eserdir. Yıl esasına göre hazırlanan eser aynı zamanda bu dönemin meşhurlarının biyografisini de içermektedir.
10. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, İbn Hacer el-Askalânî: Sekizinci/on dördüncü asırda vefat eden 4500 kişinin biyografisine dair bir eserdir.
11. *Ref'u'l-isr an kudâti Mısr*, İbn Hacer el-Askalânî: Mısır'ın müslümanların hakimiyetine geçişinden dokuzuncu/on beşinci yüzyılın başına kadar burada kadılık yapanları kronolojik olarak anlatan bir eserdir. Şemseddin es-Sehâvî tarafından *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr* adıyla genişletilmiştir.
12. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, İbn Hacer el-Askalânî: Yaklaşık 12.000 sahabî biyografisinin yer aldığı eser, sahabe tabakatlarının en meşhur örneğidir.
13. *Tehzîbü't-Tehzîb*, İbn Hacer el-Askalânî: Kütüb-i Sitte ravileriyle ilgili en meşhur eserlerden olan bu kitapta İbn Hacer, Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ini ilaveleriyle zenginleştirmiştir.
14. *Takrîbü't-Tehzîb*, İbn Hacer el-Askalânî: *Tehzîbü't-Tehzîb*'in muhtasarı olup aynı zamanda Kütüb-i Sitte dışındaki birçok kitapta adı geçen raviler hakkında bilgi verilmektedir.

15. *Lisânü'l-Mîzân*, İbn Hacer el-Askalânî: Zayıf raviler hakkında Zehebî tarafından telif edilen *Mîzânü'l-i'tidâl*'in hem muhtasarı hem ikmalidir.

16. *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a*, İbn Hacer el-Askalânî: Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'ye ait *et-Tezkire fî ricâli'l-kütübi'l-aşere* üzerine yapılmış bir çalışmadır. *et-Tezkire*'de bulunup *Tehzîbü't-Tehzîb*'de bulunmayan 1700'den fazla ravi bu eserde incelenmektedir.

17. *Ta'rîfü ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*, İbn Hacer el-Askalânî: *Tabakâtü'l-müdellisîn* olarak da bilinen eser, Alâî'nin aynı konudaki *Câmi'u't-tahsîl*'inin genişletilmiş halidir ve 150 civarında müdellis ravi hakkında bilgi vermektedir.

18. *el-Îsâr bi-ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr*, İbn Hacer el-Askalânî: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Âsâr*'ındaki ravilerin tanıtıldığı bir eserdir.

19. *Ikdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, Bedreddin el-Aynî: *Târîhu'l-Bedrî* olarak da bilinir. Önce dünyanın yaratılışından hicrete kadar gelen dönem hakkında bilgi verilir. Ardından hicret sonrası kronolojik olarak anlatılır. Eser, Memlük tarihinin ele alındığı ve özellikle Memlük-İlhanlı ilişkilerinin incelendiği kısımları açısından önemli sayılmaktadır.[4] *Ikdü'l-cümân*, Aynî ve kardeşi Şihabeddin Ahmed tarafından ihtisar edilmiştir.

20. *Tâcü't-Terâcim*, Kâsım b. Kutluboğa: Makrizî'nin *et-Tezkire* adlı eseri üzerine yazılan bu eserde 350 civarında Hanefî âlimi ve eserleri tanıtılmaktadır.

21. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Şemseddin es-Sehâvî: 801-896 (1398-1491) yılları arasında Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen, Anadolu ve Hindistan'da yaşamış âlimler, kadılar, edipler, şairler, halifeler, sultanlar, emîrler ve vezirler hakkında bilgi verilen eserde yaklaşık 11.000 kişi tanıtılmaktadır. Bunlardan 800 kadarı kadındır.

22. *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*, Şemseddin es-Sehâvî: Tarih ilminin önemini, bir hadisçinin bakış açısıyla anlatmak için yazılmıştır. Müellif tarih ilmini özellikle hadislerin sıhhatini tesbit etmek maksadıyla kullanmıştır. Eserde müellifin dönemine kadar yazılmış tarih kitaplarının mukaddimelerinden örnekler bulunduğu gibi, tarihçiler ve eserleri de tasnif edilmiştir.

23. *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*, Şemseddin es-Sehâvî: Makrizî'nin *es-Sülûk fî düveli'l-mülûk*'ünün ilavelerle zenginleştirilmiş halidir.

4 Tomar, "İkdü'l-cümân", *DİA*, XXII, 25.

24. *İs‘âfü'l-mübetta bi-ricâli'l-Muvatta*, Celaleddin es-Süyûtî: Cerh ve tadil ilmine ve İmâm Mâlik'in bu konudaki tutumuna dair kısa bir mukaddimeden sonra *Muvatta*'da adı geçen yaklaşık 380 ravinin alfabetik olarak tanıtıldığı bir eserdir.
25. *Tabakâtü'l-huffâz*, Celaleddin es-Süyûtî: Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz* adlı kitabının ihtisarıdır, ancak Süyûtî Zehebî'den sonra yaşamış 47 hafızı da eklemiş ve eseri "son hafız" İbn Hacer'le bitirmiştir.
26. *Hüsnü'l-muhâdara*, Celaleddin es-Süyûtî: Mısır tarihi hakkındaki bu eserde Süyûtî, Mısır'ın Kur'an-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerdeki yerini anlattıktan sonra, firavunlar dönemi, müslümanlar tarafından fethi, islamlaşması süreci, burada yaşamış sultanlar, ileri gelen alimler, şairler ve hekimlerden bahseder. Mısır'da kurulan devletleri ve bunlarda görev yapan kişileri de tanıttıktan sonra, meşhur camileri, medreseleri, hankahları ve diğer önemli yapıları anlatır. Eserde ayrıca Mısırlıların adetleri, gelenek görenekleri ve kendine has özellikleri edebi bir üslupla aktarılır. Kitap aynı zamanda Süyûtî'nin kendi hayatı ve eserleri hakkındaki önemli kaynaklardan birisidir.

IV. Mucem/Meşyeha/Fihrist/Sebet

1. *Meşyehatü Kadı Mecdüddin el-Hanefî*, Selahaddin el-Akfehsî: Müellif bu eserinde hocası Ebü'l-Fidâ Mecdüddin İsmail b. İbrahim el-Bilbîsî'nin (ö. 802/1400) hocalarını ve onlardan aldığı eserleri zikretmektedir.
2. *el-Mu‘cemü'l-müfehres*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif bu eserinde vaktiyle rivayet yetkisini aldığı ve öğrencilerine okuttuğu kitapları hangi senedlerle ve kimlerden elde ettiğini anlatır.
3. *el-Mecma‘u'l-mü‘esses li'l-mu‘cemi'l-müfehres*, İbn Hacer el-Askalânî: Bu kitapta müellif hocalarını ve onlardan okuduğu eserleri anlatmaktadır. Hocalarını "rivayet hocaları" ve "dirayet hocaları" şeklinde iki gruba ayırdıktan sonra alfabetik olarak sıralayan İbn Hacer, onları isnadlarının âlî oluşuna göre beş tabakaya ayırmış ve her tabaka için ayrı bir rumuz kullanmıştır.
4. *Mu‘cemü'ş-şüyûh*, Necmeddin İbn Fehd: Mekke'de yaşayan müellifin bütün hocalarını tanıttığı bu eser, Kahireli hocalarını da içermesi itibarıyla önem arz etmektedir.
5. *el-Müncem fi'l-mu‘cem*, Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî 195 hadis hocasını tanıttığı bu eserinde onları önem sırasına göre üç tabakaya ayırmıştır. Her bir tabaka için ayrı bir rumuz kullanmıştır. Eserde, bazı hocalarının nahiv ve fıkıh ilmine dair isnad silsileleri de verilmektedir.

V. Biyografi

1. *Dav'ü's-sârî fî haberi Temîm ed-Dârî*, Takiyyüddin el-Makrizî: Sahabeden Temim ed-Dârî'nin hayatını anlatan bir eserdir.
2. *er-Rahmetü'l-gaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye*, İbn Hacer el-Askalânî: Tebe-i tâbiîn neslinden Mısırlı meşhur alim Leys b. Sad'ın biyografisi olup eserin sonunda ondan rivayet edilen hadislerden örnekler vardır.
3. *Tevâli't-te'sîs bi-me'âlî İbn İdrîs*, İbn Hacer el-Askalânî: İmam Şâfiî'nin biyografisidir.
4. *es-Seyfü'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed*, Bedreddin el-Aynî: Memlükler'in dokuzuncu asırdaki en büyük sultanlarından el-Melikü'l-Müeyyed'in biyografisidir. Aynî sarayda kendisiyle hususî sohbetler yaptığı bu sultanın hayatını anlattığı gibi aynı zamanda bir sultanda bulunması gereken özellikleri onun örnekliğinde ele almaktadır.
5. *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, Bedreddin el-Aynî: Memlük sultanlarından el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Tatar'ın biyografisidir.
6. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, Şemseddin es-Sehâvî: Dokuzuncu asırda Kahire'nin en büyük muhaddisi ve aynı zamanda müellifin en önemli hocası olan İbn Hacer hakkındaki bu eser, alanındaki başlıca kaynaklardandır.
7. *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ en-Nevevî*, Şemseddin es-Sehâvî: Alaeddin İbnü'l-Attâr'ın Nevevî hakkında yazdığı biyografinin ilavelerle zenginleştirilmiş halidir.
8. *Tebyîzü's-sahîfe bi-menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Celaleddin es-Süyûtî: Ebu Hanîfe'nin soyu, yetiştiği sahabîler, hocaları, öğrencileri ve menakıbının anlatıldığı bu eserde Süyûtî, "ilim Süreyya yıldızında bile olsa Fârisîlerden biri ona ulaşır" mealindeki bazı sahih hadislerin Ebu Hanîfe'yi müjdelediğini, dolayısıyla onun hakkında mevzu hadislerden destek aramaya lüzum bulunmadığını söylemektedir.
9. *Fethu'l-mevâhibî fî menâkıbi'l-İmâm eş-Şâtıbî*, Şihabeddin el-Kastallânî: Endülüslü kıraat alimi Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî'nin biyografisidir.

VI. Otobiyografi

1. *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*, Celaleddin es-Süyûtî: İslam tarihinde otobiyografi türünün nadir örneklerinden olan bu eser, Süyûtî'nin hayatını, tahsil sürecini, hocalarını, ilmî faaliyetlerini, görevlerini, muasırlarıyla

olan mücadelelerini, geleceğe dair beklentilerini vs. kendi kaleminden anlattığı bir kaynaktır.

VII. Siyer

1. *ed-Dürerü's-seniyye fi's-siyeri'z-zekiyye*, Zeynüddin el-Irâkî: *Nazmü'd-dürer* veya *Elfiyye fi's-siyer* olarak da bilinen eser Hz. Peygamber'in hayatını anlatan bir manzumedir. Müellife nisbet edilen *el-Hâviye li'l-maksad fî sîreti'n-nebiyyi'l-emced* adlı bir siyer daha vardır.
2. *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâi (enbâi) ve'l-ahvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, Takiyyüddin el-Makrizî: Hz. Peygamber'in hayatına dair yazılan en geniş hacimli eserlerden birisidir. Birçok kaynaktan yararlanılarak yazılan bu eserde Hz. Peygamber'in hayatı çok çeşitli yönleriyle anlatılmaktadır.
3. *Şerhu Nazmi's-sîre li'l-Irâkî*, İbn Hacer el-Askalânî: Zeynüddin el-Irâkî'nin yukarıda zikredilen *ed-Dürerü's-seniyye* adlı manzum siyerinin şerhidir.
4. *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, Şihabeddin el-Kastallânî: Müellifin, o güne kadar yazılan siyer eserlerinin hem muhtevasını hem de bu eserlerde kullanılan farklı yöntemleri harmanlayarak telif ettiği bu kitap, siyer literatürünün en meşhur örneklerinden sayılır.[5] On bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı kronolojik olarak anlatıldıktan sonra, kalan bölümlerde onun çeşitli özellikleri ele alınır. Eser Osmanlı şairi Bâkî tarafından açıklamalı olarak Türkçe'ye çevirilmiştir.

VIII. Tahrîc/Emâlî

Dokuzuncu asır, uzunca bir aradan sonra hadis imlâ meclislerinin yeniden ihyâ edildiği bir dönem olduğu için, bu asır boyunca birçok tahrîc ve emâlî telif edilmiştir.

1. *el-Bedrü'l-münîr fî tahrîci ehâdîsi'ş-Şerhi'l-kebîr*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eseri üzerine Abdülkerim er-Râfiî tarafından yazılan ve daha çok *eş-Şerhu'l-kebîr* adıyla tanınan *Fethu'l-azîz* isimli şerhteki hadislerin kaynaklarını gösteren bir eserdir. Hem müellifi hem de İbn Hacer tarafından ihtisar edilmiştir. İbn Hacer'in muhtasarı *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr* adıyla bilinir.

5 Bk. Algül, "el-Mevâhibü'l-ledünniyye", *DİA*, XXIX, 421.

2. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr*, Zeynüddin el-Irâkî: Müellifin Gazzâlî'ye ait *İhyâu ulûmi'd-dîn*'deki hadisleri tahrîc etmek amacıyla yazdığı eserlerin en meşhurudur. Müellifin aynı konuda iki eseri (*İhbârü'l-ahyâ bi-ahbâri'l-İhyâ* ve *el-Keşfü'l-mübîn*) daha vardır.

3. *Tahrîcü ehâdîsi muhtasari'l-Minhâc*, Zeynüddin el-Irâkî: Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı usûl-i fıkha dair eserindeki hadislerin tahrîc edildiği ve sıhhat açısından hükümlerinin belirlendiği bir kitaptır.

4. *el-Müstahrec ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim*, Zeynüddin el-Irâkî: *Tahrîcü Müstedreki'l-Hâkim* adıyla da bilinen eser, Irâkî'nin Hâkim'e ait *el-Müstedrek* üzerine uzun yıllar boyunca süren, yaklaşık 300 oturumda imlâ ettirdiği rivayetlerden oluşur. Bu ders kayıtlarının çok küçük bir kısmı basılmıştır.

5. *Emâlî fîmâ yete'alleku bi'l-istiskâ*, Zeynüddin el-Irâkî: Müellifin vefatından kısa süre önce yaşanan kuraklık sırasında yağmur duasıyla ilgili hadisleri imlâ ettirdiği meclisin kayıtlarıdır.

6. *Emâlî fi'l-hadîs*, Veliyyüddin el-Irâkî: Dokuzuncu asırda İbn Hacer'den sonra en fazla imlâ meclisi akdeden Veliyyüddin el-Irâkî'nin Kahire'deki Kanbay Medresesi'nde ve evinde yaptığı imlâ derslerinden seçilerek neşredilen bazı kısımlardır.

7. *el-Mecâlis*, İbn Hacer el-Askalânî: Dokuzuncu asırda tahrîc ve imlâ dersi akdetme hususunda en başta gelen isim olan müellifin bazı imlâ meclislerine ait kayıtlardan oluşmaktadır.

8. *Netâicü'l-efkâr fî tahrîci ehâdîsi'l-Ezkâr*, İbn Hacer el-Askalânî: Nevevî'nin meşhur dua kitabı *el-Ezkâr*'daki hadislerin imlâ derslerinde tahrîc edildiği bir kitaptır. Müellifin bu kitapla ilgili imlâ dersi 660 meclis devam etmiştir. Sehâvî bu esere bir tekmile yazmıştır.

9. *Muvâfakatü'l-hubri'l-haber fî tahrîci ehâdîsi'l-Muhtasar*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif, Cemaleddin İbnü'l-Hâcib'e ait *Müntehe's-sûl*'ü *Muhtasaru'l-Münteha* adıyla ihtisar ettikten sonra bu muhtasardaki hadisleri tahrîc etmiş, *Muvâfakatu hubri'l-haber* adını verdiği bu tahrîc çalışmasını 230 mecliste imlâ etmiştir.

10. *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye*, İbn Hacer el-Askalânî: Hanefî alimi Burhaneddin el-Mergınânî'ye ait *el-Hidâye* adlı fıkıh kitabındaki hadisler üzerine Cemaleddin ez-Zeylaî tarafından yapılan *Nasbü'r-râye* isimli tahrîc eserinin muhtasarıdır.

11. *el-Kâfi'ş-şâf fî tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf*, İbn Hacer el-Askalânî: Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı meşhur tefsirindeki hadislerden 398 tanesinin kaynaklarının gösterildiği bir eserdir.

12. *Münyetü'l-elma'î fîmâ fâte min tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye li'z-Zeylaî*, Kâsım b. Kutluboğa: Zeylaî'nin *el-Hidâye* üzerine yazdığı meşhur tahrîc eseri *Nasbu'r-râye*'nin tekmilesidir.
13. *et-Ta'rîf ve'l-ihbâr bi-tahrîci ehâdîsi'l-İhtiyâr*, Kâsım b. Kutluboğa: Hanefî alimi Abdullah b. Mahmud el-Mevsılî'ye ait meşhur fıkıh metni *el-İhtiyâr*'daki hadislerin tahrîc edildiği bir eserdir.
14. *Tahrîcü ehâdîsi'l-Pezdevî*, Kâsım b. Kutluboğa: Hanefî alimi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin *Usûlü'l-Pezdevî* şeklinde meşhur olan *Kenzü'l-vüsûl* adlı fıkıh usulü eserindeki hadislerin tahrîcidir.
15. *Menâhilü's-safâ fî tahrîci ehâdîsi'ş-Şifâ*, Celaleddin es-Süyûtî: Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sındaki hadislerin kaynaklarını gösteren bir eserdir. Süyûtî bu eserini, *eş-Şifâ* üzerine yazılmış herhangi bir kitaptan faydalanmaksızın doğrudan hafızasındaki bilgisini esas alarak hazırlamıştır. Bu sebeple hadislerin sadece hangi kitaplarda geçtiği gösterilmekte, bunların içindeki yerine işaret edilmemektedir.

IX. Muhtasar

1. *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî alâ Müstedreki'l-Hâkim*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Zehebî'nin *Telhîsü'l-Müstedrek* adlı eserinin ilâvelerle zenginleştirilmiş bir muhtasarıdır.
2. *Muhtasarü't-Terğîb ve't-terhîb li'l-Münzirî*, İbn Hacer el-Askalânî: Münzirî'nin yaklaşık 5500 hadislik meşhur eseri *et-Terğîb ve't-terhîb*'in özeti olup 850 civarında hadis içermektedir.

X. Tertib Eserleri

1. *Takrîbü'l-buğye fî tertîbi ehâdîsi'l-Hilye*, Nureddin el-Heysemî: Ebu Nuaym el-Isfahânî'nin meşhur kitabı *Hilyetü'l-evliya*'daki hadislerin konularına göre düzenlenmiş halidir. Müellifin yarım bıraktığı bu eser üzerinde İbn Hacer de çalışma yapmıştır.
2. *Tertîbü Sikâti'l-İclî*, Nureddin el-Heysemî: Hicrî üçüncü asrın meşhur hadis hafızlarından Ebü'l-Hasen el-İclî'nin *Târîhu's-sikât* adlı eserinin düzenlenmiş hali olup adı geçen eserin bazı baskılarına esas teşkil etmiştir.
3. *Tertîbü ehâdîsi Fevâid-i Temmâm*, Nureddin el-Heysemî: Dımaşklı muhaddis Temmâm er-Râzî'nin *Fevâidü'l-hadîs* adlı eserinin düzenlenmiş halidir.

XI. Cem Eserleri

1. *Turuku hadîsi "Men küntü mevlâhü fe-Aliyyün mevlâhü"*, Zeynüddin el-Irâkî: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" mealindeki hadisin farklı tariklerinin derlemesidir.
2. *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*, İbn Hacer el-Askalânî: *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* hadislerini biraraya getirmek maksadıyla oluşturulan derlemelerin önemli örneklerindendir. İçindeki hadisler konularına göre düzenlenmiştir.
3. *Cem'u ehâdîsi İbn Abbâs elletî semiahâ mine'n-nebî*, İbn Hacer el-Askalânî: Sahabenin küçüklerinden olan ve rivayet ettiği bazı hadisleri diğer sahabîlerden öğrenmiş olan Abdullah b. Abbas'ın bizzat Hz. Peygamber'den duyduğu hadislerin derlendiği bir eserdir.
4. *Turuku hadîsi "Mâü zemzem limâ şüribe leh"*, İbn Hacer el-Askalânî: Zemzem suyunun hangi niyetle içilirse ona kifayet edeceği anlamındaki hadisin farklı rivayetlerinin derlemesidir.
5. *Hadîsü'l-mesh ale'l-huffeyn*, İbn Hacer el-Askalânî: Mestler üzerine meshetmekle alakalı hadisin farklı rivayetlerinin derlendiği bir eserdir.

XII. Câmi

1. *Câmi'u Mesânîdi Ebî Hanîfe*, Kâsım b. Kutluboğa: Ebu Hanife'ye ait rivayetlerin derlendiği bu eseri müellif önce el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu Nâsırî'nin meclisinde ardından Muhibbüddin İbnü'ş-Şihne'nin evinde bizzat rivayet etmiştir.
2. *Cem'u'l-cevâmi'*, Celaleddin es-Süyûtî: Müellifin "harikulade" olarak nitelediği, *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *Câmi'u'l-mesânîd* olarak da bilinen bu eser, içerdiği 100.000'e yakın hadisle alanındaki en hacimli kitaptır. Süyûtî'nin 200.000 civarında hadis almayı düşündüğü bu eseri, vefatı üzerine yarım kalmıştır. İki kısma ayrılan eserin ilk kısmında kavlî hadisler alfabetik olarak, ikinci kısmında fiilî hadisler müsned tertibiyle verilmekte, hadislerin kaynakları belirli rumuzlarla gösterilmektedir. Bu hadislerin derlendiği kaynakların bir kısmının günümüze ulaşmamış olması, eserin kıymetini daha da artırmaktadır.
3. *el-Câmi'u's-sağîr*, Celaleddin es-Süyûtî: *Cem'u'l-cevâmi'*den seçilen 10.010 hadisle oluşturulmuş bir eserdir.

XIII. Zevâid

İslam tarihinde zevâid türüne giren eserlerin en fazla telif edildiği dönem dokuzuncu asırdır. Bu alanda Siraceddin İbnü'l-Mülakkın, Heysemî ve Bûsirî gibi isimler ön plana çıkmıştır.

1. *Şerhu Zevâidi Müslim ale'l-Buhârî*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: *Sahîh-i Müslim*'de bulunduğu halde *Sahîh-i Buhârî*'de yer almayan hadislerin şerhidir.
2. *Şerhu zevâidi Ebî Dâvûd ale's-Sahîhayn*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: *Süneni Ebî Dâvûd*'un Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerine göre fazladan ihtiva ettiği hadislerin şerhidir.
3. *Gâyetü'l-maksad fî zevâidi Ahmed*, Nureddin el-Heysemî: Eserde Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı kitabında bulunup da Kütüb-i Sitte'de yer almayan hadisler derlenmiştir.
4. *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr*, Nureddin el-Heysemî: Heysemî bu kitabında, Ebubekir el-Bezzâr'ın *el-Müsned*'inin Kütüb-i Sitte'ye olan zevaidini derlemiştir. Hadislerin konularına göre sıralandığı eserde yaklaşık 3700 rivayet vardır ve bunların bir kısmı *Sahîh-i Buhârî*'nin muallak hadislerinden, Ebu Dâvûd'un *el-Merâsîl*'inden, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'inden ve Nesâî'nin *es-Sünen*'i dışındaki eserleri gibi kaynaklardan derlenmiştir.
5. *el-Maksadü'l-alî fî zevâidi'l-Mevsılî*, Nureddin el-Heysemî: Ebu Ya'lâ el-Mevsılî'nin *el-Müsned*'inin Kütüb-i Sitte'ye olan zevaidini içeren bir eserdir.
6. *Mecma'u'l-bahreyn fî zevâidi'l-Mu'cemeyn*, Nureddin el-Heysemî: Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat* ve *el-Mu'cemü's-sağîr* adlı eserlerinin Kütüb-i Sitte'ye zevâidini içerir.
7. *el-Bedrü'l-münîr fî zevâidi'l-Mu'cemi'l-kebîr*, Nureddin el-Heysemî: Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'indeki hadislerin konularına göre yeniden tertib edilmiş halidir.
8. *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid*, Nureddin el-Heysemî: Zevâid türünün en meşhur örneklerinden olan ve yaklaşık 19.000 hadis içeren bu eserde Heysemî yukarıda zikredilen beş kitabındaki hadisleri biraraya getirmiştir.
9. *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân*, Nureddin el-Heysemî: İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'inde yer aldığı halde *Sahîhayn*'da bulunmayan hadislerden oluşturulmuş bir eserdir.

10. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*, Şihabeddin el-Bûsirî: *Süneni İbn Mâce*'nin Kütüb-i Sitte'deki diğer kitaplara göre fazlalıklarından oluşturulmuştur.

11. *Fevâidü'l-müntekî li-zevâidi'l-Beyhakî*, Şihabeddin el-Bûsirî: Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sının Kütüb-i Sitte'ye olan zevâidini içeren bir eserdir.

12. *İthâfü'l-hıyere bi-zevâidi'l-mesânîdi'l-aşere*, Şihabeddin el-Bûsirî: Meşhur müsnedlerden on tanesinin (Tayâlisî, Müsedded, Humeydî, İbn Ebî Ömer, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Menî', İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebî Üsâme ve Ebu Ya'lâ el-Mevsılî'ye ait müsnedler) Kütüb-i Sitte'ye göre fazladan içerdiği rivayetlerin derlemesidir.

13. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*, İbn Hacer el-Askalânî: Tayâlisî, Humeydî, Müsedded b. Müserhed, İbn Ebî Şeybe, İbn Ebî Ömer, Ahmed b. Menî', Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebî Üsâme, İshak b. Râhûye ve Ebu Ya'lâ el-Mevsılî'nin müsnedlerinin Kütüb-i Sitte'ye ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ine olan zevaidini içeren bir eserdir. Hadisler konularına göre tasnif edilmiştir.

14. *Muhtasaru Zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr ale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Ahmed*, İbn Hacer el-Askalânî: Heysemî'nin *Keşfü'l-estâr an Zevâidi'l-Bezzâr* adlı eserinin muhtasarı ve tenkididir.

15. *Ziyâdâtü ba'zı'l-muvattaât alâ ba'z*, İbn Hacer el-Askalânî: Malik b. Enes'e ait *el-Muvatta*'ın farklı rivayetlerinin birbirlerine göre eksiklik ve fazlalıklarını gösteren bir eserdir.

XIV. Etraf

1. *el-İtrâf bi-evhâmi'l-Etrâf*, Veliyyüddin el-Irâkî: Mizzî'nin Kütüb-i Sitte ve diğer bazı kitapların ravilerini incelediği meşhur ve türünün en önemli örneği olan *Tuhfetü'l-eşrâf*ının tekmilesidir.

2. *İthâfü'l-mehere bi-etrâfi'l-aşere*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif bu eserinde on bir meşhur hadis kitabındaki rivayetleri Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*ta yaptığı gibi sahabî ravilerini alfabetik olarak sıralamış ve etraf tertibine göre vermiştir. Esere esas aldığı ve kısaltmalarla gösterdiği kitaplar Malik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı, Şâfiî'nin *el-Müsned*'i, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Dârimî'nin *es-Sünen*'i, İbnü'l-Cârûd'un *el-Münteka*'sı, İbn Huzeyme'nin *es-Sahîh*'i, Ebu Avâne'nin *el-Müstahrec*'i, Tahâvî'nin *Şerhu meâni'l-âsâr*'ı, İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'i, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i ve Hâkim'in *el-Müstedrek*'idir.

3. *İtrâfü'l-müsnedi'l-mu'telî bi-Etrâfi'l-Müsnedi'l-Hanbelî*, İbn Hacer el-Askalânî: Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki rivayetlerin, yine İbn Hacer'e ait *İthâfü'l-mehere*'deki tertibe göre verildiği bir eserdir.
4. *en-Nüketü'z-zırâf ale'l-Etrâf*, İbn Hacer el-Askalânî: Mizzî'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*'ının tekmilesi mahiyetinde bir eserdir. Bu iki eserdeki eksikliklere Sehâvî'nin *el-Ecvibetü'l-merzıyye*'sinde zaman zaman dikkat çekilmektedir.

XV. Mevzu/Meşhur Hadisler

1. *el-Bâ'is ale'l-halâs min havâdisi'l-kussâs*, Zeynüddin el-Irâkî: Vaiz, hatip ve kıssacıların konuşmalarında kullandıkları uydurma rivayetlere karşı insanları uyarmak üzere yazılmış bir kitaptır. Sûfiyyenin hadis anlayışının da zaman zaman eleştirildiği bu esere, İbn Vefâ olarak bilinen Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Malikî eş-Şâzilî tarafından *el-Bâ'is ale'l-halâs min sûi'z-zan bi'l-havâs* adıyla bir reddiye yazılmıştır.
2. *el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi Ahmed*, İbn Hacer el-Askalânî: İbnü'l-Cevzî'ye reddiye mahiyetinde olan bu eserde İbn Hacer, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan ve İbnü'l-Cevzî'nin mevzu saydığı on beş hadisin mevzu olmadığını savunmaktadır. Süyûtî bu esere aynı minvaldeki on beş hadisten oluşan bir zeyl yazmıştır.
3. *el-Makâsıdü'l-hasene*, Şemseddin es-Sehâvî: Sahih olsun olmasın halk arasında hadis diye meşhur olan rivayetleri içeren eserlerden oluşan türün başlıca örneklerindendir. Eserde hadisler alfabetik olarak zikredilir, kaynakları gösterilir ve önceki alimlerin bu rivayetlerle ilgili görüşleri zikredilir.
4. *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, Celaleddin es-Süyûtî: İbnü'l-Cevzî'nin mevzu hadisler hakkındaki *el-Mevzûât*'ına tenkid olarak yazılmıştır. İki aşamada kaleme alınan eserin ilk halindeki eleştiriler sayıca az ve kısadır. 905'te yazdığı ikinci nüsha ise ilkiyle birleştirilemeyecek kadar geniş kapsamlı olduğu için Süyûtî ikisini ayrı birer kitap olarak kabul etmiş ve ilkinin adına *el-Mevzûâtu's-suğrâ* demiştir. *el-Leâli* olarak bilinen eser ikinci nüshadır. Yine Süyûtî'ye ait *Zeylü'l-Leâliü'l-masnûa* ise bunun devamı değil, İbnü'l-Cevzî'nin kendi kitabında bulunmayan mevzu hadisleri içeren bir eserdir.
5. *en-Nüketü'l-bedî'ât ale'l-Mevzûât*, Celaleddin es-Süyûtî: Önceki eser gibi bu da İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ı hakkındadır. Bundaki hadisler konularına göre ayrılmış ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Süyûtî bu eserini *et-Te'akkubât* adıyla özetlemiştir.

6. *el-Kavlü'l-hasen fi'z-zebbi ani's-Sünen*, Celaleddin es-Süyûtî: Eser İbnü'l-Cevzî'ye bir itiraz mahiyetindedir. İbnü'l-Cevzî'nin haklarında mevzu hükmünü verdiği yaklaşık 120 hadisin mevzu olmadığını gösteren eserde Süyûtî'den önceki alimlerin İbnü'l-Cevzî'ye yaptıkları itirazlar da derlenmiştir.
7. *ed-Dürerü'l-müntesire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire*, Celaleddin es-Süyûtî: Bedrüddin ez-Zerkeşî'nin *et-Tezkire fi'l-ehâdîsi'l-müştehire* isimli kitabının özeti ve bazı ilavelerle zenginleştirilmiş hali olan eser 885'te yazılmış olup hadisleri alfabetik olarak verir.
8. *Tahzîrü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*, Celaleddin es-Süyûtî: Müellifin aynı konudaki bazı makâmeleriyle (*el-İstinsâr, el-Fettâş*) benzerlikler arz eden bir eserdir. Süyûtî hadis uydurmanın, mevzu hadis rivayet etmenin haram oluşu, icazeti olmayanların hadis rivayet etmemesi gerektiği, önceki alimlerin vaiz ve kıssacılarla mücadeleleri gibi konulara yer verdiği eserinde, daha önce yazılmış benzer eserleri (msl. Zeynüddin el-Irâkî, *el-Bâ'is ale'l-halâs min havâdisi'l-kussâs*) özetlemektedir.

XVI. Kırk Hadisler

1. *Kitâbü'l-Erba'în el-uşâriyye*, Zeynüddin el-Irâkî: Müellifin on ravili (uşârî), yani o dönem için âlî sayılan isnadlarla rivayet ettiği ve Kütüb-i Sitte'de bulunmayan hadislerden oluşturduğu bir kırk hadis derlemesidir.
2. *el-İmtâ' bi'l-erba'îne'l-mütebâyineti bi-şarti's-semâ'*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif bu eserinde, kırk ayrı hocasından bizzat duyduğu âlî isnadlı kırk beş hadisi derlemiştir. Hadislerin sıhhat açısından durumunu da açıkladığı bu eserini imlâ derslerinde talebelerine yazdırmıştır.
3. *el-Erba'ûn fî red'i'l-mücrim an sebbi'l-müslim*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif, şâfiî kâdılkudâtı Veliyyüddin es-Seftî'nin kendisi hakkındaki haksız ithamlarına cevap mahiyetinde bu kırk hadisi kaleme almıştır. Eserde müminlere bühtanda bulunmanın sorumluluğuyla alakalı hadisler yer almaktadır.

XVII. Ahkâm Hadisleri

1. *el-Bulga fî ehâdîsi'l-ahkâm mimmâ ittefeka aleyhi'ş-şeyhân*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Müellif bu eserini yine kendisine ait *Tuhfetü'l-muhtâc* adlı kitaptaki müttefekun aleyh hadislerden seçerek oluşturmuştur.

Eserde yaklaşık 500 hadise yer verilmektedir. Eserin aslı olan *Tuhfetü'l-muhtâc* ise Nevevî'nin fıkha dair *Minhâcü't-tâlibîn*'indeki hadisler üzerine yazılmıştır.

2. *el-İ'lâm bi-fevâidi Umdeti'l-ahkâm*, Siraceddin İbnü'l-Mülakkın: Cemmâilî'nin *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'den seçtiği 420 ahkâm hadisini içeren meşhur ahkâm hadisleri kitabı *el-Umde*'nin şerhidir. Müellifin torunu kâdılkudât Celaleddin Abdurrahman İbnü'l-Mülakkın, bu eseri ezberden okutmasıyla meşhurdur.
3. *Bülûgu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellifin, oğlu Muhammed'in öğrenmesini istediği ahkâm hadislerinden oluşturduğu bir eserdir. İçindeki hadisler 1400 civarında olup fıkıh konularına göre tasnif edilmiştir. Ahkâm hadisleri literatürünün en meşhur örneklerinden sayılır.

XVIII. Fetâvâ el-Hadîsiyye/Suâlât/Es'ile-Ecvibe

1. *Ecvibetü'l-Hâfız el-Irâkî*: Zeynüddin el-Irâkî: Bu eserde, İbn Hacer el-Askalânî'nin hocası Zeynüddin el-Irâkî'ye hadis ilminin usûl ve fürûuna dair muhtelif konularda sorduğu yedi sorunun cevabı yer almaktadır. Bunlardan özellikle hadiste hafızlık makamı ile, dokuzuncu asırda hadis eğitimine tahsis edilmiş kurumlarda okutulacak derslerin mahiyeti hakkındaki iki soru önemlidir.
2. *Ecvibetü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellifin, talebelerince kendisine yöneltilen çeşitli sorulara verdiği cevapların derlemesidir. Bu sorulardan bazıları çeşitli hadis meselelerine dairdir.
3. *Fetâva'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî fî ahvâli'l-kubûr ve ahvâli'n-nüşûr*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellifin özellikle kabir ve ahiret hayatıyla alakalı hadisler hakkındaki sorulara verdiği cevapları içeren bir eserdir.
4. *el-Ecvibetü'l-vâride ani'l-esileti'l-vâfide*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif, *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerde geçen mübhem şahısların kimliğiyle alakalı olarak hocası Burhaneddin el-Halebî'nin oğlu Ebu Zer Ahmed tarafından kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları bu kitapta toplamıştır.
5. *el-Ecvibetü'l-merzıyye fîmâ süile anhü mine'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, Şemseddin es-Sehâvî: Müellife çeşitli konulardaki hadislere dair yöneltilen soruların ve cevaplarının yer aldığı bir eserdir. Cevaplar herhangi bir konu tasnifi yapılmaksızın sıralanmış olup zaman zaman tekrara düşüldüğü de vakidir. Eserdeki bazı kısımlar başka alimlere sorulduğu halde bunlar tarafından Sehâvî'ye yönlendirilmiş sorulardan oluşur.

6. *el-Hâvî li'l-fetâvî* (Kısmü'l-fetâvâ el-hadîsiyye), Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî'nin çeşitli ilimlerle alakalı konulardaki fetvalarının yer aldığı eserin bir bölümü, hadis ilmini alakadar eden meselelerdeki fetvalarına ayrılmıştır.

XIX. Reddiye

1. *İntikâzu'l-i'tirâz fi'r-red ale'l-Aynî fî şerhi'l-Buhârî*, İbn Hacer el-Askalânî: Müellif bu eserini Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'de kendisine yönelttiği eleştirileri yanıtlamak ve onun *Fethu'l-bârî*'yi isim vermeden kullandığını göstermek üzere kaleme almıştır.
2. *el-İstinsâr ale't-tâ'ini'l-mi'sâr*, İbn Hacer el-Askalânî: Aynî'nin *Umdetü'l-kârî* mukaddimesinde kendisine yönelttiği eleştirileri cevaplamak üzere kaleme alınmıştır.
3. *el-Muârız / el-Fârız fî tekfîri İbni'l-Fârız*, Burhaneddin el-Bikâî: Mutasavvıf-şair İbnü'l-Fârız'ın *el-Kasîdetü't-tâiyye* olarak bilinen şiirindeki görüşlerine reddiye olarak kaleme alınmış bir risaledir.
4. *Tenbîhü'l-gabî ilâ tekfîri İbni'l-Arabî*, Burhaneddin el-Bikâî: Dokuzuncu yüzyılda görüşleri hâlâ tartışılmakta olan İbn Arabî'nin kitaplarının okunmasına engel olmak ve bu kitaplardaki görüşlerin küfür anlamına geldiğini göstermek üzere kaleme alınmış bir risaledir.
5. *el-Kavlü'l-münbî an tercemeti İbn Arabî*, Şemseddin es-Sehâvî: Muhyiddin İbn Arabî'yi ve fikirlerini tenkit etmek maksadıyla yazılmış bir eserdir. Aynı konuda eser telif eden veya görüş bildiren önceki alimler hakkında bilgi vermesi itibarıyla da önemlidir.
6. *el-Kâvî fî Târîhi's-Sehâvî*, Celaleddin es-Süyûtî: Sehâvî'nin tarih anlayışına ve *ed-Dav'ü'l-lâmi'*de kendisine yönelttiği suçlamalara reddiye olarak kaleme alınmış bir eser olup ikisi arasındaki diğer çekişmelerin de takip edilebileceği bir kaynaktır.
7. *Kam'u'l-muârız fî nusreti İbni'l-Fârız*, Celaleddin es-Süyûtî: İbnü'l-Fârız'ın görüşlerinin zahiri anlama hamledilmemesi ve ancak ehil olan kişilerce okunması gerektiğini göstermek amacıyla, Burhaneddin el-Bikâî'nin İbnü'l-Fârız hakkındaki eserine reddiye olarak kaleme alınmış bir risaledir.
8. *Tenbîhü'l-gabî bi-tebrieti İbni'l-Arabî*, Celaleddin es-Süyûtî: Burhaneddin el-Bikâî'nin İbn Arabî'yi tekfir etmek üzere kaleme aldığı yukarıda adı geçen risaleye reddiyedir.
9. *ed-Deverânü'l-felekî alâ İbni'l-Kerekî*, Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî'nin çeşitli konularda kendisiyle ters düştüğü İbnü'l-Kerekî hakkında yazdı-

ğı reddiye mahiyetinde bir risaledir. Onun *Tarzu'l-imâme, es-Sârimü'l-hendekî, er-Ribâtü'ş-şebekî, el-Cevâbü'z-zekî, en-Nüzûlü'd-derekî* gibi eserleri de aynı şahıs hakkındadır.

XX. Monografi

1. *el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, Celaleddin Abdurrahman b. Ömer el-Bulkînî: *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin sened ve metinlerinde isimleri açıkça zikredilmeyen (mübhem) kişilerin kimliklerini açıklayan bir eserdir.
2. *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, Veliyyüddin el-Irâkî: Hadislerde mübhem olarak zikredilen şahısların kim olduklarını göstermek amacıyla yazılan kitapların en önemli örneklerindendir. Mübhem şahısların geçtiği hadisleri fıkıh konularına göre tasnif eden müellif daha önce aynı konuda yazan Hatîb Bağdâdî, Nevevî, İbn Beşküvâl ve İbnü'l-Kayserânî'nin eserlerinden yararlanmıştır.
3. *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazli't-tâ'ûn*, İbn Hacer el-Askalânî: Dokuzuncu asırda sık sık görülen veba salgınları sırasında binlerce insanın hayatını kaybetmesi üzerine alimlerin bu konudaki rivayetler hakkında kaleme aldıkları eserlerden birisidir. Müellif 848/1444'te vebaya yakalandığı zaman öğrencilerine bu kitabı okutmuştur. Eser Süyûtî tarafından ihtisar edilmiştir. İbn Hacer ve Süyûtî gibi bu veba salgınları sırasında çocuklarını kaybeden alimler, kendileri hayattayken çocukları vefat eden kişilerin sabretmesinin faziletine dair eserler de yazmışlardır.
4. *Tağlîku't-ta'lîk*, İbn Hacer el-Askalânî: 807'de (1404-1405) yazılan bu eserde Buhârî tarafından *el-Câmiu's-Sahîh*'te senedsiz olarak zikredilen rivayetlerin yani muallak hadislerin senedleri gösterilmektedir.
5. *el-Vukûf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-mevkûf*, İbn Hacer el-Askalânî: *Sahîh-i Müslim*'de yer alan 192 mevkûf ve maktû rivayetin derlendiği bir eserdir.
6. *el-Hasâisü'l-kübrâ*, Celaleddin es-Süyûtî: *el-Mu'cizât ve'l-hasâis* ve *Kifâyetü't-tâlibi'l-lebîb fî hasâisi'l-habîb* olarak da bilinen eserdir. Süyûtî eserin girişinde konuyla alakalı muteber rivayetleri esas aldığını, mevzu rivayetlerden kaçındığını, zayıf rivayetleri ise olabildiğince takviye ederek verdiğini söylese de eserde pek çok zayıf ve mevzu rivayetin bulunduğu görülür. Süyûtî bu eserini *Ünmûzecü'l-lebîb fî hasâisi'l-habîb* adıyla ihtisar etmiş, bu muhtasar Osmanlı alimi Hanif İbrahim Efendi tarafından *Menhecü'l-edîb fî şerhi Ünmûzeci'l-lebîb* adıyla şerh edilmiştir. Kitap, Süyûtî ile aynı konuda eser telif etmiş olan Sehâvî ve

Kastallânî arasında intihal tartışmalarına yol açmış olması itibarıyla da önem arz eder.

7. *et-Tıbbü'n-nebevî*, Celaleddin es-Süyûtî: Eser *el-Menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revî fi't-tıbbi'n-nebevî* adıyla da bilinir. Tıbb-ı nebevî literatürünün önemli örneklerinden olup İngilizce'ye de çevrilmiştir.
8. *Aynü'l-isâbe fîmâ istedrekethü Âişe ale's-sahâbe*, Celaleddin es-Süyûtî: Hz. Aişe'nin bazı sahabîlerin rivayetleri hakkındaki düzeltmelerini içeren bir eserdir. Aynı konuda daha önce Zerkeşî tarafından yazılan eserin genişletilmiş halidir.
9. *Esbâbü vürûdi'l-hadîs*, Celaleddin es-Süyûtî: Fıkıh bablarına göre tasnif edilen doksan sekiz hadisin sebeb-i vürûdunu, yani hangi ortamda ve hangi sebeplere binaen söylendiğini anlatan bir eserdir. *el-Lüma' fî esbâbi'l-hadîs* adıyla da bilinir.
10. *el-Medrec ile'l-müdrec*, Celaleddin es-Süyûtî: Bu eserde, İbn Hacer'in *Tarîfü'l-menhec bi-tertîbi'l-müdrec* isimli kitabında yer alan ve metninde idrâc bulunan yetmiş kadar rivayet senedleri atılarak derlenmiştir.
11. *et-Tenkîh fî mes'eleti't-tashîh*, Celaleddin es-Süyûtî: Dokuzuncu asıra kadar hakkında hüküm verilmemiş hadislerle ilgili yeni bir hüküm vermenin mümkün olup olmadığını tartışan bu eser, müellifin son çalışması olarak bilinmektedir.
12. *et-Tenbie bimen yeb'asühullâhu alâ re'si külli mie*, Celaleddin es-Süyûtî: Süyûtî'nin İslam'da tecdid ve müceddidlik konusunu ilgili rivayetler üzerinden ele aldığı ve kendisi hakkında müceddidlik beklentisini açıkladığı bir risaledir.

XXI. Hatim Risaleleri

Bu başlık altındaki eserler, bazı hadis ve siyer kitaplarının önemine ve güzelliklerine yer veren ve bu eserlerin çeşitli zamanlarda hatim şeklinde okunmasının faziletlerine değinen kitaplardır. İsimlerinden hangi kitap hakkında yazıldıkları anlaşılan bu eserlerin büyük çoğunluğu Sehâvî'ye aittir.

1. *Umdetü'l-kârî ve's-sâmi' fî hatmi's-Sahîhi'l-Câmi'*, Şemseddin es-Sehâvî: *Sahîh-i Buhârî* hatimleri hakkındadır.
2. *Gunyetü'l-muhtâc fî hatmi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Şemseddin es-Sehâvî.
3. *Buğyetü'r-râğıbi'l-mütemennî fî hatmi'n-Nesâî*, Şemseddin es-Sehâvî.
4. *el-İntihâz fî hatmi'ş-Şifâ li'l-İyâz*, Şemseddin es-Sehâvî.
5. *Tuhfetü's-sâmi' ve'l-kârî bi-hatmi Sahîhi'l-Buhârî*, Şihabeddin el-Kastallânî.

Kaynakça

Abdülkerim, Ahmed Ma'bed, *el-Hâfizü'l-Irâkî ve eseruhû fi's-sünne*, Riyad 2004.

Abouseif, Doris Behrens, "Baybars II Hankahı", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), İstanbul 1992, V, 224-225.

-----------, "Kayıtbay Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), Ankara 2002, XXV, 81-82.

Alhamzeh, Khaled Ahmad, *Late Mamluk Patronage: Qansuh al-Ghuri's Waqf and His Foundations in Cairo*, Doktora tezi, The Ohio State University, 1993.

Ali, Abdüllatif İbrahim, "Nassâni cedîdâni min vesîkati'l-Emîr Sargatmış", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. 27 (1965), Kahire 1969, s. 121-158; sy. 28 (1966), Kahire 1971, s. 143-210.

Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

Ayalon, David, "Aspects of the Mamluk Phenomenon: Ayyubids, Kurds, and Turks", *The Mamluk Military Society* içinde, Variourum Reprints, Londra 1979.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler Döneminde Vezirlik (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

el-Ayderûsî, Abdülkâdir, *Tarihü'n-nûri's-sâfir an ahbâri'l-karni'l-âşir*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985/1405.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 3. bsk., İstanbul 2009.

-----------, "İmlâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), İstanbul 2000, XXII, 225-226.

Aynî, Ebu Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, *Ikdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zamân*, nşr. Abdürrazık Tantavi Karmut, Kahire 1989.

-----------, *es-Seyfü'l-mühenned fi sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed*, nşr. Fehim Muhammed Şeltut, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Kahire 1967.

-----------, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire, ts. (İdâretü't-tıbâati'l-münîriyye).

Berkey, Jonathan, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton University Press, Princeton 1992.

Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhaneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan, *Tahzîru'l-ibâd min ehli'l-inâd bi bid'ati'l-ittihâd*, nşr. Abdurrahman Vekil, Riyad 1415/1995.

-----------, *Tenbîhü'l-gabî ilâ tekfîri İbn Arabî*, nşr. Abdurrahman Vekil, Riyad 1415/1995.

-----------, *Unvânü'z-zamân bi terâcimi'ş-şüyûh ve'l-akrân*, nşr. Hasan Habeşî, Kahire 1430/2009.

Bozkurt, Nebi, "Dârülhadis", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), İstanbul 1993, VIII, 527-529.

Broadbridge, Anne F., "Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-Ayni, al-Maqrizi, and Ibn Hajar al-Asqalani", *Mamluk Studies Review*, III, 1999, s. 85-107.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî* (Köprülü Ktp. no. 362'den tıpkıbasım), nşr. M. M. el-Azami, Riyad 1413.

Clot, Andre, *Kölelerin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı*, çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2005.

Çetin, Altan, *Memlük Devleti'nde Askerî Teşkilat*, Eren Yayınları, İstanbul 2007.

ed-Derûbî, Semir Mahmud, "es-Süyûtî ve risâletuhu: 'Fihristü müellefâtî'", (el-Ulûmü'd-dîniyye, I): *Mecelletü mecma'i'l-lugati'l-arabiyyeti'l-Ürdünî*, c. XXIII, sy. 56 (Haziran 1999), s. 169-223; (el-Ulûmü'd-dîniyye II): *a.g.d.*, c. XXIII, sy. 57 (Temmuz 1999), s. 99-148; (Ulûmü'l-lüga ve'n-nahv ve'l-belâğa ve'l-edeb ve't-târîh): *a.g.d.*, c. XXVII, sy. 64 (Haziran 2003), s. 29-95.

-----------, *Şerhu Makâmâti's-Süyûtî*, Beyrut 1989, nşr. girişi, I, 17-192.

Ebu Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Süneni Ebî Dâvûd*, İstanbul 1992.

Efil, Yüksel, *Hadis İmla Meclisleri*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1991.

Emin, Muhammed Muhammed, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fî Mısr*, Daru'n-nehda, Kahire 1980.

-----------, *Fihristü vesâiki'l-Kâhire hattâ nihâyeti asri selâtîni'l-Memâlîk*, Institut Français D'archeologie Orientale du Caire, 1981.

-----------, "Vesîkatü vakfi's-sultân Kayıtbay", *Mecelletü't-târîhiyyeti'l-Mısriyye*, c. 22 (1975), s. 343-390.

Eruz, A. Fulya, "Memlükler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2004, XXIX, 97-100.

Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *TDV İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), Ankara 2003, XXVII, 11-32.

Haarmann, Ulrich, "Mamluk Endowment Deeds as a Source for the History of Education in Late Medieval Egypt", *el-Ebhâs*, sy. 28 (1980), s. 31-47.

Hallâk, Hassân-Sabbâğ, Abbas, *el-Mu'cemü'l-câmi' fi'l-mustalahât el-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Usmâniyye*, Beyrut 1999.

Hammûde, Tâhir Süleyman, *Celâlüddin es-Süyûtî, asruhu ve hayâtuhu ve âsâruhu*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1989.

Hârisî, Hüveydâ (nşr.), *Kitâbu vakfi's-sultân en-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalavun alâ medresetihî bi'r-Remliyye*, eş-Şeriketü'l-müttehide, Beyrut 2001.

Hatîb Bağdâdî, Ebubekir Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatib, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1991.

Hatiboğlu, İbrahim, "el-Müsned", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2006, XXXII, 101-103.

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11. yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Irâkî, Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *el-Bâ'is ale'l-halâs min havâdisi'l-kussâs*, nşr. Muhammed b. Lütfi Sabbâğ, Beyrut 2001.

-----------, *Ecvibetü'l-Hâfız el-Irâkî alâ es'ileti tilmîzihî el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, nşr. Abdürrahim b. Muhammed el-Kaşkarî, Riyad 1424.

-----------, *el-Müstahrec ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim: Emâli'l-Hâfız el-Irâkî*, nşr. Ebu Abdurrahman Muhammed Abdülmünim b. Reşâd, Mektebetü's-sünne, Kahire 1990.

İbn Cemâa, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. İbrâhim b. Sadullah el-Kinani, *Tezkiretü's-sami' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim*, nşr. Seyyid Muhammed Haşim Nedvi, Amman 1419/1998.

İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, ts. (Haydarabad 1952'den ofset).

İbn Fehd, Takiyyüddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî, *Lahzu'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'l-huffâz*, nşr. Zahid el-Kevserî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Dımaşk 1347.

İbn Fehd, Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, (Ebü'l-Fütûh Ali el-İ'zâzî'nin zeyliyle birlikte) nşr. Muhammed Zâhî, Riyad 1982.

İbnü'l-Hâc el-Abderî, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed, *el-Medhal ila tenmiyeti'l-a'mal bi-tahsîni'n-niyyât ve't-tenbih alâ ba'zi'l-bida' ve'l-avâid elleti üntuhilet ve beyâni şenâatihâ ve kubhihâ*, Dâru'l-hadîs, Kahire 1981.

İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed, *Es'ile min hatti'ş-Şeyh İbn Hacer el-Askalânî ve'l-cevâb aleyhâ (el-İmtâ' bi'l-erbe'îne'l-mütebâyineti's-semâ'* ile birlikte), nşr. Ebu Abdullah Muhammed Hasan eş-Şâfiî, Beyrut 1997.

-----------, *Ecvibetü'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, nşr. Abdürrahim b. Muhammed el-Kaşkarî, Riyad 1424.

-----------, *Fetâva'l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî (kısmü'l-akîde)*, nşr. Muhammed Tâmir, Tanta 1989.

-----------, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*, Beyrut 1406/1986.

-----------, *İntikâzu'l-i'tirâz fi'r-redd ale'l-Aynî fî Şerhi'l-Buhârî*, nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Silefi - Subhi b. Casim es-Samerrâî, Riyad 1993.

-----------, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdülfettah Ebu Gudde-Selman Abdülfettah Ebu Gudde, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut 2002/1423.

-----------, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, nşr. Muhammed Şekkur İmrir el-Meyâdînî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1996.

-----------, *Mesâil ecâbe anhâ el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, nşr. Ebu Abdurrahman Abdülmecid Cuma el-Cezâirî, Kahire 2007.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Derviş el-Cüveydî, Beyrut 1995.

-----------, *Mukaddime, Osmanlı Tercümesi*, mütercimler: Pirizade Mehmet Sahib-Ahmet Cevdet Paşa, nşr. Yavuz Yıldırım-Sami Erdem-Halit Özkan-M.Cüneyt Kaya, Klasik, İstanbul 2008.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed b. Ahmed, *Bedâiü'z-zuhûr fî vekâii'd-duhûr*, nşr. Muhammed Mustafa, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1982/1402.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfî*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1984.

-----------, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1929.

İbnü'l-Uhuvve, Ziyaeddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Meâlimü'l-kurbe fî ahkâmi'l-hisbe*, nşr. Sıddik Ahmed İsa Mutîî, Muhammed Mahmud Şaban, Kahire 1976.

İpşirli, Mehmet, "Huzur Dersleri", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1998, XVIII, 441-444.

İzzeddin, Muhammed Kemaleddin, *el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memâlîki'l-Çerâkise,* Beyrut 1990.

Kandemir, M. Yaşar, "Bulkînî, Abdurrahman b. Ömer", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, VI, 409.

-----------, "Hâfız", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XV, 78-80.

-----------, "İbn Hacer el-Askalânî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, XIX, 514-531.

-----------, "İbnü'l-Irâkî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXI, 90.

-----------, "İbn Nâsırüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1999, XX, 226-229.

-----------, "Irâkî, Zeynüddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1999, XIX, 118-121.

-----------, "Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2005, XXX, 220-221.

Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şihabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî).

Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Ankara 1941.

Kavak, Özgür, "Modernleşme Öncesi Dönemde Tecdîd Meseleleri: Suyûtî'nin *et-Tenbie*'si Çerçevesinde Bir İnceleme", *Marife Bilimsel Birikim*, IX/3 (Kış 2009): 157-172.

Kettânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris, *er-Risâletü'l-müstatrefe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünne*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.

Kevseri, M. Zahid, *Umdetü'l-kârî* mukaddimesi, Kahire, ts. (İdâretü't-tıbâati'l-münîriyye baskısı).

Koçkuzu, Ali Osman, "Ayni, Bedreddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1991, IV, 271-272.

Lehhâm, Bedî' Seyyid, *el-İmâmü'l-hâfız Celâleddin es-Süyûtî ve cühûdühû fi'l-hadîs ve ulûmih*, Dımaşk 1994.

Lev, Yaacov, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamluk Studies Review*, XIII/1 (2009), s. 1-26.

Little, Donald P., "Notes on Mamluk Madrasahs", *Mamluk Studies Review*, VI, (2002), s. 9-20.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2012.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir, *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1973.

----------, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (*el-Hitatu'l-Makriziyye*), Dâru Sadır, Beyrut, ts. (Kahire 1270'den ofset).

Ma'tûk, Salih Yusuf, *Bedrüddin el-Aynî ve eseruhû fi ilmi'l-hadîs*, Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, Beyrut 1987.

Minhâcî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Cevâhiru'l-ukûd ve muînü'l-kudât ve'l-muvakkı'în ve'ş-şühûd*, nşr. Müsad Abdülhamid Muhammed Sadenî, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1996.

Muhanna, Elias Ibrahim, *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihâb al-Dîn al-Nuwayrî's (d. 1333) Nihâyat al-Arab fi Funûn al-Adab*, Doktora tezi, Harvard University, Cambridge 2012.

Muir, William, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt A.D. 1260-1517*, Oriental Press, Amsterdam 1968.

Muslu, Emire Cihan, *Ottoman-Mamluk Relationship: Diplomacy and Perceptions*, Doktora tezi, Harvard University, Cambridge 2007.

Neşşâr, Seyyid Seyyid, *Târihu'l-mektebât fi Mısr: el-asru'l-Memlûkî*, Kahire 1993.

Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Salah Muhammed Muhammed Avîda, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1987.

Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed, *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris*, nşr. Cafer el-Hasenî, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire 1988.

Nüveysir, Hüsnî Muhammed, *el-İmârâtü'l-islâmiyye fi Mısr: Asru'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Mektebetü Zehrâi'ş-şark, Kahire, ts.

Özel, Ahmet, "İbnü'l-Mülakkın", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXI, 150-151.

Özkan, Halit, "Süyûtî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, XXXVIII, 188-198.

-----------, "Bir Muhaddis-Sufinin Rüyaları: İbn Ebî Cemre ve el-Merâi'l-hisân'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 41 (2011/2), s. 33-58.

Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1981.

-----------, "A Paradox of Patronage During the Later Mamluk Period", *The Muslim World*, c. 73, sy. 3-4 (1983), s. 182-207.

-----------, "A Geniza for Mamluk Studies? Charitable Trust (*Waqf*) Documents as a Source for Economic and Social History", *Mamluk Studies Review*, c. II (1998), s. 51-60.

Rızk, Asım Muhammed, *Hankâvâtu's-sûfiyye fi Mısr fi asri devleti'l-Memâlîki'l-Burciyye*, Kahire 1417/1997.

Sakallı, Talat, "İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1989, sayı: 3, s. 347-361;

-----------, "İbn Hacer-Aynî Çatışmasının Buhari Şerhlerindeki Tezahürü II", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1990, sayı: 4, s. 285-305;

-----------, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddin Aynî)*, Ankara 1996.

Sartain, Elisabeth Mary, *Jalâl al-Dîn al-Suyûtî*, Cambridge University Press, Cambridge 1975.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *el-Cevâhir ve'd-dürer fi tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî*, nşr. Hamid Abdülmecid-Tâhâ Zeyni, Kahire 1986/1406.

-----------, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrut, ts.

-----------, *el-Ecvibetü'l-merzıyye fimâ süile es-Sehâvî anhü mine'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, nşr. Muhammed İshak Muhammed İbrahim, Dâru'r-Râye, Riyad 1418.

-----------, *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyyeti'l-hadîs*, nşr. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-sünne, Kahire 2003.

----------- *el-Kavlü'l-münbî an tercemeti İbni'l-Arabî*, nşr. Halid b. el-Arabi Müdrik, Mekke 1422.

-----------, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk*, Mektebetü'l-Külliyyati'l-Ezheriyye, Kahire, ts.

-----------, *ez-Zeyl alâ Ref'i'l-isr*, nşr. Muhammed Mahmud Subh-Cevdet Hilâl, Kahire 1966.

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed et-Temîmî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, Beyrut 1981.

Seyyid, Eymen Fuad, "Kahire", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2001, XXIV, 173-175.

Sübkî, Ebu Nasr Taceddin Abdülvehhab b. Ali, *Muîdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1986/1407.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Bârık fi kat'i's-sârık*, nşr. Abdülhakim Enis, Dübey 2012.

-----------, *Bezlü'l-mechûd fi Hizâneti Mahmûd*, nşr. Fuad Seyyid, *Mecelletü Mahedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*, IV/1 (1958), s. 125-136.

-----------, *el-Fârık beyne'l-musannif ve's-sârık*, (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısr ve'l-Kahira*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1428/2007.

-----------, *Kam'u'l-muârız fi nusreti İbni'l-Fârız*, (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *el-Kâvî fi Târîhi's-Sehâvî* (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

----------- *el-Makâmetü'l-lâzeverdiyye fi mevti'l-evlâd*, (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *el-Makâmetü's-Sündüsiyye* (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *el-Müncem fi'l-mu'cem*, nşr. İbrahim Bacis Abdülmecid, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1995.

-----------, *er-Redd alâ men ahlede ile'l-ard ve cehile enne'l-ictihâd fi külli asrin fard*, nşr. Halil el-Meys, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983.

-----------, *Sâhibü seyf alâ sâhibi hayf* (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî*, nşr. Abdullah M. Dervîş, Dımaşk 1998.

-----------, *Takrîru'l-istinâd fi tefsîri'l-ictihâd*, nşr. Fuad Abdülmunim Ahmed, Dâru'd-da've, İskenderiye 1983.

-----------, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr. Heyet, Cidde 2012.

-----------, *Tarzu'l-imâme*, (*Şerhu Makâmâti Celaleddin es-Süyûtî* içinde) nşr. Semir Mahmud Derûbî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1409/1989.

-----------, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, nşr. Ahmed Ömer Haşim, Daru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1996.

-----------, *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*, nşr. Elisabeth Mary Sartain, Cambridge University Press, Cambridge 1975.

-----------, *et-Tenbie (et-Tenbîh) bimen yeb'asuhullâhu alâ ra'si külli mie*, nşr. Abdurrahim el-Kürdî, *Türâsiyyât*, Ocak 2004, s. 89-120.

-----------, *Tenbîhü'l-gabî bi-tebrieti İbn Arabî*, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr. 2026.

-----------, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehebî*, nşr. Zahid el-Kevserî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Dımaşk 1347.

Şâzelî, Abdülkâdir b. Muhammed, *Behcetü'l-âbidîn bitercemeti hâfızi'l-asr Celâleddîn*, nşr. Abdülilâh Nebhân, Matbûâtü Mecmai'l-lüğati'l-arabiyye, Dımaşk 1998. Şeşen, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyûbîler-Memluklar (1193-1260)*, İSAR, İstanbul 2007.

-----------, *Sultan Baybars ve Devri*, İSAR, İstanbul 2009.

-----------, "Eyyûbîler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XII, 20-31.

Şümeysânî, Hasan, *Medârisü Dımaşk fi'l-asri'l-Eyyûbî*, Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut 1983.

Tomar, Cengiz, "İkdü'l-cümân", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXII, 25-26.

-----------, "Sehâvî, Şemseddin", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2009, XXXVI, 313-316.

-----------, "Şam", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, XXVIII, 311-315.

Touati, Houari, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Ulebî, Ekrem H., *Dımaşk beyne asri'l-Memâlik ve'l-Usmâniyyîn*, eş-Şeriketü'l-müttehide, Beyrut 1982.

Uludağ, Süleyman, "İbnü'l-Fârız", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXI, 40-43.

Yıldırım, Enbiya, "Suyûtî'ye Yöneltilen Suçlamalar (Sehâvî-Suyûtî Çekişmesi Bağlamında)", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, (2006), s. 149-174.

Yılmaz, Harun, *el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler (615-624 / 1218-1227)*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2008.

Yiğit, İsmail, "Memlükler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2004, XXIX, s. 90-97.

-----------, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Memlükler (648-923 / 1250-1517)*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1991.

-----------, *Memlûkler*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2008.

Dizin

Hadis tarihinin önemli dönemlerinden olan Memlüklerin son asrına odaklanan bu eserde, Memlük coğrafyasının Dımaşk'la birlikte iki büyük ilim merkezinden biri olan Kahire'nin hadis ilmi ve tarihiyle alakalı başlıca unsurları yaklaşık yüz otuz yıllık bir kesitte ele alınmaktadır. Hadis eğitiminin bütün merhaleleriyle verildiği kurumlar, bu kurumlarda bulunan kadrolar ve bunlara atanan başta muhaddisler olmak üzere tüm görevliler, kadroların babadan oğula intikal etmesiyle ortaya çıkan muhaddis aileleri gibi konular derinlemesine incelenmektedir. Ayrıca dönemin önde gelen muhaddislerinin kendi aralarındaki başlıca tartışma konuları, ulema dışındaki halkın hadis algısı ve dokuzuncu yüzyılda hâlâ önemini koruyan rihleler de kitapta kendine yer bulmaktadır. Bu dönemde medrese ve darülhadisler dışında yapılan hadis derslerine de işaret edilerek, hadis eğitim ve öğretiminde kurumsallaşmanın zirve noktası olan dokuzuncu/on beşinci asırda hadisin sadece kurumlarda öğretilmediği, kurum dışı hadis eğitim öğretiminin hâlâ yaygın biçimde devam ettiği de gösterilmektedir.

Halit Özkan
Eğitimini Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Hadis alanında tamamladı. TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nde Araştırma Uzmanı olarak çalıştı (2009-2012). Halen İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

